

HOST

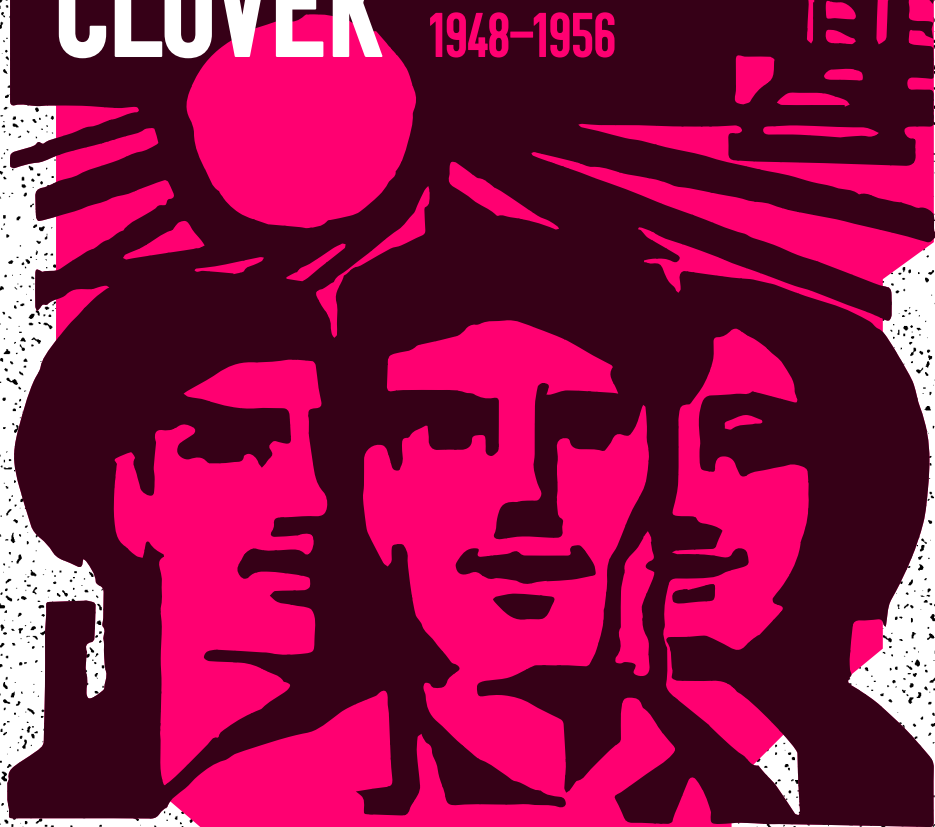
**NOVÝ
SOCIALISTICKÝ
ČLOVĚK**

**ČESKOSLOVENSKO
1948–1956**

NOVÝ SOCIALISTICKÝ ČLOVĚK

ČESKOSLOVENSKO
1948–1956

DENISA
NEČASOVÁ

BRNO
2018

Publikace byla připravena a vydána za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. č. 14-24603P Konstrukce nového socialistického člověka v pounorovém Československu 1948–1956.

Lektorovali:

prof. PhDr. Dana Musilová, CSc.

prof. dr hab. Jakub Tyszkiewicz

© Denisa Nečasová, 2018

Foto © Archiv města Brna

© Masarykova univerzita Brno, 2018

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2018

ISBN 978-80-7577-185-8

OBSAH

1	Úvod	9
2	Koncept nového socialistického člověka	25
2.1	Idealizace novosti	34
2.2	Oslava a devalvace individua	49
3	Dělník	75
3.1	Revolucionář	78
3.2	Úderník	85
3.3	Socialistické soutěžení	110
4	Nová žena	125
4.1	Angažovaná občanka	132
4.2	Pracovnice	142
4.3	Hospodyně	149
4.4	Matka	153
4.5	Manželka	159
5	Sovětský člověk	169
5.1	Sovětský svaz, nebo sovětský člověk?	171
5.2	Sakralizace jádra sovětského systému	183
5.3	Osvoboditel	194
5.4	Přítel a bratr	200
5.5	Vzor	209
6	Závěr	223
	Summary	239
	Seznam pramenů a literatury	245
	Seznam vyobrazení	267
	Jmenný rejstřík	269

1 ÚVOD

NEJLEPŠÍ PRACUJÍCÍ ZA KANDIDÁTY NÁRODNÍ FRONTY

Československo po únoru 1948 procházelo bouřlivým obdobím plným změn. Dřívější hodnoty, kulturní vzorce a stereotypy nabývaly nových podob, měnila se ekonomická, sociální i politická struktura společnosti. Zároveň nešlo o naprostý předěl, neboť v řadě aspektů převládala kontinuita. Součástí tohoto procesu tvořila transformace obrazu nového člověka, který získal dominantní přívlastek socialistický: „*Socialistický humanismus je základem převýchovy a proměny našeho lidu v nového a dokonalejšího člověka, v novou, svobodnou a vyšší osobnost [...] Avšak nový člověk se těžce a nesnadno zbavuje bahna a kalu, do kterých uvrhl lidstvo kapitalismus. Proto mu je nutno pomáhat.*“¹

Nového socialistického člověka² v poúnorovém Československu nalezneme všude a nikde. Bezpočet článků a hesel se na nového člověka odvolává, vyzývá ho a oslavuje. Vedle zpráv o překročení pracovních norem, besed nad knihami sovětských spisovatelů či prvomájového průvodu si ho vytkl jako hlavní motto i mezinárodní filmový festival v Karlových Varech v roce 1951 („*Za mír, za nového člověka!*“). Všudypřítomnost ale kontrastovala s absencí přesného určení významu. Pojem nový člověk se vinou četnosti a různorodosti užívání rozměňoval a jednotlivé prvky se vytrácely. Neexistoval ani žádný „kanonický“ text. Nejednoznačnost pojímání nového socialistického člověka příznačně vykresluje příběh, který si podle Johna Kosa vyprávěli pro pobavení emigranti

1 Linhart, Jiří: *Marxismus-leninismus a osobnost*. Nová mysl 3, 1949, č. 2, s. 144.

2 Z hlediska sémantického by bylo přesnější hovořit o socialistické verzi nového člověka či o socialistickém novém člověku, ale vzhledem k úzu, který v historiografii převládá, zde bude používán uvedený termín.

z tehdejšího východního bloku. Jednoho rána se občan Sovětského svazu probudí a zjistí, že nemá hlavu. Přesto dál žije běžným životem, ale v následujících dnech postupně přichází o další části těla – druhý den o nohy, třetí o ruce a čtvrtý o srdce. Pátý den ráno se tento člověk již opravdu zarazí a říká si, jak vůbec bude moci dále existovat. V tom však uvidí *marxismus-leninismus* tam, kde dříve míval hlavu. Podívá se dolů a místo nohou objeví *oddělení agitace a propagandy*, místo rukou *socialistické soutěžení*. I srdce je nahrazeno, a to *stranickou disciplínou*. A sedmý den, když se s novou situací ztotožní a vyplňuje jeden z mnoha formulářů, které provázejí běžný život v komunistickém státě, do kolonky se jménem napíše *Sovětský člověk*.³ Tato skvěle vystavená anekdota o stvoření socialistického člověka za sedm dní poukazuje na široký kontext, v jehož rámci lze koncept nového člověka aplikovat. Předkládaná kniha zohledňuje pouze část tohoto potenciálního prostoru pro interpretaci. Úkolem následujících pasáží je proto nejen přiblížit metodologická východiska a základní intenci textu, ale zároveň ozřejmit, jaká témata záměrně zůstala mimo oblast badatelského zájmu.

Cílem předkládané publikace je analyzovat a následně interpretovat obrazy nového socialistického člověka v Československu v letech 1948–1956. Předmět zájmu tvoří ideová východiska konceptu nového socialistického člověka a tři jeho hlavní konkrétyzace, které se nejčastěji objevovaly v dobovém oficiálním diskurzu — dělník, žena a Sovětský svaz. Určující pro tuto volbu byla jejich dominantní pozice v rámci diskurzu, tedy jejich příslušnost k nejčetnějším a diskurzivně nejvýznamnějším konstrukcím. Jednotlivé dominanty se v dobových textech překrývají, což dokládá mimo jiné příklad sovětské dělnice, a obrazy nového socialistického člověka nelze ani beze zbytku vměstnat do hranic uvedených kategorií, protože i přes unifikující tendence vykazovaly značnou

3 Kosa, John: *Two Generations of Soviet Man. A Study in Psychology of Communism*. Durham 1962, s. 7.

míru diverzity. Vedle uvedených dominant se v oficiálním diskurzu objevovaly s menší četností také další konstrukty nových lidí, například mladý člověk, komunista, voják apod. Při analýze jednotlivých typů bude primárně sledována přítomnost obecných aspektů ideového zarámování konceptu nového socialistického člověka a zároveň budou reflektována jejich specifika, tedy například rozdíly mezi obrazy nového socialistického dělníka a nové socialistické ženy. Pozornost bude věnována také hledání kontinuity a diskontinuity ve způsobu zobrazování nového člověka i v otázce jednotlivých komponent obrazů v podobě kulturních vzorců či symbolů, stejně jako diskurzivním strategiím využívaným v daných konstrukcích.

Nový socialistický člověk, podobně jako další obecné kategorie, nebyl jednoznačně definován. V následujícím textu ho chápu jako kulturně a sociálně konstruovanou diskurzivní figuru, přičemž inspirací mi bylo vymezení Natalie Skradolové.⁴ Koncept nového člověka považuji za příhodný nástroj kulturněhistorické analýzy komunistického panství ze dvou hlavních důvodů. V mnoha dobových pramenech různé provenience se setkáváme s tvrzením, že zrod nového socialistického člověka představuje jeden z fundamentálních cílů revoluční přeměny. Tento motiv spojuje československé, německé, ale i čínské či kubánské oficiální diskurzy.⁵ Druhý důvod spočívá v přesvědčení, že komunistické panství nabízelo nejen represí, násilí a mocenský dohled, ale také pozitivní vize budoucnosti, příslib řešení dobových problémů či bezpečné zakotvení v předem dané jistotě, jež mohly být pro část tehdejší společnosti lákavé a naplňující. V zájmu porozumění tehdejší historickým skutečnostem je důležité nejen analyzovat reálnou

4 Podrobněji o tom bude pojednáno v následující kapitole. Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 41–74.

5 Viz Hsi-en Chen, Theodore: *The New Socialist Man*. *Comparative Education Revue* 13, 1969, s. 88–95; Dahm, Helmut — Swiderski, Edward: *Ideological Ideals: The "All-Round Personality", the "New Man" and the "Socialist Way of Life"*. *Studies in Soviet Thought* 23, 1982, s. 35–61; Cheng, Yinghong: *Creating the "New Man". From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009.

podobu daného systému, ale podrobit zkoumání také všudypřítomné vize, ideály a vzory⁶ a nefixovat se jednostranně na aspekty násilí a mocenské kontroly.⁷ Konstrukty oficiálního diskurzu tvořily jednou ze základních souřadnic, v nichž se uskutečňovala sociální praxe, a spoluvytvářely myšlenkový svět jedince s jeho potenciálem i limity sociální a kulturní imaginace. Nový socialistický člověk obsahoval tuto ambivalenci: na jedné straně usiloval o brzké povznesení společnosti i jedince, na straně druhé militantně věřil ve správnost nastolené cesty.

Upřesnění si zaslouží rovněž geografické a chronologické vymezení knihy. Ačkoli je v textu stále užíván termín *československý*, zohledňováno je pouze teritorium českých zemí. Situaci na Slovensku považují v tomto ohledu za specifickou, a to vzhledem k tehdejším historickým, kulturním a sociálním odlišnostem. Časové vymezení vychází z obvyklé periodizace, reflektující důležitost únorových událostí v roce 1948 i jistou proměnu politické kultury po Stalinově smrti v roce 1953. Uvedené období je dostatečně dlouhé, aby umožnilo sledovat případné proměny obrazu nového socialistického člověka. Ve snaze o zachycení kontinuity kulturních vzorců a symbolů je ale rok únorového převratu místy překračován směrem k období třetí republiky či meziválečné době.

K tématu nového socialistického člověka lze přistupovat mnoha dalšími způsoby a zdůrazňovat jiné aspekty. Pokud se vrátím k výše reprodukováné anekdotě o ztrátě jistých částí těla na cestě ke stvoření socialistického člověka, lze říci, že se práce dotýká všech nových údů, ale žádný netvoří její jádro. Záměrně zde absentuje analýza marxismu-leninismu či tehdejší ideologické praxe, nebude zodpověděna ani otázka, jakým způsobem pracovalo oddělení agitace a propagandy Ústředního výboru Komunistické strany Československa nebo jiné tehdejší instituce tohoto typu,

6 Viz Dahrendorf, Ralf: *Pokoušení nsvobody. Intelektuálové v časech zkoušek*. Praha 2008; Reichel, Peter: *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha 2004.

7 Kirschenbaum, Lisa A.: *International Communism and Spanish Civil War. Solidarity and Suspicion*. Cambridge 2015, s. 16.

stranou zůstanou i struktury, vliv a účinnost socialistického sou-
těžení, stejně jako mechanismy fungování stranické disciplíny
nebo mocenské praktiky uvnitř komunistické strany. Práce se
rovněž nevěnuje dalším prostředkům a nástrojům, které nového
socialistického člověka měly utvářet, z oblasti školství a výcho-
vy, propagandy, umění apod. Zároveň kniha programově neřeší
otázku recipientů, tedy zda a jak tehdejší značně sociálně a kul-
turně diverzifikovaná společnost (i přes unifikující zásahy) obraz
nového socialistického člověka přijímala, jestli se s ním ztotož-
ňovala či se vůči němu naopak vymezovala, zda jej ironizovala
nebo naprosto ignorovala. Tato rovina je v některých případech
pouze naznačena.

Předkládaná publikace se opírá o kulturněhistorický přístup
a k dosažení vytčených cílů využívá kritickou diskurzivní analýzu,
částečně pak i analýzu genderovou. Kritická diskurzivní analýza
umožňuje sledovat diskurzivní jednání, podoby a způsoby kon-
strukce významů prostřednictvím jazyka v různých kontextech.
Zvolená metoda nabízí reflexi kontinuity a diskontinuity diskur-
zu, proměn jednotlivých kulturních vzorců a symbolů v odlišných
politických, sociálních, časových a dalších souvislostech. Kritická
diskurzivní analýza se primárně opírá o konstruktivismus, a ne-
uvažuje tedy o esencialitě jednotlivých pojmů, ale chápe je jako
kulturně a sociálně vytvářené entity. Vychází rovněž z přesvědče-
ní, že neexistuje zásadní rozdíl mezi diskurzivním a nediskurziv-
ním kontextem, neboť společnost a diskurz jsou z jejího hlediska
úzce provázané veličiny, jež se vzájemně ovlivňují a konstituují.
Diskurz totiž spoluvytváří podoby individuálních i kolektivních
identit a sociálních vztahů a zmíněné prvky zároveň zpětně působí
na diskurzivní procesy. Diskurzivní jednání je tak rovněž symbo-
lickým jednáním, ovlivňujícím myšlení i jednání lidí. Obsahuje
silný normotvorný prvek, jenž konstituuje, formuje a stabilizuje
mocenské vztahy mezi kolektivy i jedinci.

Kritická diskurzivní analýza představuje velmi diverzifikova-
nou metodu, která se modifikovala v závislosti na pojetí v řadě

škola směřů.⁸ Provedený výzkum se opíral spíše o historicky orientovaný proud, díky čemuž mohl zohlednit ve větší míře dějinnou, sociální a kulturní situovanost promluv. Jednotlivé dílčí nástroje analýzy byly využívány spíše eklekticky, v souladu se snahou o jasnost a přehlednost. Při sledování zmiňovaných dominant diskurzu, tedy nejčtetnějších a nejvýznamnějších diskurzivních výpovědí, byl záměrně potlačen význam autorství, a to z důvodů praktických (prameny ve formě anonymních textů), ale především metodologických, v zájmu dobrat se hlubších sémantických struktur.⁹ Z hlediska teoretického zakotvení byly pro daný výzkum klíčové zejména práce Normana Fairclougha, Ruth Wodakové a Cynthie Hardyové.¹⁰ Základní pojmovou výbavu reprezentují tři hlavní termíny: výraz *diskurzivní událost* zde označuje jednotlivou výpověď či promluvu, *diskurzivní formace* soubor těchto výpovědí a *diskurzivní strategie* či *praktika* „mechanismus“ konstituující diskurzivní formace. Zastřešující termín *oficiální diskurz*¹¹ je tu pak používán ve významu soubor dobové

- ⁸ Metody kritické diskurzivní analýzy se staly tématem řady publikací. Z českých úvodů do problematiky viz alespoň Hájek, Martin: *Čtenář a stroj. Vybrané metody sociálněvědní analýzy textů*. Praha 2014, s. 113–150; Nohejl, Marek: *Jednání, diskurz, kritika. Myslet společnost*. Praha 2007, s. 73–152; Beneš, Vít: *Diskurzivní analýza*. In: Drulák, Petr et al.: *Jak zkoumat politiku*. Praha 2008, s. 92–124; Zábrodská, Kateřina: *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha 2009, s. 21–82. Ze zahraničních publikací viz například Machin, David — Mayr, Andrea: *How to Do Critical Discourse Analysis. A Multimodal Introduction*. London — Los Angeles 2013; Gee, James Paul: *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. New York — London 2011.
- ⁹ K upozaděni významu autora viz Foucault, Michel: *Diskurz, autor, genealogie*. Praha 1994, s. 41–74.
- ¹⁰ Fairclough, Norman: *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. New York 2003; též: *Discourse and Social Change*. Cambridge 1992; též: *Language and Power*. Edinburgh 2001; Wodak, Ruth — Krzyżanowski, Michał (eds.): *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. New York 2008; Phillips, Nelson — Hardy Cynthia: *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. London — Los Angeles 2002.
- ¹¹ Význam uvedeného termínu je v odborných textech definován různě, což je do jisté míry dáno již způsobem jeho uchopení ve Foucaultových dílech. Cynthia Hardyová diverzitu přístupů dokládá na dvoudílné práci Teuna van Dijka, který se pokouší vymezit, co je to diskurz, na přibližně sedmi stech stranách. Phillips, Nelson — Hardy Cynthia: *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. London — Los Angeles 2002, s. 3. Srozumitelný a výstižný přehled přináší Růžička, Jiří: *Diskurs*. In: Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 75–86.

cenzurované tištěné produkce, tedy jazykově vytvářená významová struktura představující jednu z podob normativní praxe, symbolického jednání.¹²

Genderová analýza, jíž je v práci použito jako doplňkového instrumentu, vychází ze stejného teoretického základu, což znamená, že na maskulinitu a feminitu pohlíží rovněž jako na sociální a kulturní konstrukty proměnlivé v čase a v prostoru. Tím se daný přístup opět vymezuje vůči esencialismu. Zvolená metoda vychází rovněž z teze, že gender představuje jednu ze základních diverzifikačních kategorií ve vztahu ke společnosti i jedinci, projevující se například v sociálních institucích, kulturních vzorcích, symbolech, identitách apod.¹³ Gender je v daných intencích chápán také jako nestabilní, stále se proměňující produkt performance sociálních i kulturních aktérů.¹⁴

Výše uvedeným cílům a metodám byla přizpůsobena i pramenná základna, jejíž těžiště leží v dobových periodikách a normativních brožurách, utvářejících nejvýrazněji oficiální diskurz. Jde o korpus čítající několik desítek titulů. Jejich výběr byl dán dvěma hlavními kritérii — významným postavením v rámci oficiálního diskurzu a specifickým zaměřením reflektujícím jeden z vybraných typů nových lidí či nepřátel. Do první kategorie náležejí například celostátní periodika, časopisy *Nová mysl* či *Svět v obrazech* a texty významných stranických představitelů, do druhé pak magazín pro ženy *Vlasta*, závodní časopisy továren, publikace *O morálním profilu sovětského člověka* atd. Kniha se opírá také o archivní výzkum provedený v několika institucích.

12 Viz Wodak, Ruth: *What CDA Is about — a Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments*. In: táž — Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Studies*. London — Los Angeles 2014, s. 5–6.

13 Scott, Joan W.: *Feminism and History*. Oxford — New York 1996; Scott, Joan W.: *Gender and the Politics of History*. New York 1999; Butler, Judith — Scott, Joan W. (eds.): *Feminists Theorize the Political*. New York — London 1992; Alberti, Johanna: *Gender and the Historian*. London 2002; Downs, Laura L.: *Writing Gender History*. London 2004.

14 West, Candace — Zimmerman, Don H.: *Doing Gender*. *Gender & Society* 1, 1987, s. 125–151; Fernstermaker, Sarah — West, Candace (eds.): *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power and Institutional Change*. New York 2002.

Studovány byly především dokumenty Ústředního výboru Komunistické strany Československa, obdobných subjektů (Ministerstvo informací a osvěty Československé republiky, Ústřední akční výbor Národní fronty) a masových organizací, ale vedle centrální úrovně byla pozornost věnována částečně také rovině krajské i místní. Ačkoli v druhém případě bylo tohoto materiálu využito jen minimálně, šlo o důležitý korektiv a také ukazatel širších souvislostí, které by byly při analýze oficiálního diskurzu na centrální úrovni složitěji identifikovatelné. Další důvod rozsáhlejšího archivního výzkumu spočíval také ve snaze nalézt onen „kanonický“ text o novém socialistickém člověku, byť toto úsilí nebylo završeno úspěchem. Z pramenného korpusu byly rovněž záměrně vyloučeny vizuální a audiovizuální prameny. Další kategorie materiálů by rozšířila i tak velkou a především ucelenou pramennou základnu a vyžádala by si rovněž aplikaci dalších metodických postupů, jichž cíleně využívají badatelé a badatelky jiných oborů. V případě propagandistických plakátů by zároveň z důvodu nedostatečné katalogizace v mnoha archivech nebylo možné vytvořit obdobně reprezentativní výběr jako u pramenů písemných.

Problematika nového socialistického člověka nepředstavuje jedno z nejfrekventovanějších témat výzkumných projektů, na druhé straně se v jistých konjunkturách stále vrací již řadu desetiletí. Současné bádání koncepčně i metodicky zcela odráží vývoj západní historiografie, potažmo humanitních a sociálních věd druhé poloviny 20. století. Dosavadní práce proto přinášejí značně pestré spektrum přístupů i metod. Můžeme se setkat s psychologizujícím pojetím nového socialistického člověka, které je spojeno především s počátky tohoto typu bádání v padesátých letech. V souvislosti s nastupující teorií totalitarismu a rodící se sovětologií dominovala snaha lépe pochopit fungování jedince v socialistickém, především pak v sovětském systému. Příkladem může být jedna z nejstarších poválečných prací o novém socialistickém člověku, která chtěla přispět k „*lepšímu porozumění mezinárodnímu*

jednání a politice Sovětského svazu“.¹⁵ Do jisté míry na opačném pólu leží konstruktivistické trendy, které zejména od osmdesátých let razantněji vnášely nové impulzy do tehdejších výzkumů. Tyto interpretace v zásadě odhlížely od dříve preferovaných, tradičně chápaných politických a hospodářských dějin, ale zaměřovaly se spíše na kulturněhistorické fenomény v podobě symbolů, reprezentací, ritualizací, konstrukcí identit, procesů vyloučení apod.

Teoretická reflexe konceptu nového socialistického člověka nepředstavuje v dosavadním bádání příliš lákavé téma. Předmětem výzkumu se stala jen v několika publikacích, většinou ve spojení s dalšími aspekty komunistického či nacistického panství (ve vzájemné komparaci).¹⁶ Pokud je novému socialistickému člověku věnována samostatná pozornost, většinou se analyzuje konkrétní aplikace konceptu v dobových skutečnostech, nezřídka v úzeji vymezeném úseku (například kinematografie, výtvarného umění),¹⁷ či v podobě konkrétního typu (nejčastěji dělníka nebo ženy).¹⁸ Z geografického hlediska dominuje v zájmu o studium nového socialistického člověka prostředí Sovětského svazu, který stále představuje pro badatele

15 Bauer, Raymon A.: *The New Man in Soviet Psychology*. Cambridge 1952, s. 2: „[...] better understanding of international actions and policy of the Soviet Union.“ Koutaissoff, Elisabeth: *Soviet Education and the New Man*. *Soviet Studies* 5, 1953, s. 103–137. O novém socialistickém člověku se psalo již v meziválečném období. Viz Iswolski, Helene: *Neue Mensch im Russland von heute*. Luzern 1936.

16 Srov. Cheng, Yinghong: *Creating the “New Man”. From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009; Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012; Fritzsche, Peter — Hellbeck, Jochen: *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa*. In: Geyer, Michael — Fitzpatriková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 404–456; Attwood, Lynne: *The New Soviet Man and Woman. Sex-Role Socialization in the USSR*. Birmingham 1990; Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 41–74.

17 Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”*. Ottawa 2008; Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003.

18 Siegelbaum, Lewis H.: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. New York 1988, s. 148–155, 201–214; Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of the Worker in Soviet Political Art*. In: Siegelbaum, Lewis H. — Sunny, Ronald G. (eds.): *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity*. Ithaca — London 1994, s. 341–375; Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women’s Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999.

a badatelky nejsilnější magnet.¹⁹ Jistá pozornost je věnována také dalším zemím bývalého východního bloku, ale jde spíše o vedlejší linie trendu. Kromě německé produkce²⁰ jsou ostatní historiografie v postsocialistických státech zastoupeny spíše okrajově,²¹ což rovněž souvisí s transformacemi a tendencemi bádání o soudobých dějinách v těchto zemích. Badatelé a badatelky analyzují nového socialistického člověka rovněž v rámci neevropských zemí komunistického panství.²² Charakteristika výzkumů o českém, respektive československém novém člověku nevybočuje z výše uvedených

- ¹⁹ Významnou roli hraje v tomto směru skutečnost, že Sovětský svaz zaujímal vůdčí pozici v rámci socialistického bloku a ostatní státy se jej snažily následovat. Ruská bolševická revoluce dodnes přitahuje značnou badatelskou pozornost, obdobně jako Francouzská revoluce. Důvodem je také dřívější podpora sovětologie v západní Evropě a ve Spojených státech, která částečně přetrvala i institucionální transformace z období po roce 1989. K problematice nového socialistického člověka v Sovětském svazu viz Bergman, Jay: *Valerii Chkalov: Soviet Pilot as New Soviet Man*. *Journal of Contemporary History* 33, 1998, s. 135–152; Gerovitch, Slava: “New Soviet Man” inside Machine: *Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism*. In: Eghigian, Greg — Killen, Andreas — Leuenberger, Christiane (eds.): *The Self as a Project. Politics and the Human Sciences*. Chicago 2007, s. 135–157; Hagemester, Michael: *Nový člověk. Projekty raného sovětského období*. *Církevní dějiny* 9, 2016, č. 20, s. 79–91; Plaggenborg, Stefan: *Revolutionenkultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrußland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*. Köln 1996; Kaganovsky, Lilya: *How the Soviet Man Was Unmade. Cultural Fantasy and Male Subjectivity under Stalin*. Pittsburgh 2008; Heller, Mikhail: *Cogs in the Wheel. The Formation of Soviet Man*. New York 1988.
- ²⁰ Löffler, Katrin (ed.): *Der „neue Mensch“. Ein ideologisches Leitbild der frühen DDR-Literatur und sein Kontext*. Leipzig 2013; Satjukow, Silke — Gries, Rainer (eds.): *Unsere Feinde. Konstruktionen des Anderen im Sozialismus*. Leipzig 2004; tiž (eds.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin 2002, s. 84–172 (studie věnované východnímu Německu); Lepp, Nicola — Roth, Martin — Vogel, Klaus (eds.): *Der Neue Mensch. Obsessionen des 20. Jahrhunderts*. Dresden 1999.
- ²¹ Golonka-Czajkowska, Monika: *Nowe miasto nowych ludzi. Mitologie nowohuckie*. Kraków 2013; Lebow, Katherine: *Unfinished Utopia. Nowa Huta and Polish Society 1949–56*. Ithaca — London 2013; Ronnas, Per: *Turning the Romanian Peasant into a New Socialist Man: An Assessment of Rural Development Policy in Romania*. *Soviet Studies* 41, 1989, s. 543–559; Satjukow, Silke — Gries, Rainer (eds.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin 2002, s. 173–234 (studie věnované Polsku a Maďarsku); Verdery, Katherine: *National Ideology and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Los Angeles — London 1996.
- ²² Mackie, Vera: *Creating Socialist Women in Japan. Gender, Labour and Activism 1900–1937*. Cambridge 1997; Hung, Chang-tai: *Mao's New World. Political Culture in the People's Republic*. Ithaca — London 2011; Serra, Ana: *The “New Man” in Cuba. Culture and Identity in the Revolution*. Gainesville 2007; Dasgupta, Rajeshwari: *Towards the “New Man”: Revolutionary Youth and Rural Agency in the Naxalite Movement*. *Economic & Political Weekly* 41, 2006, s. 1920–1927.

tvzení. Zahraniční autoři a autorky se v souvislosti s komunistickým panstvím sice věnují většinou jiným oblastem, dané téma ale není zcela mimo jejich zorný úhel.²³ Z domácí produkce lze za pionýrskou označit dosud jedinou samostatnou knihu o novém socialistickém člověku, která pochází z dílny Michaely Peškové, ta je však zasazena do sovětského meziválečného období.²⁴ Další badatelé a badatelky vtělili takto orientované analýzy do dílčích studií či kapitol knih.²⁵ Posledním počinem je publikace mezinárodního kolektivu, který se věnoval obrazům nového (nejen socialistického) člověka ve 20. století.²⁶

Kvůli časté práci se zahraničními publikacemi, a to zejména anglosaské proveniencie, považují za nutné upozornit na možné terminologické problémy spojené s výrazem *new man*. Stejně jako další jazyky se i angličtina potýká s mnohoznačností slova *man*, s významy člověk či muž, u něhož je sémantický rozdíl často zastřen. Proto také většina prací od devadesátých let, v souvislosti s nástupem genderových analýz, při užívání tohoto termínu

²³ Brenner, Christiane — Heumos, Peter: *Eine Heldentypologie der Tschechoslowakei. Zur Einführung*. In: Satjukow, Silke — Gries, Rainer (eds.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin 2002, s. 235–243; Skilling, Gordon H.: *Stalinism and Czechoslovak Political Culture*. In: Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*. New Brunswick — London 1999, s. 257–282; Paul, David W.: *The Cultural Limits of Revolutionary Politics. Change and Continuity in Socialist Czechoslovakia*. New York 1979.

²⁴ Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012.

²⁵ Franc, Martin: *Biologiediskurse über den „neuen Menschen“ in der Tschechoslowakei der fünfziger Jahre am Beispiel des Biologen Ivan Málek*. In: Schulze Wessel, Martin — Brenner, Christiane (eds.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus. Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München 2010, s. 63–77; Nebřenský, Zdeněk: *Revoluční kultura, reprezentace nového člověka a proměna panství v poúnorovém Československu a sovětském Rusku*. In: Devátá, Markéta — Tůma, Oldřich (eds.): *Únor 1948 v Československu. Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha 2011, s. 261–269; Nečasová, Denisa: *Buduj vlast — posilíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011, s. 348–374; Zavaacká, Marína: *Nový režim a jeho nový člověk*. In: Marušiak, Juraj — Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické pristupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava 2005, s. 132–135.

²⁶ Kapitoly věnované českým a československým podobám nového socialistického člověka tvoří necelou třetinu obsahu. Fasora, Lukáš — Hanuš, Jiří — Nečasová, Denisa et al.: *Švůdnost sociálního experimentu. Nový člověk 20. století*. Praha 2018.

vysvětluje, který z významů se aktivizuje. Spojení *new man* či *new socialist man*, popřípadě *new Soviet man* se přesto požívají stále nejčastěji. Peter Fritzsche a Jochen Hellbeck to vysvětlují tím, že tento termín je historicky věrnější. Podle nich je genderové vymezování termínu *new man* ahistorické a spojené až s výše zmíněnými společenskovědními trendy. V době, kdy se o novém člověku psalo a přemýšlelo, se o žádných maskulinních a femininních podtextech ani neuvažovalo. Za podobně nevhodné považují tito autoři snahu vyhnout se užívání daného spojení jeho nahrazením výrazem *new person*. V této souvislosti s odkazem na americkou historičku Lynne Attwoodovou tvrdí, že jakákoli individualizace, jíž daný výraz asociuje, znejasňuje charakter transformačních kulturních procesů tematizujících nového člověka. Opomíjí se tím podle nich základní objekt i subjekt kýžené přeměny — kolektiv.²⁷ I přes tuto kritiku se můžeme, byť ve značně omezenější míře, setkat s užíváním termínu za účelem zdůraznění individualizace. Jde zejména o výrazy *new person* a *new individual*.²⁸ Ačkoli čeština výše uvedený jazykový problém ztotožnění člověka a muže řešit nemusí, dobová označení nejsou jednotná. Analyzovaným pramenům dominuje spojení *nový člověk*, vedle něhož se vyskytují o něco méně frekventované výrazy *nový socialistický člověk* a *sovětský člověk*. V materiálech organizací žen či primárně určených osobám ženského pohlaví se stejně často setkáme se souslovím *nová socialistická žena*. V dobovém oficiálním diskurzu se neobjevují výrazy *nový muž* či *nový socialistický muž*, což koresponduje s patriarchálním charakterem tehdejší společnosti, jež neztotožňovala *člověka* a *muže* v čistě výrazové rovině, ale a priori významově.

²⁷ Fritzsche, Peter — Hellbeck, Jochen: *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa*. In: Geyer, Michael — Fitzpatřiková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 409.

²⁸ První z nich používá například Hammerback, John: *Creating the "New Person": The Rhetoric of Reconstitutive Discourse*. *Rhetoric Review* 20, 2001, s. 18–22. Autor však upozorňuje na významové rozdíly obou označení, a to na příkladu projevů Huga Chaveze. Druhý výraz bez bližšího osvětlení jeho významu používá například Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*. London 1990.

V textu jsou používány i další termíny, které je třeba stručně vymezit. Vlivem dlouholetého užívání v různých kontextech se jejich sémantika rozvolňuje, a proto nelze najít zcela uspokojivé definice. Výraz *marxismus-leninismus* je v textu užíván jako označení pro oficiální ideologii komunistické strany a československého státu po roce 1948. Za *stalinismus* zde bude v souladu se zahraničními texty považováno období Stalinovy vlády.²⁹ Pro sledovanou etapu československých dějin užívám termín *komunistické panství*, neboť podle mého názoru nejlépe odpovídá pounorové době, která nastolila nové mocenské rozložení politických, sociálních, kulturních a ekonomických sil.³⁰ Přívlastek *komunistický* pak odkazuje k stranickému zakotvení a také k vrcholné fázi dějin v marxisticko-leninském pojetí.³¹

Německý historik umění Wolfgang Pehnt nazval s odkazem na postmodernistu Jeana-Françoise Lyotarda historii konstrukce nového člověka velkým vyprávěním.³² Předkládaná kniha se věnuje pouze malé části dějin nového socialistického člověka a zároveň představuje jen jeden z možných příběhů o nových socialistických dělnících, ženách a sovětských lidech. Ambicí textu tedy není stát se vyčerpávajícím pojednáním, řada zajímavých aspektů bude jen zmíněna, nastíněna či dokonce zůstane zcela stranou, jako výzva pro další badatelské projekty.

²⁹ Vedle řady zahraničních publikací uvedených výše viz Malia, Martin: *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha 2004, s. 315.

³⁰ V současnosti frekventovaný termín *státní socialismus* nepovažuji v důsledku časového vymezení této práce, s přesahy do období třetí republiky, za přiléhavý. K terminologickým debatám a reflexi označování let 1948–1989 viz například Buben, Radek — Pullmann, Michal — Spurný, Matěj — Růžička, Jiří: *Diktatura a autoritářské režimy*. In: Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 281–307; Kolář, Pavel — Pullmann, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha 2016, s. 15–48.

³¹ K problému víceznačného užívání výrazů *komunistický* a *socialistický* viz van Ree, Erik: *Boundaries of Utopia — Imagining Communism from Plato to Stalin*. New York — London 2015, s. 10–11.

³² Pehnt, Wolfgang: *The “New Man” and the Architecture of the Twenties*. In: Fiedler, Jeannie (ed.): *Social Utopias of the Twenties. Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man*. Tel Aviv 1995, s. 20.

Tato kniha by vznikala jen stěží bez podpory a pomoci mých blízkých, přátel a kolegů. V prvé řadě patří velmi speciální dík Petru Malčíkovi. Ráda bych také poděkovala Dušanu Šlosarovi a Janu Dvořákovi za kultivaci textu a další podněty, Jiřímu Hanušovi a Miroslavu Michelovi za cenné připomínky. Inspirativní byly pro mě rovněž debaty s Václavem Kaškou a Janem Vybíralem. Za posouzení textu děkuji Daně Musilové a Jakubu Tyszkiewiczovi. Poděkování náleží také několika institucím. Grantová agentura České republiky mi umožnila realizovat tříletý výzkumný projekt Konstrukce nového socialistického člověka v Československu 1948–1956, mé domovské pracoviště Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity mi poskytlo patřičné zázemí a výrazně přispělo k publikování knihy a nakladatelství Host se ji rozhodlo zařadit mezi své tituly.

2 KONCEPT NOVÉHO SOCIALISTICKÉHO ČLOVĚKA

Učení Lenina a Stalina, zkušenosti Sovětského svazu,
toť studnice poučení pro naši každodenní budovatelskou práci,
toť reflektor osvětlující nám cestu k socialismu.

KLEMENT GOTTFELD

Nový socialistický člověk není žádným unikátním zjevem, který by se vyskytoval pouze v pouónorovém Československu. Nalezneme ho v mnoha obměnách, různých časových geografických a kulturních variacích. Nový socialistický člověk představuje jen jednu z podob nového člověka, jenž se jako ideál dokonalejšího lidství objevoval již od dob raného křesťanství. Ale teprve v moderní době, a zejména ve 20. století, plném ambicí od základů transformovat jedince i celou společnost, se tento konstrukt dostal na pomyslné výsluní. Tehdy se jeho jednotlivé formy „vyhřívaly“ ve světle více či méně pomíjivého zájmu.

Již při letném pohledu na první desetiletí 20. století zaujmou některé výrazné podoby nového člověka. Provokativním způsobem působí obrazy nové moderní ženy, která navzdory tehdejším představám o feminitě jezdí na kole, nosí kalhotové sukně a zdobí ji krátký sestřih.¹ Nová žena přelomu století se sice stávala mnohem více symbolem než rozšířenou podobou reálných postav, ale na její síle a vlivu to nic neměnilo.² První světová válka pak přivedla na scénu nového muže, „*rytíře nebes*“, jenž měl díky své proklamované

- 1 Viz Smith, Bonnie G.: *Changing Lives. Women in European History since 1700*. Toronto 1989, s. 315–319; Gerstner, Peterson Janet: *Victorian Woman or New Woman? Woman or Artist? Anxiety, Authority and Ambivalence in Elizabeth Stuart Pelps's Confessions of a Wife*. In: Direnç, Dilek — İşçi, Günseli Sönmez — Kolinská, Klára (eds.): *Women in Dialog. (M)uses of Culture*. Newcastle 2008, s. 43–67.
- 2 Viz Schaffer, Talia: *“Nothing but Foolscape and Ink”: Inventing the New Woman*. In: Richardson, Angélique — Willis, Chris (eds.): *The New Woman in Fiction and in Fact*. London — New York 2001, s. 39–52; Willis, Chris: *“Heaven Defend me from Political or Highly Educated Women!”: Packing the New Woman for Mass Consumption*. In: Richardson, Angélique — Willis, Chris (eds.): *The New Woman in Fiction and in Fact*. London — New York 2001, s. 53–65.

odvaze a vyhledávání dobrodružství znovuobjevit ztracenou sílu tradiční maskulinity znejistěné válečným konfliktem.³ Jeho konkrétní podoba odrážela klima poválečné doby, jejíž traumata bylo možné překonat díky údajně skvělým možnostem nových vynálezů a pokroku.⁴ Proto zejména v tomto období nabývala na vlivu symbolika ztotožňující člověka se strojem. Mechanicismus se prolínal s moderním kultem industrializace a společně opanovaly nejen krajinu, ale i jedince.⁵ Po nové obrozené humanitě ale toužila i řada různě definovaných skupin. Například v rámci emancipujícího se sionistického hnutí můžeme nalézt nového Žida jako reprezentanta moderní národní identity.⁶ Na obdobném etnickém základě byl vystavěn i obraz nového Roma, který však byl vytvářen především jako objekt pozdějšího socialistického sociálního inženýrství.⁷ Vedle těchto menšinových obrazů nového člověka, jejichž příkladů bychom mohli nalézt mnohem více, vyčnívají také jeho další podoby, které nejvíce pronikaly do oficiální politické strategie a kulturní symboliky států. Italský nový člověk se vyznačoval dynamičností, vitalitou, mužností, rozhodností a připraveností se obětovat.⁸ Po boku krácel jeho blízký společník nacistický árijec, jemuž neposkrvrněný rasový původ přinášel zejména vědomí nadřazenosti, odhodlanost,

3 Viz Hutečka, Jiří: *Muži proti ohni. Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918*. Praha 2016.

4 Mosse, George G.: *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. New York — Oxford 1996, s. 117.

5 Clark, Toby: *The "New Man's" Body: A Motif in Early Soviet Culture*. In: Bown Cullerne, Matthew — Taylor, Brandon (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 33–50, zvl. s. 36.

6 Gelber, Yoav: *The Shaping of the "New Jew" in the Yishuv*. In: Fiedler, Jeannine (ed.): *Social Utopias of the Twenties. Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man*. Tel Aviv 1995, s. 56.

7 Donert, Celia: *Creating "Citizens of Gypsy Origin". Ethnicity, Planning and Population Control in Socialist Czechoslovakia*. In: Schulze Wessel, Martin — Brenner Christiane (eds.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus. Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München 2010, s. 89–114.

8 Viz Gentile, Emilio: *L'« homme nouveau » du fascisme. Réflexions sur une expérience de révolution anthropologique*. In: Marrie-Anne Matard-Bonucci — Pierre Milza (eds.): *L'Homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945). Entre dictature et totalitarisme*. Paris 2004, s. 35–64, zvl. s. 37; Cassata, Francesco: *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy*. Budapest — New York 2011.

vůli a sílu.⁹ Vedle nich, či spíše proti nim, pak stál nový socialistický člověk, vyznačující se řadou obdobných vlastností, včetně představy o své superioritě. Jeho posláním bylo naplnit dějinnou nutnost a přivést lidstvo do vrcholného stádia vývoje — komunismu.

Právě předestřené příklady nových mužů a žen poukazují na pestrost jejich obrazů a proměnlivost danou jejich specifiky. Koncept nového člověka, stejně jako další obecné pojmy, postrádá jednotnou závaznou definici, neboť každý z badatelů a každá z badatelek věnujících se dané problematice zdůrazňují trochu jiný aspekt či detail. Například autor knihy *Creating the "New Man"* Yinghong Cheng ho chápe jako „*ztělesnění ideologického symbolu*“.¹⁰ Velmi podobně koncept pojímá i Toby Clark, pro něhož představuje „*emblematické zosobnění politických ideálů*“.¹¹ Natalia Skradolová v souladu s uvedenými autory považuje nového člověka za alegorii a rétorickou figuru¹² a John Haynes ho hned na první straně své knihy *New Soviet Man* vymezuje jako „*loutku lidové vlády*“. Byl to podle něho „*populistický misionář kvalitativní změny lidské přirozenosti*“.¹³ I přes diverzitu vymezení nového člověka tvoří hlavní osu současných interpretací skutečnost, že jde o sociální konstrukt. Jak konstatuje mezi jinými Johan Dietsch, nový člověk „*se nerodí, ale je vytvářen*“.¹⁴

9 Viz Bossi, Laura: *The "New Man". Degeneracy and Degeneration*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 47–54; Michaud, Éric: *Already There but Yet to Come: the New Man in Germany, 1918–45*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 28–35; Burleigh, Michael: *Třetí říše. Nové dějiny*. Praha 2008, s. 189, 223, 293–318; Griffin, Roger: *Modernismus a fašismus. Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*. Praha 2015, s. 443–478.

10 Cheng, Yinghong: *Creating the "New Man". From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009, s. 33: „[...] ideological symbol in the flesh [...]“

11 Clark, Toby: *The "New Man's" Body: A Motif in Early Soviet Culture*. In: Bown Cullerne, Matthew — Taylor, Brandon (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 33: „[...] an emblematic personification of political ideals [...]“

12 Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 41–74.

13 Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003, s. 1: „[...] the figurehead of people's government [...]“; „[...] the populist proselytiser of a qualitative change in human nature [...]“

14 Dietsch, Johan: *Herbert Norkus and Pavel Morozov as Totalitarian Child Martyres: A Study of Political Religion*. In: Karlsson, Klas-Göran — Stenfeldt, Johan — Lander, Ulf (eds.):

Ať už současní badatelé a badatelky píší v tomto kontextu o konstrukt, mýtu, obrazu, alegorii, či o rétorické figurě, vždy zdůrazňují obecně symbolickou rovinu. Natalia Skradolová nového člověka považuje za „*monstrum*“ a dává ho do souvislosti s Frankensteinem, který obdobným způsobem překračoval hranice mezi životem a smrtí, realitou a fikcí. Nový člověk nebyl plně součástí každodenního života jedince, zrodil se a existoval především v diskurzivní rovině. Stejně jako u Frankensteina se ale projevoval jeho vliv v obou sférách.¹⁵ Mnoho žen na počátku století pod dojmem časopisů jistě toužilo jezdit na cyklistické výlety, stejně jako řada mužů v nacistickém Německu ovlivněných tehdejší propagandou nechtěla zklamat svého Vůdce. Již klasikové konstruktivismu Peter Berger a Thomas Luckmann upozorňovali na to, že všechny sociální konstrukty mohou mít i přes největší odpoutanost od „žité“ zkušenosti dalekosáhlý význam pro každodenní život člověka.¹⁶ Diskurz a sociální praxe jsou vzájemně hluboce provázané, obě sféry se prostupují a tvoří součást sociálního vyjednávání. Podle Normana Fairclougha proto nelze hovořit o vztahu „mezi“ těmito rovinami: „*Jazyk je součástí společnosti, jazykové jevy jsou společenskými fenomény zvláštního druhu a společenské jevy jsou (částečně) jazykovými jevy.*“¹⁷ Diskurzivní formace a sociální praxe se ovlivňují a spoluvytvářejí, přičemž jde o stálý a neukončený proces. Obrazy nového člověka jako jednoho ze sociálních konstruktů jsou proto formovány řadou faktorů diskurzivní a sociální praxe, zahrnujících nejen předcházející kulturní symboly a mentální vzorce, politické události či ekonomickou situaci, ale i samotný charakter

Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism. A Comnaz Analysis. London — New York 2015, s. 104: „[...] are made, not born [...]“

¹⁵ Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. Utopian Studies 20, 2009, s. 52.

¹⁶ Berger, Peter L. — Luckmann, Thomas: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno 1999, s. 45.

¹⁷ Fairclough, Norman: *Language and Power*. Edinburgh 2001, s. 19: „*Language is a part of society, linguistic phenomena are social phenomena of a special sort, and social phenomena are (in part) linguistic phenomena.*“

diskurzu apod. Jak podotýká Boris Groys, „sociální konstrukty lze totiž dekonstruovat, nikoli však [...] svévolně střídat“.¹⁸

Specifický příklad představuje oficiální diskurz komunistického panství, který se stal předmětem řady převážně lingvistických analýz. Petr Malčík a Dušan Šlosar ve své studii zdůrazňují čtyři hlavní znaky tehdejšího jazyka: ritualizace, záměrná sémantická zamlženost, militarizace a manichejské vidění světa. Poslední dva znaky spolu výrazně souvisejí. Nárůst militarii v podobě „boje za mír“, „kulturní fronty“ či „ideologické ofenzívy“ měl mobilizovat společnost a posilovat v ní odhodlání bojovat proti nepříteli. Manicheismus pak socialismu příznával jen samá pozitiva a zeslaboval případná negativa, přičemž stejný princip, ale v opačném vyznění, aplikoval na konstrukce nepřitele.¹⁹ Úzkou souvislost můžeme najít i u dvou dalších znaků tehdejšího oficiálního diskurzu. Ritualizace se nejvíce projevovala fixními obraty a klisé, jejichž opakované užívání bylo považováno za „manifestaci názorové solidarity s vládnoucí mocí“²⁰ a vedlo k významovému vyprázdňení.²¹ Filolog Petr Fidelius v tomto kontextu hovoří o sémantické inflaci a právě tu považuje za nebezpečí prvního řádu.²² Sémantická zamlženost či inflace představuje cílenou snahu o potlačení případných negativních konotací, má vést k sejmutí odpovědnosti mluvčího za realitu reflektovanou v promluvě.²³ Konkrétním příkladem může být návštěva několika vesnic, kterou podnikl sovětský publicista v roce 1923 s cílem zjistit, jak lidé rozumějí novému revolučnímu jazyku. Ukázalo se, že téměř vůbec, podle jednoho

¹⁸ Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 170.

¹⁹ Malčík, Petr — Šlosar, Dušan: *Totalitní jazyk v československé publicistice na konci roku 1989*. Časopis Matice moravské 133, 2014, s. 140.

²⁰ Tamtéž, s. 139.

²¹ Tento termín používá Lotko, Edvard: *Texty politické propagandy a jazyková kultura*. In: Jančáková, Jana — Komárek, Miroslav — Uliěný, Oldřich (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha 1993, s. 108.

²² Fidelius, Petr: *Jazyk a moc*. München 1983, s. 8.

²³ Malčík, Petr — Šlosar, Dušan: *Totalitní jazyk v československé publicistice na konci roku 1989*. Časopis Matice moravské 133, 2014, s. 140.

z nich „*potřebovali překladatele, aby rozuměli tomu, co se píše v novinách*“.²⁴ Neporozumění významu ale podle Petera Keneze nebylo na závadu, neboť řada dlouhých projevů pozornost posluchačů nepotřebovala. Jejich smysl spočíval především v symbolické rovině.²⁵ Někteří autoři za jeden z atributů tzv. totalitního jazyka považují magično, založené na názoru, že „*co je řečeno, stává se skutečností [...] a naopak o skutečnostech nežádoucích se nemluví a tím se neguje jejich existence*“.²⁶ Podle Scradolové mezi psaným a neliterárním neexistuje žádná velká propast: „*[...] svět idejí a jejich hmotné vyjádření jsou totožné*“.²⁷ Tento rys se opírá o náboženský podtext související s křesťanskou evropskou tradicí, v níž jsou proces stvoření symbolizovaný Božím slovem a jeho výsledek v podobě jména identické: „*V jazyce božské autority neexistuje odstup mezi okamžikem pojmenování a skutečností stvoření: pojmenovaný začíná existovat*“.²⁸ Kreacionistický aspekt diskurzu zajímal i Michaela Gorhama, který se přímo odvolává na knihu Genesis, kde je uvedeno, že Bůh po stvoření prvních lidí dal Adamovi moc pojmenovávat zvířata a rostliny v Edenu. Teprve vyhnáním z ráje o tuto schopnost přišel. Pozdější interpretace zdůrazňovaly tzv. adamický jazyk, v němž mezi věcí a jejím pojmenováním existoval vztah přímé korespondence. Proti němu stojí současný jazyk, který se stal „*konglomerátem konvenčních znaků*“.²⁹ Podle Gorhama bolševické snahy o transformaci tehdejšího diskurzu odkazovaly k uvědomění si síly adamického jazyka, utvářejícího realitu.

²⁴ Kenez, Peter: *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929*. New York — London 1985, s. 255: „[...] they needed a translator to understand the newspapers.“ Někteří významové záměny byly až tragikomické, například u spojení se slovem *boj* (o zvýšení produkce, proti autoritám apod.).

²⁵ Tamtéž, s. 255.

²⁶ Šlosar, Dušan: *Jazyk totality a jazyk dneška*. In: Jančáková, Jana — Komárek, Miroslav — Uličný, Oldřich (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha 1993, s. 111.

²⁷ Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 59: „[...] the word of ideas and its material expression are one.“

²⁸ Tamtéž, s. 59: „In the language of divine authority, there is no distance between the moment of naming and the fact of creation: the named comes into existence.“

²⁹ Gorham, Michael S.: *Speaking in Soviet Tongues. Language Culture and the Politics of Voice in Revolutionary Russia*. Illinois 2003, s. 17: „[...] a conglomerate of arbitrary signs [...]“

Redefinice verbální krajiny oficiálního diskurzu měla symbolizovat příchod nové éry a nové autority. Šlo především o nikdy nedokončený symbolický proces, o částečnou fikci stojící mimo dosah stranických nařízeních, ale přesto dominantním způsobem ovlivňující charakter tehdejšího jazyka.³⁰

Vedle pojetí nového člověka jako sociálního konstruktů se můžeme v odborné literatuře setkat také s mírně odlišným uchopením. Reprezentují jej práce, které se uvedeným konceptem primárně nezabývají a v nichž se o novém člověku píše, aniž by byl blíže vymezen. Jeden z mnoha případů představuje kniha Michaela Davida-Foxe: *„Úkolem institucí stranického vzdělávání, kterým dal vzniknout nový revoluční režim po roce 1917, bylo formovat novou inteligenci, utvářet novou kulturu, transformovat každodenní život a v konečném důsledku stvořit Nového člověka.“*³¹ Ačkoli David-Fox zdůrazňuje význam nového člověka pro revoluční proměnu, na dalších stranách knihy se o něm již nedočteme. Výraz *nový člověk* zde představuje jen symbolické označení převratných změn. Stejná sémantika je patrná i u třetího způsobu užití, reprezentujícího konkrétní jedince, kteří se chtěli stát novými lidmi „z masa a kostí“. Pro ně dané označení nemělo být jen symbolem, ale rovněž reálným naplněním konkrétních životů. V denících z éry stalinského Sovětského svazu, které našel Jochen Hellbeck, prosvítá upřímná touha pisatelů přetvořit sebe samé v komunistický ideál.³² Výraz *nový člověk* tak v obou zmíněných případech funguje jako symbol v základní rovině dobového narativu i v metarovině historické interpretace.

V dobovém československém diskurzu se nový člověk objevoval ve všech třech výše uvedených podobách (sociální konstrukt,

30 Tamtéž, s. 18.

31 David-Fox, Michael: *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks. 1918–1929*. Ithaca — London 1997, s. 1: „In the years after 1917 institutions of the party education and scholarship the new regime founded in the wake of the Revolution were dedicated to molding a new intelligentsia, refashioning a new culture, transforming everyday life and ultimately creating a New Man.“

32 Hellbeck, Jochen: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge 2006.

symbol změny a individuální vzor) a v zapojení do velmi různorodých kontextů, jak dokládají následující kapitoly, věnované různým konkretizacím nového socialistického člověka. Neexistoval žádný „kanonický“ text, o nějž by se autoři a autorky promluv opírali. Ke stejnému závěru dospěla Michaela Pešková, když analyzovala meziválečné sovětské prostředí. Podle ní se zpočátku za terminologickou ambivalencí skrývala všeobsažnost, odpovídající naději na nové opravdové lidství. Později se původní neexaktnost ukázala jako výhoda, neboť umožňovala modifikovat pojetí nového socialistického člověka v návaznosti na aktuální politické či sociální potřeby systému: „*Termín nový člověk jako označující zůstával, jeho označované se průběžně měnilo. Existence denotátu zůstává sporná.*“³³ V tomto kontextu je dobré připomenout, že tendence k fluidním a neostrým hranicím je patrná i u dalších pojmů. David Roberts v tomto kontextu připomíná nestabilní významy základních pojmů komunistického oficiálního diskurzu, jako *socialismus*, *nepřítel* či *proletariát*.³⁴ Podle Tobyho Clarka je tato skutečnost příznačná i pro výraz *nový člověk*: „*Termín nový člověk nevyžaduje pevně danou definici, spíše je jakýmsi vágním označením, které je aplikováno na velmi širokou škálu názorů vyrůstajících z různých tradic.*“³⁵

21 IDEALIZACE NOVOSTI

Koncept nového socialistického člověka je zarámován řadou ideových proudů. Na tomto místě je třeba nastínit alespoň ty, které se výrazněji dotýkají několika ústředních otázek: V čem spočívala ona

33 Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 199.

34 Roberts, David D.: *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*. New York — London 2006, s. 228.

35 Clark, Toby: *The “New Man’s” Body: A Motif in Early Soviet Culture*. In: Bown Culler, Matthew — Taylor, Brandon (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 34: „*The term new man did not acquire a fixed definition, and was a somewhat vague label which was applied to a very broad range of sentiments arising out of various traditions.*“

novost a proč byla v dobovém diskurzu tematizována v tak vysoké míře? Proč hovoříme o člověku a nikoli o celé společnosti a jejím systému? Výchozím bodem pro hledání odpovědi na první otázku se může stát úvaha Wolfganga Pehnta, podle něhož byl v meziválečném období přívlastek *nový* velmi frekventovaný a téměř každá progresivní škola či umělecký směr si jej vetknuly do svého názvu. Programová hnutí typu Nová architektura, Nové bydlení či Nová hudba poukazovala zdůrazňováním novosti na svoji originalitu a překonání dřívější tradice. Do tohoto prostředí také vstupovala i koncepce nového člověka, která však zcela nová nebyla. Novost spočívala v konkrétních žádoucích charakteristikách, nikoli v konceptu jako takovém.³⁶

Koncept nového člověka svým primárním zakotvením i pojmenováním odkazuje ke křesťanské tradici kanonizované v evangeliu svatého Jana a v učení svatého Pavla. Biblické texty pojednávající o přerodu jedince stavějí proti sobě hříšného člověka a člověka obrozeného, žijícího v Kristu. Aktem proměny se stává křest, který otevírá člověku cestu k věčnému životu. Právě nový člověk bude podle biblických textů tím, kdo po druhém příchodu Krista obydlí novou zemi a nebe.³⁷ Eschatologické pojetí zde spojuje individuální a univerzální dimenzi. Každá duše může být spasena a zároveň celé lidstvo bez ohledu na další sociální ukazatele může projít vnitřní proměnou.³⁸ Zejména svým důrazem na křest se stal koncept nového člověka základem pro raně křesťanskou teologii, s vrcholem na konci 2. století. V patristice hrál tento koncept významnou roli především v díle sv. Augustina, kterým se inspirovali mistr Eckhart a některé mystické proudy konce středověku. Zásadní postavení zaujímala otázka nového člověka v protestantské teologii, zvláště

36 Pehnt, Wolfgang: *The "New Man" and the Architecture of the Twenties*. In: Fiedler, Jeannine (ed.): *Social Utopias of the Twenties. Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man*. Tel Aviv 1995, s. 14.

37 Küenzlen, Gottfried: *Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions*. *Studies in Soviet Thought* 33, 1987, s. 214.

38 Bossi, Laura: *The "New Man". Degeneracy and Degeneration*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 54.

luteránské.³⁹ Podle jejích myšlenek se člověk očisťuje a přetváří díky Božímu milosrdenství a své víře, která v Lutherově podání převyšuje liturgii a svátost. S vírou však přichází také svoboda osvčující morální život jedince, jenž je puzen spontánně konat dobro. Podle Sophie-Anne Letterierové je dané pojetí nového člověka zároveň učením o svobodě a emancipaci realizovatelné již na tomto světě: „Znovuzrození již není příslibem budoucího štěstí, vláda konečného štěstí začíná zde a nyní.“⁴⁰ A právě tato linka Lutherovy nauky o regeneraci se podle ní nejvíce rozvinula v pozdějších stoletích a specifickým způsobem se zhmotnila ve Francouzské revoluci.

Pro moderní podobu nového člověka je zásadní právě tato událost, během níž se formovaly pozdější určující charakteristiky nových mužů a žen.⁴¹ Mona Ozoufová prostřednictvím analýzy ritualizace oslav tehdejších svátků poukazuje na to, že revoluce nabídla lidem nebývalé možnosti začít znovu a jinak. Po zrušení všech společenských hierarchií, vedoucím k unifikaci lidského osudu, člověk zůstal „nahý“, osamělý a se všemi si rovný. Podoby nových vztahů a hodnot jedince se teprve měly vytvořit a nabýt téměř jakékoli podoby.⁴² Ještě explicitněji se k vzniku nového člověka a Francouzské revoluce vyjadřuje Martin Malia. Rok 1789 považuje za útok na tisícileté tradice státu, společnosti, práva a církve. Revoluce se podle něho stala „ *kreativním násilným procesem ústícím do historické nové epochy a vytvoření nového člověka*“.⁴³ V tomto

39 Letterier, Sophie-Anne: *L'Homme nouveau de l'exégèse à la propagande*. In: Matard-Bonucci, Marrie-Anne — Milza, Pierre (eds.): *L'Homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945)*. Entre dictature et totalitarisme. Paris 2004, s. 25.

40 Letterierová, Sophie-Anne: *Nový člověk — od exegeze k propagandě*. Církevní dějiny 9, 2016, č. 20, s. 95.

41 Viz Fritzsche, Peter — Hellbeck, Jochen: *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa*. In: Geyer, Michael — Fitzpatřiková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 407; Cheng, Yinghong: *Creating the “New Man”*. *From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009, s. 8–13; Matard-Bonucci, Marie-Anne: *L'Homme nouveau entre dictature et totalitarisme (1922–1945)*. In: táž — Milza, Pierre (eds.): *L'Homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945)*. Entre dictature et totalitarisme. Paris 2004, s. 13.

42 Ozoufová, Mona: *Revoluční svátky 1789–1799*. Brno 2006, s. 14.

43 Malia, Martin: *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009, s. 16.

kontextu nelze nezpomenout rovněž Lynn Huntovou, která v procesu vytváření nových lidí spatřuje především symbolické praktiky revoluce, zahrnující mimo jiné i naprostý rozchod s minulostí: „*Nemohli se smířit s ničím menším než s novými lidmi a novými zvyky, každého bylo třeba stvořit podle republikánského vzoru.*“⁴⁴

Nový socialistický člověk je tak zasazen do určujících souřadnic modernity, modernizace a moderních dějin, jejichž specifika byla představena mnohokrát v různých odborných textech. V tomto kontextu lze upozornit na dvě důležité teze. Stejně jako fašismus není ani socialismus stalinského ražení s jeho vizemi přetváření člověka v současnosti považován za jakési extrémní vybočení dějin či svérázný exces, ale za následek procesu modernizace.⁴⁵ Ani nový socialistický člověk tak nepředstavuje deviaci, ale zhmotnění tužeb a vizí modernistického emancipačního projektu. Socialismus, jenž se zrodil v Sovětském svazu, sdílel řadu kulturních vzorců, norem a hodnot s dalšími evropskými zeměmi. Šlo především o sekularizaci, víru v univerzální platnost hodnot, přesvědčení o možnosti transformovat společnost a důraz na vědecko-technický pokrok.⁴⁶ Modernita, stojící na základních hodnotách osvícenství a spjatá s komunistickými i nekomunistickými panstvími, v sobě skrývá závažné vnitřní rozpory. Na jedné straně přináší humánnější a spravedlivější společnost, na druhé straně pravý opak v podobě totalitárních států. Klasickým příkladem reflexe této skutečnosti

⁴⁴ Huntová, Lynn: *Francouzská revoluce. Politika, kultura, třída*. Brno 2007, s. 77.

⁴⁵ K reflexi modernity, modernizace a moderny a jejich terminologického uchopení viz Taylor, Peter J.: *Modernities. A Geographical Interpretation*. Cambridge 1999, s. 13–27. Kritika modernity zaznívala zcela logicky zejména v souvislosti s utvářením postmodernity, projevovala se však již dříve. V kontextu teorie totalitarismu lze jmenovat například jednoho z jejich klasiků Zbigniewa K. Brzezińského, který položil důraz na souvislost s industrializací. Keller, Jan: *Teorie modernizace*. Praha 2007, s. 25. Skvělé pojednání o vztahu totalitarismu a modernity přináší kniha Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012.

⁴⁶ Colic, Marie-Janine — Neutatz, Dietmar — Obertreis, Julia: *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s. Introduction*. In: tiž (eds.): *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*. Göttingen 2011, s. 12–13.

může být slavná kritika Theodora Adorna a Maxe Horkheimera, obsahující i poněkud expresivní výroky: „*Osvícenství se chová k věcem jako diktátor k lidem. Zná je do té míry, nakolik s nimi může manipulovat.*“⁴⁷ Podle některých autorů modernita dokonce neodvratně spěje ke své vlastní záhubě, jelikož v jejím základu jsou zakomponovány prvky, které dříve nebo později povedou k celkové destrukci.⁴⁸ Ambivalence modernity se přenáší i na nového člověka, který v mnoha ohledech vykazuje vnitřní pnutí a paradoxy. Modernita v sovětské a také socialistické verzi však vykazovala některé specifické rysy, podle Davida L. Hoffmanna zejména antikapitalismus a kolektivismus.⁴⁹ Stefan Plaggenborg preferuje před analýzou jednotlivých znaků, jimiž se socialistická modernita od ostatních variant odlišovala, systémový úhel pohledu. Ve vztahu k socialismu je podle něho třeba hovořit o tzv. integrální modernitě, charakteristické soustavnou minimalizací rozdílů, potlačováním procesu diferenciací a naopak násilným propojováním a unifikací jednotlivých oblastí moci a politiky.⁵⁰

Ve výsledné podobě konstruktů nového člověka se silně odráží také dynamičnost moderní éry, projevující se akcelerací událostí a různorodých změn.⁵¹ Toto zdánlivě banální tvrzení, v současnosti spojované zejména s globalizací, poukazuje na to, že zrychlený vývoj vytváří tlak na každou nově přicházející epochu. Nová éra se pokouší vymezit se vůči předchozí a tím ukázat svoji odlišnost i jedinečnost. Nový člověk představuje jen dobře viditelnou součást

47 Adorno, Theodor — Horkheimer, Max: *Dialektika osvícenství. Filosofické fragmenty*. Praha 2009, s. 23. Na tuto kritiku navázali v německém prostředí četní další filozofové. Viz Horyna, Břetislav: *Filosofie posledních let před koncem filosofie*. Praha 1998, s. 110–188.

48 K jedné kategorii myslitelů pojímajících modernitu jako ambivalentní systém lze přiřadit například Augusta Comta či Karla Marxe, k jiné pak kupříkladu známého kritika Zygmunta Baumana. Keller, Jan: *Teorie modernizace*. Praha 2007, s. 34–79, 149–160.

49 Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca — London 2003, s. 7–10.

50 Plaggenborg, Stefan: *Experiment Moderne. Der sowjetische Weg*. Frankfurt — New York 2006, s. 47–79.

51 Pehnt, Wolfgang: *The “New Man” and the Architecture of the Twenties*. In: Fiedler, Jeannine (ed.): *Social Utopias of the Twenties. Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man*. Tel Aviv 1995, s. 14.

tohoto trendu. Při prosazování socialistického realismu například Andrej J. Ždanov jasně vybízel k tomu, že „*musíme ze sebe strášt starého Adama, a začít pracovat tak, jako Marx, Engels a Lenin a jak pracuje soudruh Stalin*“.⁵² Ať už v konkrétních podobách, či v obecné rovině, odkazování se ke starému je zásadním prvkem nového člověka, který ve snaze setřást ze sebe minulost ji zároveň implantuje do svého nitra. Spíše než zavržení všeho starého však můžeme pozorovat jeho přeznačení ve prospěch nového.⁵³ Starší kulturní vzorce jsou transformovány a využity jiným způsobem. Jak upozorňuje Bedřich Loewenstein, „*máme-li však dobře rozumět dobovým mýtům, musí být reflektovány na pozadí historicky starší kulturní figury*“.⁵⁴

Nový člověk jako symbol nastupující „lepší“ současnosti silně souvisí s konceptem pokroku, který stojí v centru teorie modernizace. Moderní éra se v tomto pojetí stává trvalým procesem zdokonalování, překonávajícím vše předcházející. Loewenstein však poukazuje na to, že pro koncept pokroku je zcela zásadní otázka perspektivy. Teprve dobový výklad a projekce hodnot do minulosti, současnosti i budoucnosti prozrazuje, co je možné následovat a co dále úspěšně rozvíjet. Tento proces není pouze záležitostí kognitivní, ale vždy také otázkou volby a víry ve vybrané obecné hodnoty. Aktéři dané doby vždy vybírají z velkého množství dějů a fenoménů a ty jsou následně přeznačeny a novým způsobem svázány s přítomností.⁵⁵ Vždy „*rozmotáváme pestré klubko minulého dějství*

52 Groy, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 75.

53 Konkrétní příklad představuje výzkum socioložky Hany Havelkové, která v souvislosti s genderovou agendou ženského hnutí zavedla v českém prostředí termín *vyvlastnění*. Ten znamená převzetí tradiční agendy daného subjektu ze strany komunistického státu za účelem využít ji ve prospěch vlastních zájmů. Havelková, Hana — Oates-Indruchová, Libora: *Vyvlastněný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*. In: tytéž (eds.): *Vyvlastněný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha 2015, s. 7–42. Obdobným příkladem je změna ve vnímání státního svátku 28. října. Palivodová, Eva: *Obraz nepřítele v Československu 1948–1956*. In: Kouba, Miroslav — Magincová, Dagmar — Říha, Ivo (eds.): *Kontexty propagandy*. Pardubice 2012, s. 183.

54 Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009, s. 506–507.

55 Tamtéž, s. 505.

a redukuje je na jedinou privilegovanou červenou nit pokroku“.⁵⁶ To, co je považováno za pokrokové, neodráží však jen konkrétní historickou skutečnost, ale zároveň i proces konstrukce jejího významu. Loewenstein v souvislosti s obecným pojmem pokroku reflektuje ještě další důležitý rys. Hodnotové představy moderny se primárně soustřeďovaly na překonávání limitů, zvláště pak těch, které jim kladla příroda. Tento boj s hranicemi, odmítající jejich přijetí, dostal podle něho podobu jakéhosi kulturního idolu a překračování, zdolávání mezi se stalo výzvou a úctyhodným počinem.⁵⁷ Snahy o nepřetržité zdokonalování schopností, navyšování norem a výkonu představovaly jeden z hlavních rámců myšlenkového světa socialismu. Martin Sabrow nazývá pokrok „*patetickou formulí*“ komunistického projektu, jež ovlivňovala každodenní jednání i myšlení lidí a tvořila základní orientační souřadnici. Komunistická vize budoucnosti podle něho nečerpala svůj elán z nejisté utopické představy, ale z jistoty dalšího rozvoje, pokroku: „[...] *budoucnost [...] byla pomocí čísel a dat popsatelem tempem socialistického pochodu směrem k zítřejšímu světu*.“⁵⁸ V rámci tohoto hodnotového mechanismu ale dosažení jakékoli mety či překonání hranic vyžadovalo nutnost napnout po krátké oslavě síly k naplnění nového cíle. Ani s aktuální podobou nového socialistického člověka tedy nemohla panovat dlouhodobá spokojenost. Vysoká četnost jeho obrazů dokládá právě neustálou potřebu inovovat vizi budoucnosti, v níž mělo být dosaženo ideálního dobra: „*Také bojovníci za pokrok předpokládají, že všechny dané možnosti míří na dobro, na možné zdokonalení: Dobré k čemu? se bude ptát až Nietzsche*.“⁵⁹

Nový socialistický člověk vždy přináší pozitivní perspektivu dalšího vývoje. Ať už jde o všeobecnou gramotnost, či o zřizování prádelen, vždy nalezneme výhledy šťastné budoucnosti, zbavené

⁵⁶ Tamtéž, s. 508.

⁵⁷ Tamtéž, s. 488.

⁵⁸ Sabrow, Martin: *Socialismus jako myšlenkový svět. Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě*. Soudobé dějiny 19, 2012, s. 206.

⁵⁹ Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009, s. 504.

stávajících problémů. Koncept nového člověka v tomto kontextu vykazuje zjevné temporální znaky. Propojuje minulost, přítomnost a budoucnost, čímž překračuje obvyklé časové dělení a jistým způsobem přesahuje žitou zkušenost, zakotvenou v pevných časových souřadnicích. Každá z uvedených složek času má však jiný význam a jinou hodnotu. Minulost je považována především za negativní a překonanou. Pro nového člověka téměř nic z minulosti již nemá význam samo o sobě, není nutné se k ní vracet, a pokud ano, tak vždy jen v souvislosti s přítomností a budoucností. Přítomnost by měla být pro konstrukt nového člověka nejsilnější, neboť právě v ní byl stvořen a v ní také působí. Ale ani přítomnost nepřestavuje jeho hlavní doménu. Ačkoli v ní sehrává úlohu zvěstovatele nových pořádků a změn, hodnotu přítomnosti silně oslabuje motiv očekávání, příchodu skvělé budoucnosti. Nový člověk tak v přítomnosti žije jen z části, neboť jeho pravým domovem je právě budoucnost. Skradolová je v tomto kontextu o něco radikálnější. Nového člověka považuje za někoho, kdo si minulost přisvojil a ovládl, a nazývá ho „*opravdovým pánem minulostí*“. Jeho smysl bytí však tkví v budoucnosti, nový člověk je pro ni příslibem skvělých výsledků, kterých společnost teprve dosáhne. Přítomnost se tak stává vyprázdňenou, je pouhou oblastí snažení a prostorem pro experimenty.⁶⁰ Rozpolcenost mezi jednoznačnou orientací na budoucnost a významem aktuálně žité skutečnosti však není specifikem nového socialistického člověka, ale je patrná již v novozákonních textech a křesťanské eschatologii.⁶¹ Převratné vize budoucnosti se neustálým opakováním zpřítomňují, a jistým způsobem tedy tvoří součást aktuálního světa. Jeffrey Brooks uvádí příklad jednoho německého komunisty, který cestoval v polovině třicátých let do Sovětského svazu. Na mapě, kterou si koupil, byly zakresleny i stavby, jejichž výstavba byla naplánována až pro období po roce 1945. Svět snů se tak stával skutečností

⁶⁰ Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 62.

⁶¹ Küenzlen, Gottfried: *Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions*. *Studies in Soviet Thought* 33, 1987, s. 214.

a rozrušoval hranice mezi tím, co bylo, je a bude: „[...] čas se stal cestou skrze přítomnost, nikoli do přítomnosti [...], nebyl zde jasný rozdíl mezi historickým a současným [...] ani budoucím.“⁶² Podobně na socialistickou temporalitu nahlíží Katerina Clarková, podle níž sovětský román usiloval o potlačení času, o homogenizaci všech tří stádií, jež umožňovala koncentrovat je do jednoho archetypálního schématu. S odkazem na Mirceu Eliada totiž hovoří o dvou typech času — profánním a posvátném. Druhý z nich je vždy spjat s revoluční minulostí nebo komunistickou budoucností. Profánní přítomnost pak může získat posvěcení jen díky přímým odkazům na posvátný čas, až se naprosto stírá rozdíl mezi tím, co je, a tím, co by mělo být. Plynulé přechody mezi realistickou deskripcí a idealizovanými vizemi minulého či budoucího přítom představují osobitou odrůdu novoplatonství.⁶³

Odkazy k velkolepé budoucnosti jasně souvisejí s utopičností.⁶⁴ Pojem utopie zde není chápán v normativním významu, v němž byl používán v době studené války jako nástroj ideologického boje. Za charakteristický znak utopie byla tehdy považována neuskutečnitelnost komunistického projektu, čímž byl celý systém a priori devalvován a východní blok byl automaticky vyřazen z pozice relevantního partnera. Zároveň se na příkladu stalinského Sovětského svazu poukazovalo na nebezpečnost utopie.⁶⁵ Uskutečnitelnost, respektive neuskutečnitelnost nějakého projektu

⁶² Brooks, Jeffrey: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton 2000, s. 78–79: „Time became a path through the present, not to the present [...], there was no clear distinction between the historical and the contemporary [...] nor was there a sharp demarcation of the future.“

⁶³ Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 66–68.

⁶⁴ Prvky utopie lze najít již v konceptu pokroku a jeho samozřejmém směřování k něčemu vyššímu a lepšímu. Přetrvávající definiční nejasnost a pluralita vymezení termínu nabízejí širokou škálu výběru. Pro stručnou charakteristiku a klasifikaci utopií viz Naxera, Vladimír — Stulík, Ondřej: *Komparace sociálních utopií*. Brno 2012. I přes dřívější rok vydání patří stále mezi významné publikace kanonická edice *Utopian Literature. A Bibliography with Supplementary Listing of Works Influential in Utopian Thought*. Ed. Glenn Negley. Durham — London 1977.

⁶⁵ Kritika destruktivní stránky utopie se projevila již mnohem dříve ve specifické podobě dystopií. Zde jsou však míněny zejména interpretace klasické teorie totalitarismu, práce Karla R. Poppera apod. Přehledný nástin problému přináší El-Ojeili, Chamsey: *Politics*,

nepovažoval za adekvátní kritérium pro identifikaci utopie již Karl Mannheim. Neuskutečnitelnost je podle něho totiž vázána na konkrétní vývojovou fázi společnosti či obecněji na určitý stupeň bytí. Změnou výchozího stavu může dojít i k proměně míry realizovatelnosti utopické myšlenky. Při aplikaci tohoto pojmu na konkrétní historickou skutečnost je proto podle něho nutné uvažovat pouze o utopiích relativních, a nikoli absolutních.⁶⁶ Normativní pojetí utopie je ale přítomno už u utopických socialistů, stejně jako u Karla Marxe a Friedricha Engelse,⁶⁷ kteří své předchůdce odsuzovali. Podle Vincenta Geoghegana to dělali ze dvou hlavních důvodů: aby zdůraznili význam svých vlastních metod a zároveň aby uchránili socialistické hnutí před politickými alternativami. Utopičtí socialisté se sami ovšem považovali za sociální vědce a například Charles Fourier se označoval za jediného realistického člověka žijícího ve věku iluzí.⁶⁸ Utopie tehdy měla pejorativní nádech a byla považována za období snilkovství či náboženského vizionářství, charakterizované především naprostou odtržeností od reality. Geoghegan ale připomíná, že utopii je užitečné chápat jako obecný pracovní pojem, a nikoli ji spojovat s retrospektivním soudem. Sám hovoří o tzv. utopických impulzech, které jsou podle něho všudypřítomné a objevují se nejen v každodenním životě, ale například i v liberálních ideologiích.⁶⁹ Obdobně široké pojetí utopie předkládá také Jiří Suk, podle něhož jde v zásadě o jakékoli hledání dokonalé či lepší společnosti: „[...] v tomto smyslu je každý přemýšlející člověk tak trochu utopistou, každá občanská společnost produkuje utopické představy.“⁷⁰

Social Theory, Utopia and World-System. Arguments in Political Sociology. London — New York 2012, s. 76–77.

⁶⁶ Mannheim, Karl: *Ideologie a utopie. Přednášky a eseje.* Bratislava 1991, s. 239–245.

⁶⁷ Marx své vize budoucnosti před kritiky ospravedlňoval tím, že nepíše žádnou kuchařku. Podle Krishana Kumara v jeho teoriích není o nic více kontradikcí než v jiných utopických sociálních projektech. Kumar, Krishan: *Utopianism.* Bristol 1991, s. 61.

⁶⁸ Geoghegan, Vincent: *Utopianism and Marxism.* Oxford — New York 2012, s. 23–33.

⁶⁹ Tamtéž, s. 18, 171.

⁷⁰ Suk, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu.* Praha 2016, s. 175–176.

Motiv utopie v nenormativním významu zdůrazňuje ve svých analýzách komunistického panství řada badatelů a badatelek. Richard Shorten v něm spatřuje jeden ze tří předpokladů konstrukce nového člověka. Tento obraz je zasazen do harmonické, dokonalé společnosti, v níž žijí lidé usilující o to, aby se mu podobali. Po naplnění prvního kroku utopie je nutné připojit scientismus moderní éry, podávající racionální vysvětlení utopie, a třetí, završující element přichází v podobě revolučního násilí.⁷¹ Utopie hraje rozhodující roli v konstrukcích nového socialistického člověka také v úvahách již několikrát citované Natalie Skradolové. Koncept nového člověka považuje za utopickou alegorii, která byla vytvořena tím, že se politický diskurz modernity protnul s diskurzem utopickým.⁷² Erik van Ree nachází souvislost mezi komunistickým pojetím utopie a původním vymezením Thomase Mora. Pro tohoto novověkého filozofa představovala utopie stejnojmenný ostrov. Doslovné pojetí se u socialistů vytrácí a nastupuje chápání metaforické. Všichni socialističtí myslitelé, včetně Karla Marxe a Friedricha Engelse, pojímali komunismus jako pomyslný ostrov obklopený kapitalistickým nepřátelským mořem. Tato linka pak pokračuje až k Josifu V. Stalinovi, u něhož se základní princip nemění, ať už jde o město, zemi, či federaci. „*Moderní socialisté nikdy nekopírovali Thomase Mora, ani se jím vědomě neinspirovali, ale jeho duch se vznášel nad nimi,*“ píše nadneseně Erik van Ree.⁷³

Německá socioložka Sigrid Meuschelová na příkladu Německé demokratické republiky identifikuje utopické obrácení se k budoucnosti jako jeden ze znaků rané socialistické modernity. Podle ní působily utopické odkazy nejvýrazněji do Stalinovy smrti, zatímco později se k nim připojily vize vědecko-technické revoluce.

71 Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012.

72 Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 41–74.

73 Van Ree, Erik: *Boundaries of Utopia — Imagining Communism from Plato to Stalin*. New York — London 2015, s. 192. „*The modern socialists neither copied Thomas More, nor were they inspired him, but his spirit hovered over them.*“

Od konce šedesátých let pak utopie ustoupila zcela do pozadí.⁷⁴ K obdobným závěrům dochází Pavel Kolář při analýze poúnorového Československa. I on spatřuje v utopičnosti jeden ze základních rysů komunistického panství. Za rozhodující považuje ale až rok 1956, kdy se v souvislosti se Stalinovou smrtí a zejména Chruščovovým projevem měnilo základní nastavení systému. Předchozí utopický potenciál se zcela nevyčerpal, pouze byl obdobně jako ve východním Německu obohacen o vize technologických inovací a objevů. Kolář v souvislosti s raným obdobím hovoří o programatické utopii, která byla orientována na ideální, dokonalý stav společnosti v budoucnosti. Přibližně v roce 1956 se podle něho programatická utopie změnila v utopii procesuální, jež odsunula „*konečný totální cíl do pozadí, kladouc naopak do popředí prvky otevřenosti dějin, nahodilosti a jednoznačnosti*“.⁷⁵ Tím se také proměnilo celkové pojetí času a jednotlivým epochám byl přiřkládán jiný význam. Oproti předchozímu stavu se spolu s dominancí procesuální utopie vše soustředilo k přítomnosti — minulost již nebyla tolik zatracována, tvořila integrální součást nové identity a důraz kladený na budoucnost zeslábl.⁷⁶ Poněkud odlišný náhled na komunistický utopismus daného období přináší Jiří Suk, podle něhož prvek budoucnosti představoval i nadále důležitý rys dobových konstrukcí. V tomto kontextu zmiňuje oficiální závěry XXII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, které zcela konkrétně počítaly s dosažením komunismu v následujících letech. Plány byly stále zářimovány snahou předstihnout Spojené státy americké v ekonomickém rozvoji a definitivně tím pokořit kapitalismus: „*Komunistický utopismus zůstal nezměněn, jen do sebe v ideologickém schematismu dialekticky zahrnul nový prvek intenzifikace, který*

74 Kopeček, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha 2009, s. 111–112.

75 Kolář, Pavel: *Strana jako utopie. Komunistická identita po pádu stalinismu*. Soudobé dějiny 19, 2012, s. 253.

76 Tamtéž, s. 238–239: „[...] příklon ke stranické minulosti, obrazně řečeno obrat od zárných zítřků k světlejším věcejským [...] umožnil přerod utopické energie, jež se po rozpadu staliniské vize brzkého přechodu ke komunismu náhle ocitla bez využití.“

měl nezvratný pokrok urychlit.⁷⁷ Důvodem obnovení revoluční retoriky byla podle Suka tehdejší ideologická a ekonomická krize, relativizující primát socialismu.

Akcentaci budoucnosti lze při pohledu na ohromný rozvoj vědecko-fantastické literatury od konce padesátých let považovat za přetrvávající rys dobových diskurzů. Nadšení z vědeckotechnického pokroku a úspěchů v dobývání vesmíru se nejviditelněji projevilo právě v uměleckých dílech, a to i mimo oblast literatury. Během několika let ale prvky pozitivní utopie ustoupily do pozadí v kontextu širší evropské kritiky „bezduché“ technické civilizace, která poukazovala na neosobní mechanismy moderní vědy, problematizující roli a význam člověka.⁷⁸ Ztvárnění optimistických výhledů vymizelo v Československu po srpnu 1968 téměř úplně. Bezproblémové představy budoucího uspořádání společnosti se navíc v kontextu studené války a přetrvávající hrozby jaderného konfliktu, který mohl zničit celý svět, proměňovaly spíše v apokalyptické obrazy. Utopické vize se vytratily a jejich místo částečně nahradily distopie.⁷⁹

Utopičnost a význam časových dimenzí nového člověka odkazují také k dalšímu důležitému konceptu — politickému náboženství. Raymond Aron ve své slavné knize *Opium intelektuálů* píše, že mýtus se může jevit jako předobraz pravdy i jako pozůstatek snů. Konstrukt nového člověka ukotvený v přítomnosti v sobě zahrnuje minulé sny i budoucí pravdy. Aron tím poukazuje na skutečnost, že lidé jsou i v sekulárním světě moderní éry stále přitahováni náboženskou dimenzí světa, jen v jiné podobě. Staré náboženské představy paradoxně odpovídají moderním vědeckým

77 Suk, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha 2016, s. 184.

78 Viz Mervart, Jan: *Historické perspektivy křesťansko-marxistického dialogu v Mariánských Lázních 1967*. In: Landa, Ivan — Mervart, Jan et al.: *Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu*. Praha 2017, s. 69.

79 Pospiszyl, Tomáš: *Historie utopické budoucnosti. Úvod do cestování časem*. In: Adamovič, Ivan — Pospiszyl, Tomáš (eds.): *Planeta Eden. Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978*. Praha 2010, s. 14–25.

tvrzením, protože i ta se jeví jako neomylná a nutná.⁸⁰ Jedinci žijícímu v neutěšené přítomnosti se tak nabízí lákavé východisko v podobě skvělé budoucnosti, „vykoupení“ ze strádání a bolesti. Podle Gottfrieda Küenzlena tyto „*futuristicko-eschatologické*“ ideje vyrůstají z dědictví židovsko-křesťanské tradice. Království Boží, nový Jeruzalém, vymýcení všeho zla ze světa, konec historie či příchod nového života s Ježíšem představují topoi, které se transformovaly do nové podoby a stále zaujímají ústřední místo v moderních ideologiích.⁸¹ Nový socialistický člověk je podle Johna Marshdena jedním z nich.⁸²

I koncept politického náboženství provází řada terminologických nejasností a relativně bouřlivých debat.⁸³ Proto jistě nepřekvapí, že ani v tomto případě neexistuje žádná obecně přijímaná jednotící definice.⁸⁴ Za politické náboženství je obecně považován

⁸⁰ Aron, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha 2001, s. 79.

⁸¹ Küenzlen, Gottfried: *Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions*. *Studies in Soviet Thought* 33, 1987, s. 211.

⁸² Širší pojednání o podobnosti marxismu a křesťanství ve smyslu utopického myšlení přináší Marshden, John: *Marxian and Christian Utopianism. Toward a Socialist Political Theology*. New York 1991.

⁸³ Někteří badatelé a badatelky koncept politického náboženství zcela odmítají. Podle nich žádný politický systém neobsahuje prvky transcendentna, a tedy nenaplnuje určující charakteristiku náboženství či náboženskosti. V tomto směru je však rozhodující vymezení náboženství. Ti, kteří uvedený koncept odmítají, vycházejí primárně ze substantiální (exkluzivní) definice, která transcendentno považuje za postlatu náboženství. Naopak funkcionalistické (inkluzivní) definice sledují spíše projevy náboženství, jeho roli a funkci ve společnosti a rezignující na zkoumání transcendentních prvků, neboť ty považují z principu za vědecky neuchopitelné. Viz Václavík, David: *Definice náboženství*. In: Nešpor, Zdeněk R. — Václavík, David et al.: *Příručka sociologie náboženství*. Praha 2008, s. 119–129.

⁸⁴ Termín *politické náboženství* bývá někdy používán synonymně s termíny *občanské náboženství*, *světské náboženství* apod. Tato sousloví však podle mého názoru odkazují k obecnějším metakategoriím, jejichž součástí je mimo jiné i politické náboženství. Vztahují se totiž k procesu sakralizace celého systému, zahrnujícího i politiku. Podrobněji Gentile, Emilio: *Politická náboženství. Mezi demokracií a totalitářstvím*. Brno 2008; Maier, Hans: *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. Brno 1999; týž (ed.): *Totalitarianism and Political Religions*. Vol. I. *Concepts for the Comparison of Dictatorships*. London — New York 2004; týž — Schäfer, Michael (eds.): *Totalitarianism and Political Religions*. Vol. II. *Concepts for the Comparison of Dictatorships*. London — New York 2007; Gregor, James A.: *Totalitarismus a politické náboženství. Intelektuální historie*. Brno 2015; Augusteijn, Joost — Dassen, Patrick — Janse, Maartje (eds.): *Political Religion beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy*. London — New York 2013.

takový politický systém, který v teorii i praxi vykazuje silné náboženské znaky. Ty se projevují tím, že systém si osobuje výlučné právo definovat význam a základní cíl lidské existence. Čistě politická entita se tak stává něčím nedotknutelným, nepopíratelným, absolutním a tvoří základ celé soustavy přesvědčení, mýtů a hodnot, stejně jako symbolů, rituálů a struktur. Náboženská dimenze se neprojevuje pouze ve vnější podobě či instrumentální rovině politického systému, ale naopak spočívá v jeho samotném jádru.⁸⁵ Již zmiňovaný Raymond Aron hovoří v tomto kontextu o marxistické eschatologii, jejíž narace má stejnou strukturu jako chiliastické názory.⁸⁶ „[...] *beztrždní společnost, v níž bude docházet k sociálnímu pokroku bez politické revoluce, se dá srovnat s tisíciletým královstvím [...], utrpení proletariátu je důkazem jeho poslání a komunistická strana se stává církví, proti níž stojí pohané, kteří odmítají slyšet dobrou zprávu o příchodu spasitele.*“⁸⁷ Zásadní rozdíl ale spočívá v tom, že marxismus-leninismus očekává naplnění smyslu lidské existence již v rámci stávajícího světa, a nikoli až v posmrtné či transcendentní rovině. Ti, kteří věří a jsou svému „náboženství“ plně oddáni, se „*jistým způsobem stávají novými lidmi*“.⁸⁸ Významu člověka v souvislosti s politickým náboženstvím věnovali pozornost i další badatelé a badatelky. Již Erich Voegelin, který jako první pojímal politické náboženství ve funkci analytické kategorie, vycházel z křesťanské antropologie a hovořil o „*zbožštění*“ určité skupiny vyvolených. Tato sakralizovaná nejvyšší entita pak tvoří základ symbolické soudržnosti celého politického systému.⁸⁹ Emilio Gentile jde v těchto úvahách ještě o krok dál a nového člověka považuje za konečný cíl sakralizace politiky. Sakralizovaný politický systém

⁸⁵ Gentile, Emilio: *Politická náboženství. Mezi demokracií a totalitářstvím*. Brno 2008.

⁸⁶ Aron, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha 2001, s. 79.

⁸⁷ Tamtéž, s. 280.

⁸⁸ Tamtéž, s. 282.

⁸⁹ Maier, Hans: *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. Brno 1999, s. 25–28; Herz, Dietmar: *Concept of “Political Religions” in Thought of Eric Voegelin*. In: Maier, Hans — Schäfer, Michael (eds.): *Totalitarianism and Political Religions*. Vol. II. *Concepts for the Comparison of Dictatorships*. London — New York 2007, s. 149–166.

podle něho usiluje o „*antropologickou revoluci, regeneraci populace za účelem vytvoření nového člověka*“.⁹⁰ Jeho jedinečnost a vyšší hodnota spočívá „pouze“ v naprosté oddanosti sakralizovanému politickému systému. Výsledek celoživotního snažení nových lidí, zcela oddaných revolučním plánům přeměny, spatřuje ve vytvoření celé nové civilizace nadnárodního charakteru. Antropologická revoluce směřující k stvoření nového člověka je podle Gentila prováděna prostřednictvím čtyř hlavních nástrojů. V první řadě jde o nátlak ve formě násilí a represe, které jsou v daném systému považovány za legitimní nástroje k upevnění a šíření ideologie. Druhým důležitým bodem je demagogie v podobě neustálého podněcování k nadšení a liturgických oslav kultu strany i vůdce, prosazovaná prostřednictvím propagandy. Třetí nástroj spočívá v totalitární výchově, postavené na následování vybraných vzorů mužů a žen, tedy na principu palingenetické ideologie. Poslední bod představuje diskriminace odlišných jedinců, kteří jsou neslučitelní s provedením antropologického experimentu a stávají se nevyhnutelně nepřáteli.⁹¹ Gentile se domnívá, že prostřednictvím nového člověka dochází k sakralizaci lidství. Stejně jako Aron zdůrazňuje význam moderní éry, která se sice chtěla zbavit své minulosti v podobě náboženství, ale nijak se jí to nepodařilo. Náboženství a posvátno v ní jen nabývají jiných podob, metamorfují.⁹²

2.2 OSLAVA A DEVALVACE INDIVIDUA

Snahy o vytvoření nového lidství, tedy pokusy o transformaci jedince, nás posouvají k dalšímu souboru otázek položených v úvodu této kapitoly. Proč hovoříme právě o novém člověku a nikoli o celé skupině? Jakou roli v konstruktu nového člověka hraje zdůrazňování jedince? Při hledání odpovědi se i v tomto případě

⁹⁰ Gentile, Emilio: *Politická náboženství. Mezi demokracií a totalitarismem*. Brno 2008, s. 157.

⁹¹ Tamtéž, s. 77.

⁹² Tamtéž, s. 34–40.

musíme vrátit k éře osvícenství, stojící na počátku odlišného chápání člověka, společnosti i světa. V prvé řadě je nutné zmínit individualismus jako jeden z hlavních znaků tehdy převažujících úvah. Člověk se dostával do centra pozornosti myslitelů mnohem častěji než dříve. Začal být postupně chápán jako jedinečná bytost se specifickými vlastnostmi, vymaňoval se z nediferencované masy poddaných a stával se samostatným jedincem. Nastupovala nová epocha víry v jedince, jeho dovednosti, schopnosti a především v rozum, který ho odlišoval od zvířat. Otázka člověka samozřejmě představovala filozofické téma od pradávna, ale to teprve v moderní době bylo postaveno do samotného centra zájmu a povýšeno na ústřední otázku celé filozofie. Za úvahami o podstatě člověka se nově skrývalo také hledání specifického určení jedince ve světě a smyslu jeho existence. Václav Němec zdůrazňuje dvojznačnost takto chápaného tázání: „*Neptáme se pouze, čím člověk je, ale také čím člověk má být, čím se má stát.*“⁹³ Koncept nového člověka můžeme vnímat jako jeden z projevů tohoto trendu. Dříve samozřejmě a nepřilíživě zpochybňovaná podoba bytí a smysl existence člověka se relativizovaly. Základem moderní filozofické antropologie není jen optimistické, hrdé postavení člověka do centra zájmu, ale zároveň reakce na ztrátu jistoty. V žádných dobách se tolik nemluvalo o novém člověku jako v moderní éře, zejména pak ve 20. století. Jedinec hledající odpovědi na znejišťující otázky se obracel k vnějším vlivům a vzorům. Variace podob nového člověka měly ukazovat možné cesty a východiska z nepříjemné přítomnosti, znejištěné nově položenými otázkami. Nový člověk v tomto kontextu nabízel bezpečné zakotvení v nově nalezeném zázemí. Příkladem může být vzor stachanovce, který představoval důležitý stabilizační faktor v období politické a sociální nejistoty.⁹⁴

93 Němec, Václav: *Pojetí člověka u Maxe Schelera a vznik moderní filozofické antropologie*. In: Nejezchleba, Tomáš — Němec, Václav — Recinová, Monika et al.: *Pojetí člověka v dějinách a současnosti filozofie*. Díl II. Od Kanta po současnost Brno 2011, s. 19.

94 Siegelbaum, Lewis H.: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. New York 1988, s. 214.

Osvícenský individualismus však v sobě nese další ambivalenci. Emancipační proces nezůstal jen na papíře a zejména v kontextu úsilí o rovnoprávnost nacházel zhmotnění v pestrém politickém aktivismu. Během moderní éry ale můžeme zároveň sledovat zcela opačnou tendenci. Paralelně s postupující individualizací se utvářela moderní masová společnost, která člověku odnímá jeho jedinečnost a přetváří ho opět v součást nediferencované masy. Kritik modernity Peter Sloterdijk se domnívá, že identita moderního člověka není výsledkem jeho autonomního sebeuvědomování, nýbrž komplexního programování, tedy „všestranné drezury“, již je pod záštitou výchovy vystaven. Pod všestrannou snahou o racionalitu se ve skutečnosti skrývá prostor pro iracionalitu a především programování a manipulaci s ostatními. Jedinci se kvůli procesu socializace stávají tzv. idioty rodiny a jen někteří se z tohoto stavu dokáží vymanit.⁹⁵ Obdobně skeptický je i Michel Foucault, který důkladně popisuje mechanismy disciplinace člověka. Ačkoli se podle Foucaulta snahy o aplikace „*schémat poslušnosti*“ objevovaly už dříve, osvícenské myšlenky a počátek moderní éry znamenaly zásadní přelom. Disciplinace se stávala komplexnější a vlivnější především zásluhou tří hlavních proměn. Šlo o důslednější rozsah kontroly, celistvější pojetí dozoru, při němž se od dílčích částí přesouvá pozornost na obecnější rovinu, a v neposlední řadě o zájem sledovat spíše jednotlivé postupy a mechanismy než konečný výsledek dané činnosti. Cílem uvedené disciplinace je přimět jedince, aby se choval předepsaným způsobem. Celý proces je přitom interpretován jako autentická potřeba člověka sladit své jednání a myšlení s dobovým očekáváním: „*Disciplína tak vyrábí podřízená a vycvičená těla, těla poslušná.*“⁹⁶ Masová společnost však nemusí nutně člověku přinášet jen samá negativa, nabízí mu také osvobození od neustálého rozhodování a ve své jednoduše i dojem sounáležitosti s ostatními. Bedřich Loewenstein v tomto kontextu parafrázuje

95 Horyna, Břetislav: *Filosofie posledních let před koncem filosofie*. Praha 1998, s. 274–319.

96 Tamtéž, s. 201–202.

Thomase Manna: „Kolektivismus je pohodlná sféra ve srovnání s individualitou, pohodlná až k lajdáctví; lidé si dovoluji trvalé prázdnoty od vlastního já a milují své rozplynutí v masovosti, zbavené vši osobní vážnosti.“⁹⁷ Podle Petra Fidelia je v člověku zakořeněna autentická touha po jednotě, pudící ho přizpůsobovat se, splynout s většinou, protože v opačném případě ho provází vnitřní neklid.⁹⁸ Obdobným způsobem nahlíží na člověka v moderní společnosti i Daniel Shanahan. Individualismus podle něho přináší člověku dvojznačné dědictví. Na jedné straně emancipaci a jistou dávku svobody, na straně druhé uzavřenost v subjektivitě, která v obdobích „temnějších a zmatenějších, jaké prožíváme ve dvacátém století, napomáhá udržovat hluboké zoufalství“.⁹⁹ Právě v potřebě sounáležitosti, zbavení se pocitů nejistoty a zoufalství tkví jeden z důvodů četnosti masových shromáždění, oslav a manifestací jednoty komunistického panství. Téměř každá výpověď narátorů a narátorek zapojených do orálněhistorických výzkumů v bývalém Sovětském svazu obsahuje reflexi pocitu hrdosti a identifikace s kolektivem při ocenění za práci, účasti na ceremonii apod.¹⁰⁰ Mikhail Heller dodává, že úspěšnost konstrukce nového člověka spočívala právě v procesu sebeidentifikace. Důležitý nebyl jen vnější tlak unifikace a kolektivismu, ale přijetí těchto hodnot ze strany jedince. On sám si měl nejvíce přát nebýt jen nezakotvenou entitou, ale ztotožnit se s celkem, spojit „gramy hmoty do celé tuny“.¹⁰¹

Oscilace mezi individuálním a kolektivním je patrná také v sovětské kultuře třicátých let, chápající společnost jako soustavu mikroorganismů, jež je možné pěstovat stejně jako buňky v laboratořích. Na jedné straně zde byly davy dělníků, vojáků a příslušníků

⁹⁷ Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009, s. 469.

⁹⁸ Fidelius, Petr: *Jazyk a moc*. München 1983, s. 164.

⁹⁹ Shanahan, David: *O zrodu a vývoji individualismu*. Praha 2015, s. 163.

¹⁰⁰ Fitzpatricková, Sheila — Lüdtker, Alf: *Dynamika každodennosti. Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 363.

¹⁰¹ Heller, Mikhail: *Cogs in the Wheel. The Formation of Soviet Man*. New York 1988, s. 6: „[...] to melt grams into the ton [...]“

dalších skupin, na straně druhé jedinečnost bytí uzavřená ve své slabosti a nicotnosti. Tento pohled určoval základní rysy tehdejšího umění, které Jean Clair nazývá „*buněčnou kulturou*“. Umělci a umělkyně se inspirovali mitózou, replikující původní jedinečnou entitu do tisícínásobků zobrazení. Identický obraz svým znásobením vytvářel nový objekt, samostatné unifikované a unifikující individuum vzbuzující pocit halucinace zrcadlových odrazů. Clair v tomto kontextu připomíná Hobbesova *Leviathana* z poloviny 17. století, v němž je symbolické tělo státu tvořeno identickými buňkami jednotlivců, a o téměř tři sta let pozdější fotomontáž Ela Lissitzkého, který ztvárnil hlavu Lenina prostřednictvím tisíců kopií tváří sovětských občanů.¹⁰² Ambivalenci jedinečného a univerzálního v sobě skrývá i konstrukt nového socialistického člověka.

Od doby Francouzské revoluce, zejména pak v 19. století, se objevilo několik významných děl, která se zabývají teoretickými základy rozvoje nové humanity. Mezi nejdůležitější práce v západním prostředí se považují texty Jeana-Jacquesa Rousseaua, Friedricha Nietzscheho a Karla Marxe, které ovlivnily rovněž podobu nového socialistického člověka. Hledání kořenů teoretické reflexe nového člověka v moderní době však naráží na jisté obtíže. Marc Bloch hovořil o posedlosti historiků hledat úplné počátky všech jevů, které právě zkoumají. Toto hledání však nemusí být úplně úspěšné a dokonce se může stát „*démonickým*“.¹⁰³ Jak se ukazuje zejména v souvislosti s Nietzsche, způsobů, jakými mohli někteří vzdělanci ovlivnit další myslitele, je dlouhá řada. Richard Shorten v tomto kontextu hovoří o blízkých podobnostech, analogiích, afinitě, nevědomém ovlivnění, přímém vlivu apod. Žádné z těchto podob přitom nepřisuzuje primární význam.¹⁰⁴ Navíc „*reprezentativní výběr*“ myslitelů, ideový kánon, se proměňuje a jeho podoba není

102 Clair, Jean: *Crowds and Power. The Age of Dictatorship*. In: týž (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 16–27.

103 Bloch, Marc: *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha 1967, s. 33–35.

104 Viz zejména Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012, s. 73–108 (kapitola „The Problem of Intellectual Antecedents“).

pro všechny závazná.¹⁰⁵ Ačkoli všichni tři zmínění myslitelé vycházeli z různých konceptů, jejich společným znakem nebyla jen snaha odpovědět na výzvy filozofické antropologie, ale zároveň úsilí o radikální přeměnu stávajících pořádků. Antropologická revoluce se v jejich pracích více či méně prolínala s revolucí myšlenkovou, sociální, kulturní či politickou.

Hans Maier považuje Jeana-Jacquesa Rousseaua za „*prvního novodobého myslitele, který založil své učení o státu na nové antropologii*“,¹⁰⁶ a položil tak základ moderního nového člověka. Rousseau se domníval, že jeho doba konce 18. století se stala dekadentní a jedna z cest ke změně vede přes proměnu individua. Dekadenci totiž v Rousseauově podání nebyla zatížena jen jeho „doba“,¹⁰⁷ ale i jedinec. Proto po něm francouzský filozof požaduje, aby se symbolicky vrátil ke svým původním kořenům. Návrat do tzv. přírodního stavu, zpět k sobě, měl člověka učinit nejen dobrým, ale také opětovně svobodným, což je pro Rousseaua hlavní znak lidství a nejvyšší hodnota vůbec. Protože, jak píše ve svém známém díle *O společenské smlouvě*, „*člověk se rodí svoboden, a všude jest poután v okovy*“.¹⁰⁸ Přirozený stav, vyznačující se absencí civilizace, nemá

¹⁰⁵ Uvedená trojice jmen tedy reprezentuje pouze některé základní myšlenkové proudy stojící u zrodu nového socialistického člověka. Například Hans Maier k hlavním postavám, které se podílely na zrodu moderního nového člověka, připojuje také Wilhelma Weitlinga a Ferdinanda Lassalla. Maier, Hans: *Boží království bez Boha. „Nový člověk“ v totalitních režimech*. Církevní dějiny 2, 2009, č. 3, s. 93.

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ Jean-Jacques Rousseau byl v tomto ohledu jedním ze stálých inspirátorů těch myšlenkových proudů, které spatřovaly řešení individuálních i společenských problémů v tzv. návratu k přírodě, ačkoli se v jeho díle tato výzva přímo neobjevuje a ani nevystihuje celkové vyznění Rousseauových textů. Východisko z tehdejší situace Rousseau nespatořoval v návratu k původnímu divoštví člověka ve smyslu odmítnutí civilizace, i když zejména na základě jeho prvotních rozprav, jimiž se proslavil, jeho dílo občas bývá takto interpretováno. Německý filozof Emerich Coreth (stejně jako řada dalších) však upozorňuje na nutnost zohlednit i pozdější Rousseauovy práce, zejména spis *O společenské smlouvě*. Uvedený autor výstižně hodnotí Rousseauův ambivalentní vztah k civilizaci, kultuře a společnosti: „*Rousseauův postoj ke kultuře má dva aspekty. Na jedné straně je samotný vznik kultury nevyhnutelný a pro rozvoj lidských schopností nezbytný, na druhé straně však její konkrétní podoba zrodila všechny chyby dnešní společnosti*.“ Coreth, Emerich: *Osvícenství*. In: týž — Schöndorf, Harald: *Filosofie 17. a 18. století*. Olomouc 2002, s. 162.

¹⁰⁸ Rousseau, Jean-Jacques: *O smlouvě společenské čili O základech společenského práva*. Praha 1911, s. 6.

z principu dlouhého trvání. Člověk totiž potřebuje ke svému rozvoji kulturu. Důležité však podle Rousseaua je, aby tato kultura byla založena na společenské smlouvě. Jen v takové kultuře může jedinec zůstat svobodným a také lepším člověkem: „*Přechod ze stavu přírodního ve stav občanský způsobuje v člověku velmi význačnou změnu tím, že v jeho počínání nahrazuje pud spravedlností a jeho činům dodává mravního posvěcení, které dříve postrádaly.*“¹⁰⁹ Velký vliv vnějšího prostředí a premisa v podobě schopnosti člověka zdokonalovat se přivedla Rousseaua k intenzivnímu zájmu o výchovu. Ve svém neméně slavném díle *Emil čili O výchově* píše, že „*vše, čeho nemáme při svém narození a čeho potřebujeme ve svém stáří, dostáváme vychováním.*“¹¹⁰ Rousseau své návrhy na způsob formování jedince z hlediska cílů staví na obecných základech a vedle rovnosti, přisnosti, morálních hodnot či vzdělanosti se stále vrací ke svobodě jako určující kategorii lidství.

Rousseau ve svých pracích zjevně reaguje na krizi kultury, jejíž řešení nachází v transformaci a emancipaci člověka a poté i společnosti. Ačkoli ve svých textech nepoužívá výraz *nový člověk*,¹¹¹ potenciál využití jeho myšlenek při formulování nutnosti změnit člověka je u něho zřejmý. V prvé řadě jde o jeho výchovné ambice. Člověk je podle Rousseaua od přírody dobrý, ale až výchovou získává svůj základní charakter. Teprve proces socializace jej mění z člověka „*divošského*“ v člověka občanského. Tvárnost individua je v kontextu konceptu nového člověka velmi důležitá. Vedle výchovy, považované za správnou díky tomu, že směřuje k žádoucím cílům, lze důležitý prvek spatřovat také v rovině sebeuvědomění subjektu. Z obyčejného člověka žijícího ve vleku dekadentní doby se může stát nový člověk tím, že si uvědomí „*svůj otročský stav*“ (jak několikrát píše Rousseau) a navrátí se ke své přirozenosti, k sobě samému. Stane se tak de facto novým člověkem, který již odmítá

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 26.

¹¹⁰ Rousseau, Jean-Jacques: *Emil čili O vychování*. Olomouc 1926, s. 48.

¹¹¹ Zcela jistě se to týká jeho hlavních děl *Rozprava o vědách a umění*, *Rozprava o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi*, *Emil čili O výchově*, *O společenské smlouvě*.

žít starým způsobem ve starých poměrech, ale dožaduje se nových pořádků. Ty mají být založeny na společenské smlouvě, která činí ze všech zúčastněných rovné a svobodné bytosti. Také nový socialistický člověk v československém diskurzu se rodil především na základě vnitřní proměny. Třetí podnět Rousseauových myšlenek pro koncept nového člověka moderní éry lze shledat v již zmiňovaném propojení individua s kolektivem. V Rousseauově případě je tento motiv mnohokrát variován, zejména v souvislosti se společenskou smlouvou: „*Smlouvou se vytváří duševní, hmotné těleso, které má tolik členů, kolik má hlasů, a které nabývá tímto aktem své jednotnosti, své osobitosti, svého života i vůle.*“¹¹² Uzavřením společenské smlouvy na základě „*obecné vůle*“ se člověk stává neoddelitelnou součástí většího celku.¹¹³ Vytváří nové duševně hmotné těleso, které mu umožňuje být občanem, tedy stát se opět lepším novým člověkem, žijícím v nové lepší společnosti.¹¹⁴

Do řady myslitelů, kteří ovlivnili zrod moderního nového člověka, patří také Friedrich Nietzsche. Ačkoli ani on nepoužívá uvedený výraz, jeho významu se nejvíce přibližuje prostřednictvím svého učení o nadčlověku. Nietzsche ve své knize *Tak pravil Zarathustra*

¹¹² Rousseau, Jean-Jacques: *O smlouvě společenské čili O základech společenského práva*. Praha 1911, s. 22.

¹¹³ K podobným závěrům dospívá i Yinghong Cheng, který Rousseauův hlavní přínos k procesu vytváření nového člověka v moderní éře vystihuje citátem z díla *O společenské smlouvě*: „*Kdo se odvažuje dávatí národu zřízení, musí býti s to takofka přeměnití přirozenou povahu lidskou, každého jednotlivce, který sám sebou jest dokonalým a samostatným celkem, přetvořiti v část většího celku, od něhož jedinec tento přijímá v jistém smyslu život svůj a bytí; převrátiti ústrojí člověka, aby je sesílil; nahraditi fyzické a nezávislé bytí přírodou dané, v bytí částečné a abstraktní. Slovem, jest potřeba vzíti člověku síly jeho vlastní a dávatí mu síly cizorodé, kterých nemůže užívati bez pomoci druhého.*“ (Citováno podle Rousseau, Jean-Jacques: *O smlouvě společenské čili O základech společenského práva*. Praha 1911, s. 52–53.) Ačkoli Cheng tento citát příliš nekomentuje, z jeho textu je zřejmé, že zdůrazňuje stejné rysy. Největšího významu však u něho nabývá otázka propojení individua s kolektivem. V kontextu pozdějších politických událostí v Sovětském svazu, Číně a na Kubě hodnotí přístup komunistických společností, které si činí nárok na síly člověka a jejich využití ve svůj prospěch, jako diktátorský a manipulativní ve vztahu k jejich občanům. Cheng, Yinghong: *Creating the “New Man”. From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009, s. 10–11.

¹¹⁴ O výhodách občanského stavu, který převyšuje stav tzv. přirozený, Rousseau pojednává v samostatné kapitole své knihy. Rousseau, Jean-Jacques: *O smlouvě společenské čili O základech společenského práva*. Praha 1911, s. 26–27 (kapitola „O stavu občanském“).

předkládá jasné poselství. Člověk je nedokonalým tvorem a je nutné, aby se přerodil ve vyšší bytost, nadčlověka: „*Hlásám vám nadčlověka. Člověk je cosi, co má být překonáno. Co jste vykonali, aby byl překonán? Všechny bytosti dosud vytvořily něco nad sebe samy: a vy chcete být odlivem tohoto velkého přílivu a raději se snad vrátit k zvířeti, než abyste překonali člověka?*“¹¹⁵ Stávající jedinec představuje pouze jakousi polovičatou, neuzavřenou fázi vývoje svého druhu, směřujícího od zvířete k nadčlověku. Nietzsche člověka přirovnává k mostu či provazu stojícímu mezi těmito dvěma póly. Člověk je účelem, a nikoli cílem bytí, jeho existence je přechodná a určená k zániku.¹¹⁶ Německý filozof přichází se svým mesiášským poselstvím, aby prostřednictvím nadčlověka vyvedl lidstvo z této nedokonalosti a ukázal mu smysl jeho živobyetí.¹¹⁷ Přejít k této vyšší fázi humanity je nesamozřejmým procesem, který spočívá v aktivitě a následování „*vůle k moci*“. Moc nechápe Nietzsche ve smyslu fyzickém, ale spíše duchovním, jako „*aristokratické panství silných a hrdých, vznešených a sobeckých — v protikladu k otrocké morálce slabých a ponížených*“.¹¹⁸

Nietzsche používáním výrazu *nadčlověk* odkazuje k silnému potenciálu jedince přetvářet se. Jedinec musí prozívat, odhalit skutečný, tedy katastrofální stav člověka i světa a následováním vůle k moci se podílet na vývoji k lepšímu bytí. Ačkoli Nietzscheho filozofie je velmi individualistická a, jak trefně charakterizuje Emerich Coreth, „*převládá v ní hluboké osobní zaujetí existenciálně prožitým vědomím problému*“,¹¹⁹ má i širší společenský rozměr. Nietzsche se ve svých dílech často věnoval kritice tehdejší společnosti, například v *Nečasových úvahách* nemilosrdně charakterizuje svoji současnost: „*Nemáme už znamenité jedince, nerozpráváme už mravní úvahy, žijeme vskutku ve zděděném kapitálu mravnosti, který nahromadili naši*

¹¹⁵ Nietzsche, Friedrich: *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc 1995, s. 9.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 11.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 16.

¹¹⁸ Coreth, Emerich — Ehlen, Peter — Schmidt, Josef: *Filosofie 19. století*. Olomouc 2003, s. 142.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 140.

*předkové a který nedovedeme zmnožit, nýbrž jen promrhat.*¹²⁰ V díle *Tak pravil Zarathustra* vnímá stát jako „nejstudenejšího ze všech studených netvorů“¹²¹ a přisuzuje mu řadu dalších negativních kvalit. Považuje jej za falešný, agresivní, lživý, sebestředný, arogantní apod. Současný stav je však dílem tzv. ničitelů, kteří „*na velký dav líčí pasti [...] zavěšují nad ně meč a sto chtějí*“.¹²² I když Nietzsche uvažuje o nadčlověku, revoluční náboj k přeměně celé společnosti jeho texty bezesporu obsahují: „*Ty pány dneška překonejte, ó moji bratři — ty malé lidi: ti jsou nadčlověku největším nebezpečím!*“¹²³ Celkový poměr společenského a individuálního se však v porovnání s Rousseauem převrací. U Nietzscheho je sociální aspekt více či méně vyjádřeným pozadím centrálního objektu úvah v podobě jedince. Naopak Rousseau klade větší důraz na mnohohlasé duchovně-hmotné těleso společnosti, na podvolení se jedince vyššímu zájmu obecné vůle.

Ačkoli Nietzscheho téměř až apelační teze o nadčlověku a vůli k moci jsou nejčastěji spojovány s fašismem, Bernice Glatzerová Rosenthalová dokládá jejich výrazný vliv na ruskou a později i sovětskou kulturu.¹²⁴ Ruské intelektuální prostředí nebylo nikdy izolováno a čerpalo mnohé inspirace ze západní kultury.¹²⁵ Ačkoli do roku 1911 byla přeložena do ruštiny všechna zásadní Nietzscheho díla, jejich dopad lze obecně považovat za nepřímý.¹²⁶ Platí to zejména pro stalinistické období, kdy tento německý filozof patřil

¹²⁰ Nietzsche, Friedrich: *Nečasové úvahy*. Praha 2005, s. 157.

¹²¹ Nietzsche, Friedrich: *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc 1995, s. 42.

¹²² Tamtéž.

¹²³ Tamtéž, s. 264.

¹²⁴ Glatzer Rosenthal, Berenice (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010.

¹²⁵ Na radikální odnož ruských myslitelů od druhé poloviny 19. století silně působila tradice německého idealismu, jmenovitě levicový hegelianismus. Nietzscheho lze do této skupiny filozofů zařadit sice jen stěží, ale minimálně jeho silná kritika hegelianů mohla k seznámení se s jeho myšlenkami přispět. Fritzsche, Peter — Hellbeck, Jochen: *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa*. In: Geyer, Michael — Fitzpatřiková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 410.

¹²⁶ Glatzer Rosenthal, Berenice: *Introduction*. In: táž (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010, s. 6.

mezi zakázané autory. Podle Berenice Glatzerové Rosenthalové lze Nietzscheho nepřímý vliv na ruskou a sovětskou kulturu vystopovat na základě tří hlavních znaků: prostého faktu, že někdo Nietzscheho četl, „*přítomnosti paralelních textů a myšlenek asociovaných s Nietzschem a ‚nietzscheovského‘ slovníku*“.¹²⁷ Tento německý filozof totiž nabízel tehdejším ruským či sovětským intelektuálům jakýsi záchytný bod v rozbouřené době. Dokázal vysvětlit zánik starého řádu, vznik nového světa revoluce a přes všechno násilí a skepsi přinést i útěšnou vizi do budoucna. Zmíněná autorka ale jedním dechem dodává, že Nietzsche byl v tehdejší kultuře interpretován mnoha různými způsoby a vzhledem k jeho neexaktnímu jazyku docházelo často k nepochopení a poměrně radikální reinterpetaci.¹²⁸ Koncept nadčlověka v tomto ohledu nebyl výjimkou. Nietzsche jej pojímal poněkud vágně, a proto se mohl jeho člověk vyšších kvalit stát novým člověkem nové sovětské éry. Avšak zatímco Nietzsche jej zasadil do budoucnosti, většina ruských a sovětských revolucionářů ohlašovala jeho mnohem dřívější příchod. Jako jeden z konkrétních případů Nietzscheho nepřímého vlivu lze uvést psaní velkého písmene ve slově *člověk* v textech Maxima Gorkého.¹²⁹ Margarita Tupitsynová v tomto kontextu připomíná také vlivného Anatolije V. Lunačarského, který Nietzscheho termín explicitně používal: „[...] *směřovat k Nadčlověku, k překrásnému a mocnému stvoření, k ucelenému organismu, kde život a racionalita budou slavít své vítězství nad jednotlivými dílčími částmi.*“¹³⁰

127 Tamtéž, s. 9: „[...] *presence of parallel texts, ideas clearly associated with Nietzsche or ‘Nietzschean’ vocabulary* [...]“

128 Interpretovat Nietzscheho není právě snadné, přičemž vedle neexaktního, obrazného jazyka hraje v tomto směru důležitou roli i otázka vnitřní konzistence jeho textů. Trefně tuto situaci glosoval Jacques Derrida, když zdůraznil, že nikdy nemůžeme vyčerpát všechny možnosti, které se nabízejí. Viz Tupitsyn, Margarita: *Superman Imagery in Soviet Photography and Photomontage*. In: Glatzer Rosenthal, Berenice (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010, s. 308.

129 Glatzer Rosenthal, Berenice: *Introduction*. In: táž (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010, s. 13.

130 Tupitsyn, Margarita: *Superman Imagery in Soviet Photography and Photomontage*. In: Glatzer Rosenthal, Berenice (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010, s. 305: „[...] *learning towards the Superman, towards the beautiful and*

Nietzscheho recepcí v socialistickém prostředí se podle Richarda Shortena vyznačuje také dalším důležitým znakem. Právě díky Nietzschemu získal nový člověk patřičnou militantní, agresivní razanci.¹³¹ Byl oprávněn podniknout konkrétní politickou akci, jíž mohlo být psaní agitačních básní, oslavujících nové pořádky, či rozdávání bojových letáků, stejně jako fyzická likvidace protivníka. Nietzscheho výzvy založené na vůli k moci a směřující k záhubě slabých a zaostalých jsou všeobecně známé. Zaostalými se tak mohli stát i představitelé starých pořádků, tedy ti, kdo nepochopili nutnost historického vývoje a jeho hlavní směr. V případě socialistické revoluce se jimi rozuměli příslušníci buržoazie, kulaci, klerikové apod. Shorten Nietzscheho přínos v podobě revolučního násilí dokumentuje na projevu Lva D. Trockého určeného vojákům: „[...] ukažte svoji vůli k moci, buďte brutální, násilní, nemilosrdní, protože Revoluce to vyžaduje.“¹³²

Dalším významným myslitelem, který načrtl budoucí podobu nového lidství, byl Karl Marx, ani on však výraz *nový člověk* nepoužíval. Ačkoli je jeho přínos pro filozofickou antropologii nepopíratelný, od napsání jeho děl se stále vede diskuse o roli individua v jeho deterministickém systému. Ian Forbes začíná svoji knihu *Marx a nový jedinec* následující otázkou: „*Je individuální ústředním znakem Marxova popisu sociální existence?*“¹³³ Odpověď na ni není úplně jednoduché, protože pojetí člověka je u Marxe nejsilněji ze všech uvedených myslitelů zakomponováno do širšího dějinného vývoje. Marxovy úvahy rovněž vyvěraly z jeho naprostého znechucení současností. Ať už v raných, či pozdějších pracích, kapitalistická společnost poloviny 19. století pro něho byla nespravedlivá,

powerful creature, towards the complete organism in which life and rationality will celebrate victory over the elements.“

131 Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012, s. 218–222, 228–232.

132 Tamtéž, s. 220: „[...] show your will to power, be brutal, violent, merciless, because Revolution require it.“

133 Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*. London 1990, s. XIII: „*Is the individual a central feature of Marx's account of social existence?*“

vykořisťující a bezohledná. Marx spolu s Engelsem se v *Manifestu komunistické strany* pozastavovali nad sociálním úpadkem: „*Společnost je pojednou vržena do stavu dočasného barbarství, jako by ji hladomor a všeobecná vyhlazovací válka připravily o všechny životní prostředky [...]. Produktivní síly, které má k dispozici, neslouží již rozvoji buržoasní civilizace a buržoasních vlastnických vztahů; naopak [...] jsou jimi brzděny.*“¹³⁴ Podle Marxe nebyla v defenzivě jen společnost, strádal i jedinec, protože nemohl rozvíjet svůj potenciál. Člověk byl odtržen sám od sebe, odcizil se sobě, společnosti i produktu své práce a pouze přežíval.

Koncept odcizení¹³⁵ se stal později základním pojmem existencialismu a dodnes bývá Marxův přínos v tomto směru oceňován i lidmi, kteří jeho další teorie kritizují. Hlavním důvod odcizení tkví v nespravedlivém rozdělení výrobních prostředků a rozvrhu sil a vztahů. Člověk neustále pracuje, ale nevidí výsledky svého snažení ani z nich nemá adekvátní materiální přínos: „*V určení, že se dělník vztahuje k produktu své práce jako k cizímu předmětu, tkví všechny tyto důsledky [...]. Čím více se dělník vypracuje, tím mocnější se stává cizí předmětný svět, který proti sobě vytváří, tím chudší se stává on sám, jeho vnitřní svět, tím méně mu náleží jako jemu vlastní.*“¹³⁶ Pro Marxe je práce základní antropologickou kategorií, teprve v ní se člověk uskutečňuje, stává se sám sebou: „*Práce je především proces probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou.*“¹³⁷ Přibližně až do tohoto bodu Marx kriticky rozebírá příčiny, projevy, ale i východiska tehdejší krize. Marxův primát z hlediska antropologického myšlení spočívá v jeho úvahách o dělnictvu, Marxovými slovy o proletariátu jako hlavní společenské síle. Protože právě příslušníci této třídy jsou

134 Marx, Karel — Engels, Bedřich: *Manifest komunistické strany*. Praha 1951, s. 25.

135 Viz zejména Marx, Karel: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha 1978, s. 49–61 (kapitola „Odcizená práce“).

136 Tamtéž, s. 51.

137 Marx, Karel: *Kapitál*. Díl I. *Výrobní proces kapitálu*. Praha 1954, s. 196.

nejvíce poznamenání prací, jsou nuceni se na ní podílet, aby zůstali lidmi, a nikoli živořícími stvořeními podobnými spíše zvířatům.

Marxův plán na změnu, jejímž cílem bylo vymanit člověka z jeho odcizení, zohledňuje individuální i společenské faktory. V prvé řadě je nutné, aby člověk prozřel, odhalil odcizení sobě samému v plné míře a ve všech důsledcích. Forbes v tomto kontextu upozorňuje, že podle Marxe byl člověk ve všech dosavadních historických epochách nucen žít pouze dílčím způsobem, jeho existence nebyla celistvá. Právěho naplnění a osvobození se mu mělo dostat až v komunismu.¹³⁸ Procesu osvobození člověka však brání také společenské faktory. Jediná cesta k němu vede přes radikální změnu celého systému, která se uskuteční v souladu s historickou nutností, konkrétně přechodem od kapitalistické k socialistické, respektive komunistické společnosti. Marx tuto poslední fázi dějin charakterizuje jako „*pozitivní zrušení soukromého vlastnictví jakožto lidského sebeodcizení, a proto jako skutečné přivlastnění lidské podstaty člověkem a pro člověka [...], je to opravdové vyřešení roztržky člověka s přírodou a s člověkem, pravé vyřešení sporu mezi existencí a podstatou, mezi zpředmětněním a sebepotvrzením, mezi svobodou a nutností, mezi individuem a rodem. Je vyřešenou záhadou dějin*“.¹³⁹ Zde se již naplno projevuje ambivalence Marxovy antropologie naznačená výše. Jedinec na jedné straně musí dojít k vlastnímu sebeuvědomění. Na druhé straně Marx hovoří o nutnosti dějinného vývoje, který se dříve nebo později stejně naplní. Nad autonomním jednáním člověka tak vítězí determinismus zákona dějin. Tento rozpor se ale Marx pokouší harmonizovat poukazem na specifický charakter lidské přirozenosti: „*[...] lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve skutečnosti je to souhrn společenských vztahů*“.¹⁴⁰ Každý jedinec je tak podle něho definován především dějinně. Neexistuje žádná

¹³⁸ Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*. London 1990, s. XIV.

¹³⁹ Marx, Karel: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha 1978, s. 77.

¹⁴⁰ Marx, Karel: *These o Feuerbachovi*. In: týž — Engels, Bedřich: *Vybrané spisy ve dvou svazcích*. Sv. II. Praha 1958, s. 419.

přirozenost člověka, která by nezávisela na společenských poměrech, respektive z nich nebyla odvozena. Marx se však v duchu své dialektiky, základního principu dějinného vývoje, s tímto tvrzením nespokojuje a jednoznačný primát sociální sféry nepřipisuje. Podle německého filozofa Petera Ehlena Marx chápal jedinečnost člověka numericko-kvantitativně (tedy materialisticky) jako obecnější způsob vyjádření života svého druhu. Člověk se individualizoval až v procesu společenského, historického vývoje. V souladu s Marxem proto nemůžeme chápat společnost jako oddělenou samostatnou entitu držící primát nad člověkem, protože „*společnost se uskutečňuje jediné v individuích samotných*“.¹⁴¹

Pro koncept nového člověka má Marxovo pojetí dějinného vývoje zásadní význam v několika ohledech. Předně proměna člověka musí jít ruku v ruce s proměnou společnosti, jedno bez druhého postrádá smysl. Díky historické nutnosti přechodů společensko-ekonomických formací dřív nebo později dějiny dospějí do své vrcholné fáze — komunismu. A teprve v něm bude člověk opravdový a realizuje pravé nové bytí. Marx v tomto ohledu chápal člověka evolučně, neboť v každém historickém období podle něho docházelo k postupnému, dialektickému rozvoji jedince. Důležitý je rovněž potenciál individua transformovat se, přerodit se v nového člověka, daný především vnějšími okolnostmi. Kvůli tomu se v pozdějších komunistických panstvích kladl důraz spíše na výchovu a propagandu, na získané vlastnosti a dovednosti než na genetickou výbavu jedince. Vrcholná fáze dějin, s níž přijde i nový člověk, nastane podle Marxe nutně již na tomto, a nikoli na onom světě. Tím byl dán současníkům velmi optimistický příslib více či méně vzdálené šťastné budoucnosti, jež bude patřit svobodným, plně rozvitým novým lidem. Právě s ohledem na tento rys, zesílený marxisticko-leninskou ideologií, se hovoří o komunistickém chiliasmu.

¹⁴¹ Coreth, Emerich — Ehlen, Peter — Schmidt, Josef: *Filosofie 19. století*. Olomouc 2003, s. 165.

Na formování komunistického konceptu nového člověka se podílely také další osobnosti spjaté s ruským prostředím, ty však čerpaly z předchozích myšlenkových proudů a samy k nim přispěly mnohem menším dílem. V odborných textech pojednávajících o novém socialistickém člověku bývá věnována pozornost také Nikolaji G. Černyševskému, Vladimíru I. Leninovi a Josifu V. Stalinovi.¹⁴² Ačkoli již od poloviny 19. století vznikala díla vykreslující podoby nových socialistických lidí,¹⁴³ až Černyševskij se stal součástí pozdějšího kánonu. V časopise *Nová mysl* byl roku 1949 označen za génia světového formátu a velikého syna ruské revoluce, který „se navěky zapsal do dějin lidského myšlení a boje za vítězství beztrždní společnosti“.¹⁴⁴ Černyševskij si své čestné místo vysloužil románem *Co dělat? Z příběhů o nových lidech*, v němž „byl podán skvělý obraz nového hrdiny, revolucionáře, který celý svůj život zasvětil boji za uskutečnění socialistického ideálu“.¹⁴⁵ Kniha skrytě vybízí k radikální společenské reformě a kodifikuje základní rysy nových lidí, kteří projdou vnitřní proměnou, upřednostňují zájmy revoluce před vlastní rodinou a jsou ochotni se sebeobětovat. Katerina Clarková spatřuje zjevnou podobnost mezi tímto románem a tehdy populární hagiografií *Život Alexeje, člověka božího* a Černyševského řadí mezi autory kvazireligiózních děl vznikajících v rámci ruských revolučních hnutí.¹⁴⁶ Černyševskému zajistil ve 20. století věhlas bezpochyby zájem ze strany Lenina, který ho považoval za jednu z nejsilnějších inspirací a ve svých textech mu věnoval největší počet odkazů: „Seznámil jsem se s pracemi Marxe, Engelse a Plechanova, ale byl to Černyševskij, kdo měl na mě rozhodující

¹⁴² Ani tento výčet není úplný. Někteří autoři hovoří také například o Maximu Gorkém a jeho románu *Matka* či textu *O starém a novém člověku*. Viz Cheng, Yinghong: *Creating the "New Man". From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009, s. 20–22.

¹⁴³ Zmiňování bývají zejména Pjotr N. Tkačov a Vissarion G. Bělinckij. Viz Heller, Mikhail: *Cogs in the Wheel. The Formation of Soviet Man*. New York 1988, s. 11–15.

¹⁴⁴ Filipec, Jindřich: *N. G. Černyševskij*. *Nová mysl* 3, 1949, č. 4–5, s. 408.

¹⁴⁵ Sochor, Lubomír: *Předmluva*. In: Černyševskij, Nikolaj G.: *Co dělat? Z příběhů o nových lidech*. Praha 1951, s. 23.

¹⁴⁶ Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 81–82, 88–89.

*vliv.*¹⁴⁷ Lenin svůj obdiv nejviditelněji projevil tím, že si pro svoji stěžejní knihu, v níž představuje ideální postup vedoucí k socialistické revoluci, vypůjčil název Černyševského románu. Kniha *Co dělat?* z roku 1902 ukazuje Leninovu skepsi k vyvrátlosti ruské dělnické třídy. Východiskem má být profesionální politická elita bolševiků, kteří se postaví do čela revolučního boje. Tito uvědomě- lí lidé měli některé rysy hrdinů Černyševského románu, protože také oni preferovali zájmy strany před vším ostatním, projevovali jí naprostou loajalitu a byli ochotni se sebeobětovat.¹⁴⁸ Podle Jiřího Suka je pro Leninovy vize nového člověka typická také agresivní radikalita, která se po Říjnové revoluci a občanské válce změnila v nemilosrdné násilí: „*Vyšel nový člověk zocelený utrpením a smrtí a nenávidící svět carského absolutismu i buržoazního měšťáctví. Boj a revoluce se staly smyslem jeho života. Odnaučil se sentimentům a shovívavosti.*“¹⁴⁹ Prvek násilí považuje za určující rys nového socialistického člověka také Richard Shorten, který ho však neomezuje jen na konkrétní období. Podle něho je v tomto konstruktu přítomen stále, stejně jako v jeho totalitární variaci – novém nacistickém člověku.¹⁵⁰

Lenin nebývá v souvislosti s kořeny podob nového socialistického člověka příliš často zmiňován a Stalinovi je v tomto kontextu věnována ještě menší pozornost. Badatelé a badatelky zdůrazňují spíše jeho konkrétní mocenský vliv než ideové inovace při vytváření této konstrukce. Stalinovy texty také nebývají považovány za příliš originální, spíše jsou chápány jako jisté zjednodušení a zpřístupnění dřívějších marxistických myšlenek. Podtrhávána je především Stalinova snaha vyprostit koncept nového člověka

147 Cheng, Yinghong: *Creating the "New Man". From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009, s. 18: „*I became acquainted with the works of Marx, Engels and Plekhanov, but it was Chernyshevsky who had an overwhelming influence on me.*“

148 Paul, David W.: *The Cultural Limits of Revolutionary Politics. Change and Continuity in Socialist Czechoslovakia*. New York 1979, s. 17–19.

149 Suk, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha 2016, s. 47.

150 Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012, s. 190–236.

z uzavřenosti úzké skupiny komunistických funkcionářů a učinit jej přijatelným pro téměř každého člověka bez ohledu na pohlaví, věk či etnicitu.¹⁵¹ Důležitý je v tomto směru obecný rys stalinské ideologie v podobě výrazné flexibility a zároveň rigidnosti. Určující kritérium představovala konkrétní praxe a ta byla až následně teoreticky zdůvodňována. Celý systém byl pak zářimován nejvyšší autoritou v podobě strany či samotného Stalina. V případě nového člověka tento fakt vede k již zmiňované absenci závazných charakteristik daného konstruktů v ěře stalinismu a k vztahování se ke Stalinovi jako k nejvyšší entitě zhmotňující dokonalé lidství. Kombinace extrémní rigidnosti a flexibility pak vytvářela „*nového sovětského člověka povolného až k intelektuálnímu sebezmrzačení*“.¹⁵²

Znejistění místa, podstaty a role člověka ve světě na počátku moderní éry nebylo spjato jen s filozofickým hledáním odpovědi na uvedené otázky a se vzednutím zájmu o antropologii. S těmito procesy úzce souvisel rozvoj přírodních věd, přinášející řadu nových poznatků o živé přírodě, mezi nimiž zaujímaló výsadní pozici odhalení užšího sepětí člověka se zvířetem a tím i znejistění svébytné podstaty lidství. Již citovaný Václav Němec tuto změnu chápe jako emancipaci přírodních věd. Ty „*si činily nárok povznést přírodovědný pohled na člověka na výklad člověka jako takového, který by poskytl alternativu vůči tradičním pojetím člověka.*“¹⁵³ Věda se v té době pomyslně osvobodila a považovala sama sebe za hlavní, ne-li jedinou objevitelku pravdy. Bedřich Loewenstein v tomto kontextu poznamenává, že tehdejší vědci „*naivně předpokládali samozřejmou stejnorodost (a rovnocennost) pravd biblických a přirozených: zákony pohybu měly svým způsobem pečet ortodoxie*“.¹⁵⁴

¹⁵¹ Viz tamtéž, s. 19–20; Cheng, Yinghong: *Creating the “New Man”. From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009, s. 23–24.

¹⁵² Suk, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha 2016, s. 62.

¹⁵³ Němec, Václav: *Pojetí člověka u Maxe Schelera a vznik moderní filozofické antropologie*. In: Nejezchleba, Tomáš — Němec, Václav — Recinová, Monika et al.: *Pojetí člověka v dějinách a současnosti filozofie*. Díl II. Od Kanta po současnost Brno 2011, s. 21.

¹⁵⁴ Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009, s. 112.

Lidské poznání se díky přírodním vědám údajně povzneslo do nečekaných výšek, neboť vše bylo možné odhalit, spočítat či změřit. Od vědy se také očekávalo, že člověka naučí lépe spravovat společnost, lépe žít a stát se lepším jedincem. Michael Hagemeister v souvislosti s porevolučními sovětskými lety hovoří o prometheismu, pojímajícím vědu jako magický nástroj přeměny: „*To, co bylo doposud záležitostí alchymistů a kabalistů, se nyní stávalo úkolem vědců a inženýrů: překonávat přírodní zákony, měnit biologické druhy i chemické prvky, uměle vytvářet život a libovolně ho prodlužovat [...]*.“¹⁵⁵

V tomto přístupu se spojovaly dvě zásadní charakteristiky modernity — víra ve všemocnost vědy a techniky a ambice od základu přetvářet společnost.¹⁵⁶ Oba prvky se výrazně promítly do podoby nového socialistického člověka, protože věda byla podle řady badatelů a badatelek jedním z hlavních nástrojů jeho vytváření.¹⁵⁷ V současných interpretacích však nepanuje úplná shoda v tom, která z vědních disciplín byla prioritní. Předmětem reflexe bývají především biologie a pedagogika. V zásadě všechny texty ale zdůrazňují význam stejných osobností. Pro dvacátá léta se jeví být rozhodující teorie podmíněných reflexů, kterou vypracoval Ivan P. Pavlov. Důležitý axiom Pavlovovy teorie spočíval v důrazu na určující charakter vnějšího prostředí. V tomto pojetí mohl člověk na základě řízeného postupu, zejména prostřednictvím opakovaných ideologických a politických sdělení, remodelovat svoje vědomí

¹⁵⁵ Hagemeister, Michael: *Nový člověk. Projekty raného sovětského období*. církevní dějiny 9, 2016, č. 20, s. 81.

¹⁵⁶ Autoři úvodu ke knize o krizi socialistické modernity píší přímo o kultu techniky a vášni přetvářet svět. Colic, Marie-Janine — Neutatz, Dietmar — Obertreis, Julia: *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s. Introduction*. In: tíž (eds.): *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*. Göttingen 2011, s. 12.

¹⁵⁷ Viz Clark, Toby: *The “New Man’s” Body: A Motif in Early Soviet Culture*. In: Bown Cullerne, Matthew — Taylor, Brandon (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 35; Küenzlen, Gottfried: *Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions. Studies in Soviet Thought* 33, 1987, s. 211; Bossi, Laura: *The “New Man”. Degeneracy and Degeneration*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”*. Ottawa 2008, s. 38.

a stát se novým socialistickým člověkem.¹⁵⁸ Lynne Attwoodová spatřuje rozhodující paradigmatickou změnu v roce 1936, kdy bylo v Sovětském svazu oficiálně dosaženo socialismu. Od té doby již vlivu prostředí nebyla připisována natolik důležitá role. Jakékoli negativní projevy osobnosti člověka již údajně nebyly dány patologičností prostředí. Za základ lidské psychiky bylo nově považováno vědomí jako součást tzv. teorie čtyř faktorů: vlivu prostředí, vnitřních biologických komponent jedince, výchovy a sebevzdělávání. Role vnitřních komponent získala podobu potenciality: „[...] *jenom prostřednictvím výchovy se mohly stát schopnostmi.*“¹⁵⁹ Nový přístup vynesl na pomyslné výsluní Ivana V. Mičurina a Trofima D. Lysenka, kteří byli spolu s piloty a úderníky zobrazováni jako hrdinové nové doby.¹⁶⁰ Až do Stalinovy smrti dominoval přístup k jedinci jako k hrubému materiálu, který je teprve v procesu rozvoje díky vnějším vlivům, především pedagogům, náležitě formován. Právě Lysenko sebevědomě prohlásil: „*V našem Sovětském svazu, soudruzi, se nerodí lidé. Rodí se lidské organismy, ale lidé jsou tvoření [...].*“¹⁶¹ V tomto ohledu nespatořoval žádný větší rozdíl mezi genetickým modifikováním rostlin a přetvářením člověka na základě cíleného působení.¹⁶² Vytvoření nového socialistického člověka se tak jevílo být jen otázkou vhodně zvolených nástrojů.

Teze o člověku jako hrubém materiálu, z něhož je teprve „vytesán“ nový jedinec, poukazuje na to, že otázka tělesnosti nebyla v souvislosti s novým člověkem ponechávána stranou. Tělo je v současných interpretacích považováno za entitu nejen biologickou,

¹⁵⁸ Cheng, Yinghong: *Creating the “New Man”. From Enlightenment Ideals to Socialist Realities.* Honolulu 2009, s. 24

¹⁵⁹ Attwood, Lynne: *The New Soviet Man and Woman. Sex-Role Socialization in the USSR.* Birmingham 1990, s. 39: „[...] *only through training could they be realized in the form of abilities.*“

¹⁶⁰ Brooks, Jeffrey: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War.* Princeton 2000, s. 97.

¹⁶¹ Gray, John: *Komise pro nesmrtnost. Věda a pošetilý pokusy, jak ošálit smrt.* Praha 2013, s. 133.

¹⁶² Lysenko vycházel z neolamarckismu, jemuž byl nakloněn Stalin. Bossi, Laura: *The “New Man”. Degeneracy and Degeneration.* In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”.* Ottawa 2008, s. 38.

ale především kulturní a politickou. Tělesnost představuje důležitý objekt mocenského vlivu moderního státu, tedy disciplinace a biomoci, stejně jako normativních diskurzivních praktik. Dobová pojetí těla a tělesnosti, odhalitelná i ze způsobů jejich zobrazování, vypovídají o preferovaných idejích a hodnotách.¹⁶³ Zejména v porevolučních letech je možno v Sovětském svazu nalézt řadu případů aplikace vědeckých poznatků a technologických inovací na lidské tělo. Ve dvacátých letech se víra v jejich moc, jak podotýká Jeffrey Brooks,¹⁶⁴ nejvíce projevovala v mechanicistním pojetí člověka. V sovětském románu tohoto období byl jedinec zobrazován jako menší součástka velkého stroje, který zastupoval harmonii, pokrok a kontrolu.¹⁶⁵ Analogicky jednotlivé části těla, zvláště s důrazem na vyvinutou muskulaturu, tvořily vyšší celek, koordinovaně pracující a dobře seřízený mechanismus. Tento přístup souvisel také s novými způsoby zobrazování těla ve výtvarném umění, které se kanonizovaly díky interakci mezi medicínou a uměním již na konci 19. století. Tělo bylo zcela symetricky rozparcelováno na jednotlivé části: „[...] *estetické pojetí krásy ustoupilo do pozadí před vědeckým důrazem na dokonalost.*“¹⁶⁶ Výsledkem byl tzv. průměrný člověk, který se svými proporcemi nejvíce blížil postavě bílého, mladého a zdravého atleta. Tento nový „superman“ se však blížil spíše ideálnímu konstruktovi než běžnému obyvateli tehdejší Evropy.¹⁶⁷ Fascinaci vědou a technikou dokládá také meziválečné zobrazování člověka jako kyborga. Ačkoli tento trend, vyznačující se důrazem na monstrosnost a spojení mezi živou a umělou

163 Viz Crozier, Ivan (ed.): *A Cultural History of the Human Body in the Modern Age*. London 2014; Schrieberinger, Londa (ed.): *Feminism and the Body*. Oxford 2000; Lacqueur, Thomas: *Making Sex. Body and Gender from Greeks to Freud*. Cambridge 1990.

164 Brooks, Jeffrey: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton 2000, s. 80.

165 Ke stroji jako výraznému dobovému symbolu viz Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 138–140.

166 Comar, Philippe: *Crystal and Mud. Academic Approaches to Figurative Representation of Body*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 82: „[...] *replaced the aesthetic notion of beauty with the scientific notion of perfection.*“

167 Srov. zobrazení „průměrného“ člověka zachycené v *Kánonu proporcí lidského těla* od Paula Richera. Tamtéž, s. 80.

existencí, zasáhl ve větší míře západní Evropu,¹⁶⁸ ovlivnil i socialistickou kulturu, včetně způsobů zobrazování nového člověka.¹⁶⁹

Lidské tělo se stávalo nedílnou součástí socialistických utopických představ, za jejichž realizaci může být pokládáno ruské hnutí tzv. bohostrůjců. Šlo o sekulární mysteriózní proud propojující okultismus s vědou, jehož cílem bylo vytvořit zbožštělé nesmrtelné socialistické lidstvo.¹⁷⁰ Jednu z jeho metod představovalo sdílení krevních transfuzí, vedoucí údajně k vytvoření „fyzilogického kolektivismu“. Tento proces popsal Alexandr A. Bogdanov na počátku 20. století v utopickém románu *Červená hvězda* a od roku 1926, kdy byl v Moskvě založen Ústav krevních transfuzí, se pokoušel uvést jej do praxe. Nový kolektivní socialistický člověk měl být vytvořen předáváním krve jako hlavní životní síly, od něhož se očekávalo vymýcení nemocí, defektů i všech fyzických a mentálních omezení. Cílem bylo posunout vitalitu člověka na vyšší úroveň a dosáhnout toho, aby se jedinci začali podobat sobě navzájem a nakonec se rozplynuli v kolektivu vyznačujícím se božskými vlastnostmi. Sám Bogdanov při těchto pokusech v roce 1928 zemřel po transfuzi krve nakažené malárií a tuberkulózou.¹⁷¹

Ačkoli si Bogdanov ve svých utopických vizích představoval budoucí socialistické lidstvo jako zbavené pohlavních a genderových diferencí, právě gender byl v souvislosti s novým člověkem jednou z důležitých kategorií sociální, kulturní a politické stratifikace. Teze o dobové marginalizaci či dokonce ahistoričnosti genderových specifíků nového socialistického člověka¹⁷² je poněkud

¹⁶⁸ Biro, Matthew: *The New Man as Cyborg: Figures of Technology in Weimar Visual Culture*. New German Critique 21, 1994, No. 62, s. 71–110.

¹⁶⁹ Clair, Jean: *Crowds and Power. The Age of Dictatorship*. In: týž (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 18.

¹⁷⁰ Mezi nejznámější představitele bohostrůjců patřili Maxim Gorkij, Anatolij V. Lunačarskij či Alexandr A. Bogdanov. Viz Gray, John: *Komise pro nesmrtelnost. Věda a pošetilé pokusy, jak ošálit smrt*. Praha 2013, s. 128–132.

¹⁷¹ Hagemester, Michael: *Nový člověk. Projekty raného sovětského období*. Církevní dějiny 9, 2016, č. 20, s. 85.

¹⁷² Fritzsche, Peter — Hellbeck, Jochen: *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 409.

zjednodušující. Sice se můžeme setkat s příklady, kdy socialističtí představitelé politiky, vědy či kultury nezdůrazňovali rozdíly mezi muži a ženami, maskulinitou a feminitou, genderové diference tím ale nevymizely. Přestože například sovětsští psychologové ve svých teoriích o nové socialistické osobnosti nepovažovali tyto aspekty za relevantní při posuzování celkového charakteru jedince, stále byli a priori spjati s patriarchálním uspořádáním společnosti.¹⁷³ V dobovém oficiálním sovětském i československém diskurzu byly ženy marginalizovány a většinou zobrazovány jen v několika málo kontextech.¹⁷⁴ Nový socialistický člověk byl primárně chápán jako muž a nová socialistická žena představovala pouze jednu z jeho specifických podob. Její pozice byla konstruována jako submisivní a ženy byly obecně vnímány spíše jako pasivní nositelky změn než aktivní průkopnice nových pořádků.¹⁷⁵ Bylo to dáno tím, že primárně maskulinní charakter nového člověka ženám nabízel jen omezenou možnost sebeidentifikace v naznačeném procesu přerodu. V oficiálním komunistickém diskurzu však byla používána řada důležitých konstrukcí, nastíněných v dalších kapitolách, které s sebou nesly jasná genderová poselství: identita bojovnice s tradičně maskulinními znaky, diskurzivní formace velké rodiny v čele se Stalinem, a priori hierarchizující jednotlivé role občanů a občanek, či střet tradičních podob feminity a maskulinity v souvislosti s požadavky na vyšší zastoupení žen ve veřejné sféře. Humanismus evropské modernity má v sobě zakódován maskulinní a patriarchální charakter. Zdánlivě univerzální hodnoty lidství odpovídají tradičnímu pojetí mužství, čímž zároveň feminitu nepřímou vyjímají, staví ji do příznakové pozice „jiného“ a tím i hierarchizují celý kulturní, společenský i politický systém.¹⁷⁶

173 Attwood, Lynne: *The New Soviet Man and Woman. Sex-Role Socialization in the USSR*. Birmingham 1990, s. 14.

174 Brooks, Jeffrey: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton 2000, s. 25.

175 Engel, Barbara A.: *Women in Russia 1700–2000*. Cambridge — New York 2004, s. 150.

176 Viz Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003, s. 14–20; Borenstein, Eliot: *Men without Women*.

Obrazy „jiného“ se v dobovém diskurzu neomezovaly jen na feminitu, ale měly mnohem širší dosah. Postava „jiného“, stojící v opozici vůči kýženému konstruktu kolektivní identity, je důležitým prvkem kulturních a sociálních konstrukcí, ovlivňujících myšlení i jednání jedince a společnosti.¹⁷⁷ Podle Bedřicha Loewensteina jsou obrazy o sobě samém, nepříteli a symbolickém „jiném“ vzájemně propojeny a tvoří kontrární dvojice jako vpravo a vlevo, světlo a tma. Polarizace zpevňují jinak ambivalentní obrazy vlastního kolektivu tím, že posilují kladné vlastnosti a ty vynikají vůči negativním. Vše záporné je totiž odštěpeno a včleněno do obrazu „jiného“, jehož součástí tvoří zásadní konstrukt nepřítele.¹⁷⁸ Daná společnost či skupina se tak zbavují všeho „nečistého“, symbolicky zakázaného, ale čistě pragmaticky i toho, vůči čemu se například na základě předchozího vývoje potřebují vymezit, co chtějí překonat a přeznačit svým vlastním významem. Tím se vytváří dichotomický hierarchický model nesoucí řadu mocenských konotací. Katerina Clarková při analýze sovětských románů poukázala na stálé propojení obrazů hrdinů a jejich nepřátel. Na jedné straně vystupovaly kladné postavy v podobě stachanovců či aviatiků, na straně druhé „symboličtí padouchové“, kteří ohrožovali socialismus zvenčí, ale také byli průběžně odhalováni v rámci veřejného rituálu čistek a politických procesů. Oslava hrdinských skutků tak sloužila jako symbolické vyvážení přítomného zla a zároveň jako ospravedlnění násilí. Nový socialistický člověk byl bytostně spjat se svým opakem, zrcadlovým nepřítelem. Souběžné vyzdvihování

Masculinity & Revolution in Russian Fiction, 1917–1929. Durham — London 2000, s. 3–4, 18–20.

177 K problematice alterity a obrazů nepřítele viz Řezníková, Lenka: *Identita/alterita*. In: Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 233–243; Vuorinen, Marja: *Introduction: Enemy Images as Inversions of the Self*. In: táž (ed.): *Enemy Image in War Propaganda*. Cambridge 2012, s. 1–14; Dobrenko, Vladimir: *The Image of the Enemy: the Evolution of the “Other” on Bolshevik Political Posters from the October Revolution and the Civil War*. *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 87, 2009, s. 685–704.

178 Loewenstein, Bedřich: *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno 1997, s. 66–67.

obou typů obrazů bylo podle Clarkové výrazem touhy po „*radikální revoluční přeměně a obrození*“.¹⁷⁹ Vedle nového socialistického člověka stál také v Československu často více či méně skrytý protivník, který ovlivňoval v mnoha ohledech konkrétní podobu obrazů nové humanity.

179 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 175–176.

3 DĚLNÍK

ÚSPORY VLASTNÍCH NÁKLADŮ

PRODUKTIVITA PRÁCE

CENY

12% 25% 37% 25% 15% 35% 11% 72% 20% 45%

SNÍŽENÍ CEN
výsledek práce našeho lidu

© 1972 EPR

Na nejvyšších příčkách pomyslné hierarchie konkretizací nového socialistického člověka, chápaného jako obdoba člověka sovětského, stál dělník. Dělnická třída byla v souladu s marxismem-leninismem v dobovém diskurzu konstruována jako skupina vyvolených lidí, vytvářejících novou společenskou elitu: „[...] *politická a hospodářská moc je v rukou dělnické třídy, která [...] uskutečňuje veliké cíle budování socialismu.*“¹ Tento příklad, stejně jako ostatní, se v zásadě nevymyká interpretacím klasiků vládnoucí ideologie. Vladimír I. Lenin již v díle *Stát a revoluce* považoval dělnickou třídu za jediného možného vůdce „*všech pracujících a vykořisťovaných mas, které buržoazie vykořisťuje, utlačuje a deptá.*“² Podle Michaela Hagemeistera byl proletář dokonce prototypem nového socialistického člověka: „*Z takového člověka, stvořeného pro kolektivní jednání a téměř neomezeně tvárného, mělo socialistické prostředí vychovat zdravého, silného a disciplinovaného dělníka a bojovníka, přičemž se očekávalo, že tyto vlastnosti zdědí i jeho potomci.*“³ Dějinným posláním dělníků bylo svrhnout kapitalismus a vybudovat komunismus.⁴ Od těchto dvou úkolů se odvíjel nejčastější způsob zobrazování dělníka: revolucionář, ničitel vykořisťovatelského systému a úderník, tvůrce nové, lepší společnosti. V obrazu

1 *Lidová demokracie a její funkce při výstavbě socialismu. Šesté thema roku stranického školení 1950–1951.* Praha 1950, s. 12.

2 Lenin, Vladimír I.: *Stát a revoluce. Marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci.* Praha 2000, s. 59. Srov. Frey, Jaroslav: *Příručka pro studium marxismu-leninismu.* Praha 1950, s. 442.

3 Hagemeister, Michael: *Nový člověk. Projekty raného sovětského období.* Církevní dějiny 9, 2016, č. 20, s. 80.

4 Rozental, Mark M. — Judin, Pavel F. (eds.): *Stručný filosofický slovník.* Praha 1955, s. 510 (heslo „Třídní boj“).

nového člověka v podobě dělníka je tak silně zakotvena vnitřní rozpolcenost spočívající v pozitivním vytváření nové společnosti a negativním boji proti nepříteli.

3.1 REVOLUCIONÁŘ

Revoluční obraz dělníka naplňujícího své dějinné poslání se v poúnorovém oficiálním diskurzu vyskytuje podstatně méně než obraz úderníka. Nalezneme ho nejčastěji v souvislosti s připomínáním historických milníků a výročí nebo s třídním bojem za hranicemi socialistického Československa. Když v západním Německu přes osm set tisíc dělníků stávkovalo, bylo to považováno za další důkaz „*síly jednoty dělnické třídy, [...] boje proti plánům imperialistů*“.⁵ Domácí revolucionář ale jistým způsobem patřil minulosti, kdy usiloval o zlepšení sociálních podmínek dělnictva a nastolení nového řádu, protože bylo proti komu bojovat. Šlo totiž o dobu, kdy kapitalisté vykořisťovali, „*miliony lidí strádaly v nezaměstnanosti, hladověly, kdy mladá děvčata končila prostitucí nebo vysvobozujícím skokem pod vlak*“.⁶ Tehdejší revoluční naladění bylo však podle poválečných názorů nutné stále udržovat a jeho pokles či snaha o konsenzus byla v poúnorovém diskurzu interpretována jako zásadní chyba.⁷ Revoluční diskurzivní formace, navazující na dřívější soupeření uvnitř sociální demokracie o vlastní vzpomínkovou kulturu, se konstituovala již v letech před vznikem Komunistické strany Československa. Reprodukovalo ji později odtržené radikální levicové křídlo, v jehož rámci byly jakékoli snahy o uklidnění revolučních nálad dělnictva hodnoceny velmi negativně.⁸

5 *Horníci a hutníci západního Německa proti válečným štváčům*. Československý horník 10, 1955, č. 4, s. 1.

6 Hošek, M.: *Noví lidé — nové normy*. Tisk 4, 1951, č. 10, s. 3.

7 Trapl, Miloš: *Z dějin českého dělnického hnutí*. Díl II. *Získání dělnické třídy pro socialismus*. Praha 1952, s. 21.

8 Lukáš Fasora hovoří o protichůdných obrazech dvou generací české sociální demokracie. První generace zakladatelů byla oslavována, zatímco generaci druhou, reprezentovanou

Z hlediska potřeby revolučních akcí se ale převratem v roce 1948 situace údajně zásadně změnila: „[...] *únor skoncoval důležitou etapu třídního boje.*“⁹ Nepřátelé byli poraženi, dělníci se stali hospodáři ve svých závodech, a proto již neexistovaly důvody připomínat protesty a stávky jako jedny z osvědčených způsobů dřívějšího boje. Můžeme se dokonce setkat s náznaky kritiky nežádoucí revoluce, ačkoli tento postoj nebyl v dobových obrazech vyjadřován explicitně. V článku *Pracovat úsporně podle plánu* je za jeden z důvodů neplnění norem označena „*přemíra ostražitosti a bdělosti*“, která se projevuje při debatách dělníků při cestě do zaměstnání i návratu domů. Jako řešení bylo navrženo omezit „*zbytečné sdílnosti a výklady dělníků a zaměstnanců v autobusech, na drahách apod.*“¹⁰ V tomto kontextu bývala za pomyslného viníka považována tzv. šeptanda, šířící prostřednictvím neformálních rozhovorů mezi lidmi neoficiální informace. Údajně šlo vždy o zcela mylné či lživé zprávy, kritizující například hluboký propad ekonomiky či míru politické stability země: „*Já toho moc nevím, ale to víte, je to nahnuté, už ve vlaku o tom vyprávěli.*“¹¹ Dobové oficiální diskurzivní formace využívaly těchto prvků k vytváření žádoucích obrazů skutečnosti.

Absence zobrazování českého a slovenského dělníka jako revolucionáře v jiném časovém zasazení než v minulosti souvisela se snahou minimalizovat razantní projevy dělnické nespokojenosti. Zcela zjevně je možné takto interpretovat i následující výzvu: „[...] *stále trpělivě přesvědčovat kovácké masy, aby správně reagovaly na události a na různé nepřátelské akce, které jsou skrytými nepřáteli naší socialistické výroby vyvolávány.*“¹² V letech 1946–1968 se uskutečnilo přes 400 větších či menších stávek dělníků, přičemž

mravně narušenými byrokraty, kteří ztratili „*sepětí s lidem*“, příslušníci radikálně levicového křídla odsuzovali. Fasora, Lukáš: *Starí k poradě, mladí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*. Brno 2015, s. 168–175.

9 Šíma, Jaroslav — Vergeiner, Valtr: *Revoluční dělnické hnutí v Československu v boji za práci a životní úroveň pracujících*. Praha 1953, s. 102.

10 *Pracovat úsporně a podle plánu*. Kov 6, 1951, č. 6, s. 2.

11 *Psst! Co je šeptem — to je čertem*. Zbrojovák [8], 1952, č. 7, s. 9.

12 *Třídní fronta boje je na pracovištích*. Kov 5, 1950, č. 24, s. 2.

více než polovina z nich spadala do pounorového období. Vyprovokovala je nespokojenost s finančním ohodnocením a vysokými normami pro plnění plánu či se staly spontánní reakcí na aktuální činy nadřízených orgánů s prací nesouvisející, například v podobě kritiky katolické církve z úst odborářského předáka v Čadci.¹³ Peter Heumos v tomto kontextu připomíná význam zakořeněné tradice dělnického hnutí, kterou „*nebylo možno jen tak jednoduše ze dne na den hodit přes palubu*“.¹⁴ Součástí této tradice bylo i přesvědčení o legitimitě stávek či dalších oficiálních projevů nesouhlasu. Na počátku padesátých let, stejně jako v druhé polovině let šedesátých dělníci při zásadních neshodách vysílali k ministrům deputace, které považovali za „*starobylý vzor řešení konfliktu*“.¹⁵ Projevy protestu v případě nespokojenosti s pracovními podmínkami či představami vedení továren nepřetržaly po revolučním přerodu jen v československém prostředí. V roce 1929 psal sovětský deník *Pravda* o aktivní i pasivní rezistenci dělnictva, vedoucí k úpadku zaměstnanecké disciplíny, jako o masovém fenoménu.¹⁶ Žádnou výjimkou nebyly ani stávky, které minimálně ve dvacátých letech pravidelně paralyzovaly řadu sovětských továren.¹⁷ V interních stranických materiálech je zachycena rovněž dobová kritika pasující vedení továren, potažmo tehdejší komunistickou stranu, do role vykořisťovatele. Dělníci se vyjadřovali mimo jiné následovně: „[...] *nutíte nás pracovat jako Ford, ale platíte nás jako v Číně.*“¹⁸

13 Heumos, Peter: „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006, s. 61–73.

14 Tamtéž, s. 86.

15 Tamtéž, s. 31.

16 Gusev, Aleksei: *The “Bolshevik Leninist” Opposition and the Working Class, 1928–1929*. In: Filtzer, Donald — Goldman, Wendy Z. — Kessler, Gijs — Pirani, Simon (eds.): *Dream Deferred*. New Studies in Russian and Soviet Labour History. New York — Bern 2008, s. 155.

17 Murphy, Kevin: *Strikes during the Early Soviet Period 1922 to 1932. From Working-Class Militancy to Working-Class Passivity?* In: Filtzer, Donald — Goldman, Wendy Z. — Kessler, Gijs — Pirani, Simon (eds.): *Dream Deferred*. New Studies in Russian and Soviet Labour History. New York — Bern 2008, s. 171–192.

18 Gusev, Aleksei: *The “Bolshevik Leninist” Opposition and the Working Class, 1928–1929*. In: Filtzer, Donald — Goldman, Wendy Z. — Kessler, Gijs — Pirani, Simon (eds.): *Dream*

V Československu byly zaznamenány podobné případy, například v srpnu 1948 stávkující dělníci tvrdili, že „*chtějí pracovat, ale musí stávkovat proti pánům, kteří jim snižují mzdy*“.¹⁹ Problematický vztah k vedoucí straně ve státě byl ale patrný také v rámci širší perspektivy. Revoluční odborové hnutí a komunistická strana se vzájemně odlišovaly reálnou politikou uplatňovanou vůči dělnictvu, přičemž představitelé první jmenované organizace se obvykle účastnili dělnických protestů a stávek, zatímco funkcionáři druhé běžně stáli na opačné straně „barikády“.²⁰

Zajímavým příkladem diskurzivních praktik může být v tomto kontextu stávka brněnských dělníků v listopadu 1951 jako protest proti nevyplacení slibovaného vánočního příspěvku. Obecně patřily podzimní stávky na Brněnsku v daném roce i přes své relativně krátké trvání mezi nejmohutnější projevy dobových protestů.²¹ V oficiálním diskurzu byla uvedená listopadová událost hodnocena velmi negativně, jako „*černý den v historii závodu*“,²² a považována za naprosté nepochopení nové politické situace, způsobené změnou majetkových vztahů a studenou válkou. Dříve byl údajně tento typ protestu „*útokem na kapsy kapitalistů, zatímco dnes je útokem přímo na národní důchod*“.²³ Pokud jsou dělníci hospodáři v továrnách, nemá smysl jakkoli protestovat, protože tím ve výsledku škodí sami sobě. Nepřekročitelná bariéra modelu *my versus* oni zde totiž už neexistuje, respektive zaujímá jinou pozici. Dělníci si neuvědomovali, že jen podporují snahy „*válečných štváčů*“

Deferred. *New Studies in Russian and Soviet Labour History*. New York — Bern 2008, s. 156.

19 *Zpráva předsedy Okresního akčního výboru Národní fronty v Místku Krajskému akčnímu výboru Národní fronty v Ostravě o stávce textilních dělnic a dělníků na Frýdecku*. Citováno podle Heumos, Peter: „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006, s. 95.

20 Tamtéž, s. 85–86.

21 *Dělnické demonstrace v Brně v roce 1951. Výběr dokumentů*. Ed. Jiří Pernes. Praha 1996; též: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008, s. 58–63.

22 *21. listopad 1951 černým dnem v historii závodu Jana Švermy*. Zbrojovák [7], 1951, č. 23, s. 10.

23 Löffler, Alois: *K tomu jste neměli nechat dojít!* Zbrojovák [7], 1951, č. 23, s. 10.

a ohrožují „světový mír.“²⁴ Explicitně se nad tím pohoršoval bývalý dělník Zbrojovky, nový tajemník místního národního výboru: „*Nedovedu pochopit, jak se mohlo stát, že v době vážného nebezpečí třetí světové války, [...] v době, kdy se němečtí esesáci znovu připravují k novému napadení republiky, [...] mohli se najít lidé-dělníci, a k tomu ve Zbrojovce, kteří se dali vyprovokovat ke stávce.*“²⁵ Na jedné straně stáli dělníci a na druhé militantní nepřátelé. Této strategii bylo využito také při hledání viníků celé akce. Přímé označení dělníků za organizátory stávky ve Zbrojovce, kde situace eskalovala v oddělení manuální práce, se však v textech neobjevuje. Také autor výše uvedeného citátu se podivuje nad tím, jak se mohli lidé-dělníci stát aktéry „*trapných výjevů*“ na nádvoří továrny. Za hlavní podněcovatele stávky byli označeni „*vesměs mladí a nedávno přijatí zaměstnanci*“, kteří se svojí nezkušeností nechali svést na špatnou cestu. Opravdoví strůjci celé akce, stojící v zákulisí, byli shledáni v řadách nepřátel socialismu: „*[...] rekrutují se z řad kdysi mocných veličin, kterým lidově demokratický řád nepřiřostl k srdci, protože je zbavil možnosti vykořistovat pracující.*“²⁶ Dělnická třída jako celek i při evidentně problematickém chování není z podstaty kritizována. Negativní obraz je spojen s blíže neidentifikovanými nepřáteli socialismu, a nikoli s dělníkem jako jedním z reprezentantů nového člověka. Jeden z krátkých textů reagujících na brněnskou stávku končí citací z Leninova díla, které v dělnické třídě vždy nachází spojence, zvláště pak v náročných obdobích: „*Vždy, když se před sovětskou vládou [...] objeví potíže, sovětská vláda zná jen jeden prostředek v boji proti nim: obracet se k dělníkům, stále a stále k širším vrstvám dělníků.*“²⁷ Výsostné postavení dělníka jako naplnitele dějinného vývoje nemělo být narušeno. I přes jisté obtíže zůstával vzorovým novým člověkem. Potvrzení obrazu stávky jako

²⁴ Zbrojováci splní plán montáže traktorů na 105 procent. Rovnost 7, 23. 11. 1951, s. 4.

²⁵ Löffler, Alois: *K tomu jste neměli nechat dojit!* Zbrojovák [7], 1951, č. 23, s. 10–11.

²⁶ 21. listopad 1951 černým dnem v historii závodu Jana Švermy. Zbrojovák [7], 1951, č. 23, s. 10.

²⁷ Tamtéž, s. 10.

nežádoucího vybočení z budování socialismu, kterému se dělníci chtějí i nadále — údajně radostně — věnovat, dokládaly následné závazky k vyššímu výkonu v „nejrevolučnější“ části továrny, montáži traktorů. Šlo o zkrácení doby potřebné k dovršení pětiletky a nedělní údernickou směnu na počest oslavy narozenin prezidenta republiky, označovaného za prvního dělníka.²⁸ Sounáležitost dělníků a státu tak v oficiálním diskurzu zůstala v tomto případě zachována. Uvedené diskurzivní strategie při brněnské stávce v roce 1951 ponechávají obraz dělníka nenarušený, „čistý“, a v tomto ohledu se nevymykají z převažující dobové praxe.²⁹

Revolučnost ve spojení s dělnictvem v pozitivním významu ale z oficiálního diskurzu nevymizela úplně, jen se transformoval předmět jejího zaměření. Dělníci se nově soustředí na práci jako prostředek naplňování svých třídních zájmů: „*Třídní fronta boje je teď na našich pracovištích [...]. Tempo práce musí být proto zvyšováno tak, jak to vyžaduje mezinárodní situace.*“³⁰ Revoluční boj prostřednictvím práce byl nově namířen proti vnějšímu nepříteli socialismu, nejčastěji Spojeným státům, usilujícím údajně o rozpoutání dalšího světového konfliktu. Provázanost dělníka tvůrce a destruujiícího revolucionáře je patrná i ve způsobu zobrazování dělníků v meziválečném sovětském Rusku. V souladu s tamějšími zvyklostmi náboženské ortodoxní tradice byli konstruováni jako hrdinové — svatí, proti nimž stojí třídní nepřátelé — ďábel a jeho pomocníci.³¹ V československém prostředí je typickým příkladem vyznání oslavovaného úderníka Václava Svobody: „*Jsem mladý člověk a mám rád*

²⁸ Viz *Údernická směna na počest prvního dělníka*. Zbrojovák [7], 1951, č. 23, s. 1; *Celý provoz Zbrojovky zkrátí o měsíc třetí rok pětiletky*. Rovnost 7, 23. 11. 1951, s. 4; *Zbrojováci splní plán montáže traktorů na 105 procent*. Rovnost 7, 23. 11. 1951, s. 4.

²⁹ V případě dalších stávek a protestů byla například kritizována Státní bezpečnost za příliš tvrdý postup proti dělníkům, značící její údajně nízké třídní uvědomění. Dominovala také tendence exemplárně odsuzovat dělníky pocházející z jiné sociální třídy. Heumos, Peter: *„Vyhříváme si rukávy, než se kola zastaví!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006, s. 79–81.

³⁰ *Třídní fronta boje je na pracovištích*. Kov 5, 1950, č. 24, s. 2.

³¹ Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of the Worker in Soviet Political Art*. In: Siegelbaum, Lewis H. — Sunny, Ronald G. (eds.): *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity*. Ithaca — London 1994, s. 343.

svou ženu a čtyřměsíčního synka. *Nechci, aby byla válka [...]. Chci dát všechny své síly do vítězného boje za mír. Proto překračuji normu a zlepšuji svou práci.*³² Boj za mír a boj za socialismus v tomto případě představují zaměnitelné veličiny. Zjevně prokomunistická veřejná angažovanost byla diskurzivně využívána jako politicky neutrální aktivita vykonávaná ve prospěch míru, často pragmaticky přesahující do jiných oblastí. Příkladem může být akce tzv. mírových závazků v roce 1950, během níž se lidé zavazovali k odpracování neplacených brigádnických hodin, prezentovaných jako dar Světovému kongresu míru uskutečněnému v listopadu téhož roku v Londýně. V dobových textech pojednávajících o činnosti této instituce není socialismus zmiňován, oficiální prohlášení bývají převážně neutrální a hovoří o mírovém soužití, pokojném budování apod. Určujícím prvkem jejího ideového zakotvení však byl primát Sovětského svazu: „*Poprvé v dějinách lidstva vznikla mohutná fronta míru v čele se Sovětským svazem.*“³³ Strach ze studené války, který spojoval řadu podporovatelů Světového kongresu míru, byl vinou různých prohlášení u mnohých účastníků upozaděn obavami z nechtěné podpory komunismu. Jeden z nich tuto situaci komentoval následovně: „*Kdo by si představil, že konference [...], jež si vytkla za cíl stát se základem světového míru, se po náhlém obratu věci odhalí jako konference proruského míru, míru Východu proti Západu?*“³⁴ V kontextu studené války se pracovní závazky stávaly dalším nástrojem legitimizace socialistického budování na mezinárodní scéně a zároveň přispívaly, v případě jejich uskutečnění, k ekonomickému rozvoji státu: „*Každá žena by se měla zapojit do práce. Čím víc nás bude, tím dříve vybudujeme u nás socialismus; to je víc než atomová puma pana Trumana.*“³⁵ Obdobným způsobem byly konstruovány obrazy nadšení a angažovanosti i u dalších podob nových lidí. Dělník zůstával

32 Svoboda, Václav: *Jak jsem splnil pětiletku za jeden rok*. Praha 1951, s. 4.

33 Tamtéž, s. 100.

34 Chenaux, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989)*. Od Lenina k Janu Pavlu II. Praha 2012, s. 116.

35 *Pracovní závazky žen — odpověď na Trumanovu hrozbu*. Vlasta 4, 1950, č. 1, s. 2.

revolucionářem na poli práce, a tím i v rámci mezinárodního třídního boje: „[...] *těžiště boje proti kapitalismu [...] přešlo na pole hospodářské.*“³⁶ Rozpolcení mezi kulturou míru a adorací třídních bojů tvořilo důležitou součást sociálnědemokratického diskurzu již před první světovou válkou. Tehdy obrazy udržení míru představovaly podle Lukáše Fasory základní stavební kámen stranické identity, která se však nedostávala do vnitřního konfliktu s bojovým charakterem socialistické kultury, reprezentované například symboly zařatých pěstí či radikálními texty písní.³⁷ Strategie zaměnitelnosti míru a socialismu, respektive Sovětského svazu, dovolovala totiž klást podle potřeby v různých kontextech důraz na jeden či druhý prvek. Mezinárodní revoluční boj byl ale v poúnorových obrazech primárně v kompetenci KSČ, která byla opakovaně zobrazována jako věrná opora a vůdkyně dělnictva. Její správný směr zajišťoval Klement Gottwald,³⁸ ověnčený titulem prvního dělníka ve státě.³⁹ Úhelný kámen internacionálního boje však v dobových obrazech tvořil Sovětský svaz, jehož cestu českoslovenští dělníci měli následovat, protože jen tak „*ubráníme mír pro naši zemi, vystavíme si onu krásnou vlast, o které snila a za níž bojovala česká a slovenská třída.*“⁴⁰

3.2 ÚDERNÍK

Únorovým převratem se v dobových obrazech dělník vydává na „*cestu šťastného zítřka, cestu radostného budování socialismu, lepší*

36 Šíma, Jaroslav — Vergeiner, Valtr: *Revoluční dělnické hnutí v Československu v boji za práci a životní úroveň pracujících*. Praha 1953, s. 115.

37 Fasora, Lukáš: *Staří k poradě, mladí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*. Brno 2015, s. 146.

38 Po jeho smrti byla legitimita dalších vedoucích stranických představitelů potvrzována podobným způsobem. Například Antonín Zápotocký byl označován jako „*hrdinný a odvážný bojovník za práva pracujících*“. Šíma, Jaroslav — Vergeiner, Valtr: *Revoluční dělnické hnutí v Československu v boji za práci a životní úroveň pracujících*. Praha 1953, s. 115.

39 Svarovský, M.: *55 let prvního dělníka ve státě*. Tisk 4, 1951, č. 10, s. 1.

40 Šíma, Jaroslav — Vergeiner, Valtr: *Revoluční dělnické hnutí v Československu v boji za práci a životní úroveň pracujících*. Praha 1953, s. 116.

společnosti, která žije prací“.⁴¹ Práce byla v dobovém diskurzu oslavována a byly jí připisovány další zásadní významy. Důležitou roli hrálo také zdůrazňování kolektivního aspektu této činnosti — práce se údajně stala „*záležitostí společnou a společenskou*“.⁴² Změnila se tím její základní charakteristika, protože již nebyla interpretována jako individuální zájem člověka zajistit si základní živobytí či realizovat svůj tvůrčí potenciál, ale jako vysoce důležitá hodnota přinášející člověku vedle blahobytu především nehmotné statky, například štěstí a vnitřní sílu. Dané chápání práce nevyvěralo pouze z ekonomické nutnosti slabého státu radikálně transformovat své hospodářství a snahy efektivně přispět k všeobecnému aktivismu, permanentně mobilizujícímu společnost. Důvodem mohlo být také ideologické zakotvení této interpretace v marxismu. Dobové příručky marxismu-leninismu Marxovo výše představené pojetí práce dále posouvaly a ve filozofickém slovníku z roku 1955 se dokonce konstatuje, že v socialismu se vytvořil zcela nový poměr k práci, protože se „*změnila ve věc cti, slávy, statečnosti a hrdinství*“.⁴³ Stejný trend zaznamenala Victoria Bonnellová i v sovětském Rusku, kde se nejpozději při desátém výročí Říjnové revoluce zobrazovaní dělníci změnili z revolucionářů ve zcela běžné pracovníky vyznávající bolševické myšlenky.⁴⁴ V pounorovém diskurzu hrály roli také Engelsovy texty, v tomto kontextu zejména kniha *Podíl práce na polidštění opice*. V ní je tato činnost chápána jako hlavní nástroj postupné proměny primáta v člověka a zároveň jako nutná podmínka plnohodnotného lidského života.⁴⁵ V Československu poloviny 20. století pak přetvářela starého člověka v člověka nového: „*V nových podmínkách začali vyrůstat noví lidé [...], kteří mají*

41 *Mláď z vítězí nad zastaralými předsudky*. Kov 6, 1951, č. 15, s. 1.

42 Tamtéž, s. 2.

43 Rozental, Mark M. — Judin, Pavel F. (eds.): *Stručný filozofický slovník*. Praha 1955, s. 394 (heslo „Práce“).

44 Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of the Worker in Soviet Political Art*. In: Siegelbaum, Lewis H. — Sunny, Ronald G. (eds.): *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity*. Ithaca — London 1994, s. 352.

45 Engels, Bedřich: *Podíl práce na polidštění opice*. Praha 1949, s. 7.

*především zcela nový poměr k práci, neboť v ní našli smysl svého života. Tento nový poměr k práci pak určuje i jejich morální profil, poměr k událostem a samozřejmě k lidem.*⁴⁶ Pro člověka se práce stávala hlavní náplní jeho života a zároveň prostředkem jeho vlastní proměny, která naplňuje, vychovává a přetváří. Tento antropologický aspekt je ale v pouónorovém diskurzu dále specifikován, protože každá činnost tento účinek nemá. Nového člověka může formovat jen socialistická práce, nejčastěji v podobě socialistického soutěžení, protože jen z ní „*mohou vycházet nové hodnoty*“.⁴⁷ Dělník byl tedy konstruován dialekticky jako producent práce a zároveň jako objekt jejího zpětného působení, přetvářený do žádoucí podoby. V tomto kontextu tak můžeme hovořit o socialistickém kultu práce, který charakterizuje nikoli pouze sovětskou kulturu stalinismu.⁴⁸

Součástí nového způsobu zobrazování práce tvořilo výrobní prostředí. Továrny se měly stát novodobými chrámy práce, v nichž „*technika řízená lidmi, kteří ji zvládli, může a musí dělat divy*“.⁴⁹ V socialistickém diskurzu — sovětském i československém — navazovalo zobrazování továrny na pozitivní akcenty dřívějšího období a jakákoli negativa byla potlačena či přeznačena: „*Realie přetrvávají — každodenní úmorná práce, sirény, zástupy dělníků —, ale pocitově se včerejší kobky ostrým řezem transsublimují do paláců světa, nepřijemný hukot drátů do rajské hudby, odpor k brzkému vstávání do radostné nespavosti.*“⁵⁰ Místo, kde byla práce vykonávána, se v souladu s idealizací samotné činnosti stávalo druhým domovem lidí a také symbolickým prostorem realizace komunistické budoucnosti. Továrna představovala do sebe uzavřený mikrokosmos ztělesňující nové hodnoty: „*Továrna je přijímána jako místo zrodu, nového světa*“

46 Vosáhlo, Jiří: *Splněný závazek*. Praha 1954, s. 7.

47 *Více iniciativy v práci*. Tisk 2, 1949, č. 1, s. 1.

48 Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 42: „*Jádro nového sovětského života tvořila práce. Zbožštění pracovního člověka a heroizace pracovního výkonu coby prostředku prolomení se do světých zitřků dosáhly takové míry, že lze mluvit přímo o sovětském kultu práce.*“

49 Mitin, Semjon I: *Stachanovci našeho závodu*. Praha 1952, s. 5.

50 Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 64.

již nejen jako světa civilizace a techniky, ale jako světa nové sociální struktury, „nových lidí“.⁵¹ Vladimír Macura v tomto kontextu hovoří o mýtu továrny jako ráje.

Stejně jako koncept nového člověk nebyl ani obraz socialistického dělníka v dobovém diskurzu přesně specifikován. Nalezneme řadu pozitivních vlastností, které se váží ke třem hlavním oblastem. Jejich výčet není úplný, ale všechny variace směřují k potvrzení, že nový člověk tohoto typu byl především dobrým pracovníkem, lidsky obyčejným, skromným a také politicky uvědomělým jedincem. V Platonovových textech je nový člověk charakterizován právě absencí fyzické odlišnosti či mimořádných osobnostních rysů.⁵² Konkretizací jednoznačně dominuje spojení s prací v zaměstnání, které se ukazuje jako jejich podstatný prvek. Novému dělníku je vtisknut „zvláštní charakter udatnosti, vytrvalosti, houževnatosti, obětavosti“,⁵³ stejně jako svědomitosti, pořádkumilovnosti a zodpovědnosti či potřeby se stále zdokonalovat a zavádět inovace vedoucí ke zvýšení výroby.⁵⁴ Pokud se výčet vlastností nového člověka přece jen odkloní od práce, převažuje zdůrazňování jeho obyčejnosti — skromnosti, milé a příjemné povahy apod.⁵⁵ Zakomponování tohoto motivu do obrazu úderníka plnilo dva hlavní úkoly. Zprv nový člověk měl fungovat jako vzor a právě díky obyčejnosti oslavovaných úderníků bylo zřejmé, že překračovat normy a stát se novým člověkem může v zásadě každý. K tomuto názoru dospěl i Jan Randák při analýze socialistických hrdinů. Neobyčejnost se měla projevat pouze „v nasazení, v rozhodujícím zaznamenáníhodném činu ve prospěch rozvíjejícího se socialismu“.⁵⁶ Zadržet neměl být úderník ve společnosti příliš heroizován. Ve výčtu konkrétních

51 Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 308–309.

52 Halfin, Igal: *Stalinist Confessions. Messianism and Terror at the Leningrad Communist University*. Pittsburgh 2009, s. 4.

53 Frám, J.: *Sovětský Červený kříž a červený půlměsíc — náš vzor*. *Náš závod* 3, 1955, č. 2, s. 5.

54 Mitin, Semjon I: *Stachanovci našeho závodu*. Praha 1952, s. 32.

55 *Hrdá bilance úderníka*. *Kov* 5, 1950, č. 20, s. 3.

56 Randák, Jan: *Socialističtí hrdinové a škodovák František Zýka*. In: *týž — Koura, Petr (eds.): Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*. Praha 2008, s. 396.

vlastností nového úderníka se jen velmi zřídka objevují čistě politické či ideologické stránky. V Československu mělo oslabování těchto rysů u obrazu dělníků pravděpodobně jistou souvislost s převažujícím nesouhlasem dané profesní skupiny s propojováním práce a politiky, které bylo diskurzivně konstruováno v dobách válečného hospodaření. Na jaře 1946 dokonce vypuklo ve Škodovce několik stávek proti přesčasům jako daru u příležitosti VIII. sjezdu Komunistické strany Československa.⁵⁷

V oficiálním diskurzu zejména poúnorových let nalezneme řadu příkladů zobrazování významného potenciálu dělnické třídy jako celku i jejich jednotlivých zástupců. Dělníci se stávali řediteli továren, probíhaly kampaně hledající dělnické spisovatele nebo se organizovaly zkrácené kurzy umožňující lidem této profese bez dostatečného předchozího vzdělání studovat na vysoké škole a zastávat odborné funkce, zejména v soudnictví.⁵⁸ Dělnický původ byl považován za jednu z důležitých podmínek úspěšného působení na významných společenských pozicích. Mezi ně patřilo například i členství v předsednictvu nejvýznamnější organizace žen. Jedna z řadových pracovnic v průmyslu se z tohoto titulu pokusila přiblížit hlavní cíle uvedené organizace. Stenografický záznam jejího projevu na plenárním zasedání předsednictva vypovídá o limitech dosazování reprezentantů dělnictva do významných pozic ve státních institucích: „*Úkolem Výboru československých žen je bojovat proti tomu, když se kde u žen projeví např. nechuť porozumět nedostatku cukru a jiných věcí, když je jasné, že když si sami nevyrobíme, např. cukr, nemůžeme ho mít.*“⁵⁹ Preferovaný trend obsazovat vysoké funkce osobami dělníků a dělnic nebyl v dané době dlouhodobě

57 Heumos, Peter: „*Vyhríme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006, s. 49.

58 Viz Bauer, Michal: *Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany 2003, s. 215–274; Connelly, John: *Ztročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha 2008, s. 407–416; Pavka, Marek: *Kádry rozhodují vše! Kádrová politika KSČ z hlediska teorie elit. (Prvních pět let komunistické vlády)*. Brno 2003, s. 54–64.

59 Národní archiv, 1261/1/17 KSČ Úv: Ústřední komise žen 1945–1954, a. j. 155/3, plenární zasedání Výboru československých žen, 20. 5. 1953.

udržitelný, zejména z důvodu jejich značné odborné nekompetentnosti. Koneckonců tento problém nebyl pouze československým specifíkem, ale projevil se záhy po Říjnové revoluci také v Rusku.⁶⁰ Podle Marka Pavky dominovala tato politika cíleného dosazování dělníků a dělnic do vedoucích pozic jen do poloviny roku 1952. Tehdejší předseda vlády Antonín Zápotocký v projevu na schůzi předsedů závodních organizací Komunistické strany Československa v červnu daného roku prohlásil, „že je nutno skoncovat s biologickým hlediskem při výběru kádrů“.⁶¹ Přibližně o rok později, již jako prezident, se vyjádřil ještě radikálněji, když tvrdil, že kult dělníka se v socialistické výstavbě přečeňoval.⁶²

Jedním ze způsobů, jak dělnické třídy vyhradit důležité a respektované místo ve společnosti, bylo i oceňování jejich příslušníků státními vyznamenáními a řády.⁶³ Při prvním udělování Řádu práce a republiky v roce 1951 byl dělnický charakter oceněných zdůrazňován v projevech významných představitelů. Antonín Zápotocký hovořil o tom, že ačkoli bylo v síních Pražského hradu předáváno již mnoho cen, „teprve nyní za prezidentsví Klementa Gottwalda stali se hosty ti, kteří jimi dříve nikdy nebyvali — dělničtí pracovníci“.⁶⁴ Tuto skutečnost považoval za důkaz „velikého přelomu, který se u nás v posledních letech udál“.⁶⁵ Obdobně se vyjádřil i prezident

60 Na tento problém porevolučního období v Sovětském svazu poukázala Sheila Fitzpatricková. Tehdejší snahy upřednostňovat představitele dělnické třídy vedly k utvoření zásadní dichotomie mezi tzv. rudými a experty. V roce 1927 bylo mezi členy komunistické strany méně než jedno procento těch, kteří absolvovali studium na vysoké škole, přičemž většinou pracovali ve sféře vzdělávání, zdravotnictví a sociální správy a pouze v mizivém množství působili v technických oborech. Obdobně jako v Československu se i v Sovětském svazu od radikálního formování nové dělnické elity pozvolna ustupovalo. Fitzpatrick, Sheila: *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*. New York 1992, s. 149–182.

61 Pavka, Marek: *Kádry rozhodují vše! Kádrová politika KSČ z hlediska teorie elit. (Prvních pět let komunistické vlády)*. Brno 2003, s. 51–52.

62 Heumos, Peter: „Vyhráme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006, s. 82.

63 Nečasová, Denisa: *Nová elita? Státní řády a vyznamenání 1951–1955*. Časopis Matice moravské 135, 2016, s. 101–119.

64 *Projev předsedy vlády A. Zápotockého*. Rudé právo 13, 1. 5. 1951, s. 2.

65 Tamtéž.

Gottwald, který ve své řeči nazval dělnickou třídu „*pánem ve státě*“. Naprostá dominance dělníků mezi oceněnými podle něho dokazovala, jak hluboké kořeny ve státě socialismus zapustil.⁶⁶ Trvala však jen do roku 1953 a v dalších letech se již mezi vyznamenanými objevovali ve větší míře představitelé jiných profesí.⁶⁷

Obraz dělníka-revolucionáře nebývá většinou nijak vnitřně diferencovaný. V dobových obrazech celá dělnická třída naplňuje své historické poslání a nastoluje novou epochu v dějinách lidstva.⁶⁸ Oproti tomu obraz dělníka-úderníka již jistou strukturaci vykazuje. Předně jde o to, že ne každý dělník v tehdejších představách automaticky podával skvělé pracovní výsledky a přetvářel se v nového člověka. Tento aspekt lze považovat za zcela zásadní, protože v jeho důsledku dochází k výraznému nesouladu. Na jedné straně byl únorový převrat interpretován jako socialistická revoluce, která přerodila dělnickou třídu jako celek ve vyšší, lepší entitu: „*Počítali, že nás zdeptají, avšak my, dělnická třída, prodělali jsme křest tohoto ohně, který stál mnoho obětí, až jsme vyšli sjednocení, zoceleni, zakalení.*“⁶⁹ Na straně druhé samotná historická událost ještě nedostačovala k tomu, aby proměnila myšlení a jednání lidí. Často a v mnoha podobách zmiňovaná potřeba bojovat s přežitky tzv. buržoazního myšlení zasáhla i třídu, jež byla považována za vítěznou. Rozdíl spočíval v tom, že v případě dělnictva nebyl daný problém většinou přímo tematizován. Typickým příkladem je text

66 *Uhájíme mír silou svých budovatelských úspěchů! Projev presidenta republiky Klementa Gottwalda k vyznamenaným nejlepším pracovníkům.* Rudé právo 13, 1. 5. 1951, s. 2.

67 Do roku 1953 se v seznamech oceněných objevovali pouze zástupci dělnických profesí. V přehledu nominovaných podle příslušnosti k jednotlivým průmyslovým sektorům jednoznačně dominoval těžký průmysl, na nějž se Československo v té době nejvíce orientovalo. Například v roce 1952 nejvíce návrhů podalo ministerstvo těžkého průmyslu, následovalo ministerstvo hutního průmyslu a rudných dolů a dále ministerstvo paliv a energetiky. Naopak nejméně oceněných spadalo pod gesci ministerstev vnitřního a zahraničního obchodu (po jedné osobě). Národní archiv, 1261/2/6 KSČ ÚV: Kádrové oddělení ÚV KSČ — řády a vyznamenání 1948–1951, k. 13, a. j. 45, řády a vyznamenání, 1952.

68 *Jak bojovali a zvítězili dělníci a rolníci v Rusku. Osnova pro první thema Roku stranického školení 1949–1950.* Praha 1949, s. 16.

69 *Rodí se u nás nový člověk.* Kov 5, 1950, č. 13, s. 4.

věnovaný zrodu nového člověka prostřednictvím socialistického soutěžení: „*Stáváme se novými lidmi. Dokazujeme, že jsme se definitivně rozešli se starým z pohodlnějším postojem k životu a chápeme svůj díl zodpovědnosti za brzký příchod socialismu.*“⁷⁰ Zdůrazňována je jen pozitivní stránka nového člověka, zatímco negativní jevy, např. neochota přerodit se, je v tomto kontextu zamlčována. Jedinou cestou, jak se z dělníka mohl stát nový člověk, bylo údernictví, pojímané jako „*nová a vyšší etapa socialistického soutěžení*“.⁷¹ Ačkoli se údernictví připisovalo výsadní postavení, samo o sobě většinou blíže vymezováno nebylo. Jeho základní rys obvykle představoval vysoký pracovní výkon překračující zavedené normy, přičemž nejčastěji bylo konstruováno jako nástroj k dosažení něčeho dalšího. Bylo charakterizováno například jako páka pokroku, jež razí cestu ke štěstí člověka,⁷² jako zdroj výchovy nového člověka,⁷³ prostředek ke zvýšení životní úrovně apod.⁷⁴ Ve sledovaném období došlo také k jasnému terminologickému vymezení úderníka a stachanovce. Následovník velkých výkonů Alexeje G. Stachanova, který údajně sám za šest hodin jen se sbíječkou narubal 102 tun uhlí,⁷⁵ byl primárně chápán jako sovětský dělník. Až na několik výjimek nebývali českoslovenští úderníci nazýváni stachanovci. O něco běžnější však bylo používání odvozeného přívlastku: stachanovský výkon, stachanovská směna, stachanovská norma apod.⁷⁶ Stachanovci, stejně jako připomínání samotného Stachanova však přibližně od roku 1953 z dobového diskurzu postupně mizí, což souviselo se změnou preferencí ve prospěch celých údernických kolektivů a způsobem konstrukce socialistického soutěžení, o němž bude pojednáno níže.

⁷⁰ *Vykročili jsme do pětiletky*. Tisk 2, 1949, č. 2, s. 4.

⁷¹ *Z příkladu úderníků se musíme učit*. Kov 4, 1949, č. 17–18, s. 4.

⁷² *Slovo k úderníkům*. Kov 5, 1950, č. 2, s. 4.

⁷³ *Úsilí o výchovu nového člověka*. Kov 5, 1950, č. 14–15, s. 6.

⁷⁴ *Čest a sláva údernictví a úderníkům, průkopníkům socialistické práce*. Kov 4, 1949, č. 21, s. 1.

⁷⁵ Alexej G. Stachanov údajně v noci z 30. na 31. srpna 1935 dosáhl při rubání uhlí nového světového rekordu v práci se sbíječkou. Vosáhlo, Jíří: *Splněný závazek*. Praha 1954, s. 8.

⁷⁶ *Stachanovský průměr výkonu 1985 %*. Kov 4, 1949, č. 19, s. 1.

Teprve údernictví vytvářelo v dobových obrazech nové lidi, novou dělnickou elitu — úderníky lišící se od široké masy pracujících. Opravdovým novým člověkem se tedy nemohl stát každý dělník, ale jen úderník, stávající se světloňosem oddělujícím nové od starého: „*Úderník [...] musí odbourat vše staré, vadné, života neschopné, co pokrok brzdí, a nahradit novým, vhodným, dokonalým.*“⁷⁷ Dualita starého a nového se neodráží jen v charakteru společnosti, ale i jedince. Nový člověk se rodí ze starého. Tato transformace je zobrazena například v souvislosti s jedním dělníkem důchodového věku: „*Dívám se nyní na našeho starého dělníka Ivana. [...] pracoval v závodě více než čtyřicet let [...] a nyní i přes svůj pokročilý věk nechce jí zanechat. Pracuje bezvadně a spolu s ostatními tvoří nové vzory úpletů. Tak omládlí naši staříci.*“⁷⁸ K vyjádření vnitřního přerodu je často využíváno motivu mládí. Mladost, která dobovým obrazům dominuje, zde však představuje jen symbolický stav následující po přerodu dělníka v nového člověka. Hlavním úkolem dělnické třídy měla být „*převýchova člověka v novém duchu.*“⁷⁹ Nový člověk tak v dobových konstrukcích „mládl“ a tímto způsobem se rovněž vymezoval vůči starému, překonanému. Stejně symbolického pojetí mladosti si všimá Petr Roubal v kontextu spartakiádního cvičení v roce 1955. Šlo o hodnotovou, a nikoli biologickou kategorii odpovídající skutečnému věku člověka.⁸⁰ Mládí čerpalo svůj charakter spíše z marxisticko-leninské mytologizace minulosti než z počtu uplynulých let věku člověka.⁸¹ Vladimír Macura připomíná Nezvalovu báseň, v níž jsou za mladé označeni ti, kdo bojují za šťastný život budoucnosti. Tato heterogenní skupina zahrnuje stranu, každého komunistu, ale i konkrétní jedince, bez ohledu na věk — Antonín

77 Slovo k úderníkům. Kov 5, 1950, č. 2, s. 4.

78 Mitin, Semjon I: *Stachanovci našeho závodu*. Praha 1952, s. 54.

79 *Bojujeme proti špatnostem*. Zbrojovák [8], 1952, č. 8, s. 11.

80 Roubal, Petr: *Československé spartakiády*. Praha 2016, s. 131.

81 Clark, Katerina: *Socialist Realism with Shores. The Conventions for the Positive Hero*. In: Lahusen, Thomas – Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 48.

Zápotocký, Josif V. Stalin a Zdeněk Nejedlý.⁸² Mládí jako klíčový prvek socialistické klasifikace ve spojení s představou ráje fungovalo také obráceně: „*Ti, jejichž příslušnost k věci socialismu se považovala za samozřejmou, se pak nutně museli stát mladými.*“⁸³ Naopak stáří se z komunistického prostředí vytrácelo a v dobovém diskurzu jej reprezentovala většinou jen příslušnost k názorovému zakotvení starého světa. Explicitní reflexe tohoto symbolického přeznačení se objevuje například v souvislosti s líčením sovětských dělníků: „*Hledím do těch milých tváří a v duchu si promítám jejich jasné pohledy [...], byly čisté jako letní nebe a upřímné jako oči dítěte [...]. A všichni byli mladí, přestože jejich havraní vlas ojinila leckdy léta a vrásky prokreslily ušlechtilou tvář.*“⁸⁴ Michaela Pešková upozorňuje v tomto kontextu na důležitý fenomén temporality. Při symbolickém zobrazování mládí, doprovázeném motivy jara, květu, rozbřesku apod., je klíčový vztah současnosti a budoucnosti, přičemž důraz na teprve přichozí období má jasné eschatologické rysy.⁸⁵

Právě v souvislosti se zobrazováním mládí býval často kladen důraz také na výchovu nové generace a naděje do ní vkládány: „*[...] v dnešní době socialistické výstavby stoupá úloha mládeže, [...] bezprostřední účast mladých lidí v bouřlivém procesu socialistické výstavby [...] mládež přetváří a ukovává v nové lidi socialistického typu.*“⁸⁶ Ve spojení s mládeží však vyvstávaly rovněž pochybnosti. Dokládají to výše uvedené obrazy brněnské stávkvy ve Zbrojovce, za jejíž hlavní iniciátory byli označeni mladí a čerstvě přijatí zaměstnanci, a příznačný je v tomto směru i vliv komunistické strany na svaz mládeže: „*Podněcuje činorodou aktivitu, [...] varuje před chybami, učí mládež neopájet se úspěchy.*“⁸⁷ Jistá skepse a potřeba dohledu

⁸² Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 28.

⁸³ Roubal, Petr: *Československé spartakiády*. Praha 2016, s. 131.

⁸⁴ *Tvář sovětského člověka*. Svět sovětů 16, 1955, č. 46, s. 20.

⁸⁵ Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 58.

⁸⁶ *Zvyšovat aktivitu Československého svazu mládeže v boji za vybudování socialismu*. Nová mysl 9, 1955, č. 3, s. 216.

⁸⁷ Tamtéž.

nad mladou generací se projevila i v institucionální rovině. Od roku 1958 se Československý svaz mládeže stal jedinou masovou organizací, která oficiálně neměla vlastní vedení a byla přímo napojena na stranickou hierarchii.⁸⁸ Obdobná situace byla charakteristická také pro východoněmeckou mládežnickou organizaci, která byla soustavně kritizována za vnitřní slabost a neschopnost vymanit mladé lidi z vlivu západní kultury. Většina mládeže raději chodila na koncerty a do kina, oblékala se podle západní módy a poslouchala ne-socialistické interprety, než aby bojovala proti třídnímu nepříteli.⁸⁹

Ambivalentní vnímání mládeže, do níž byly na jedné straně vkládány velké naděje s ohledem na její pokračování v budování komunismu a s níž byly na straně druhé spjaty obavy z nezrálosti, radikality a ovlivnitelnosti, nebylo rozhodně nové a ani nepředstavovalo specifikum socialismu. Již na počátku 20. století pedagožka Ellen Keyová vyzývala k většímu zájmu o mládež, kterou chápala v intencích budoucí společenské obrody. Zároveň je možné sledovat častější tematizaci mládí ve veřejném prostoru, ale kvůli přetrvávajícímu silnému paternalismu, charakteristickému jak pro měšťanské, tak dělnické prostředí, mládež zaujímal spíše nižší příčky společenské hierarchie. Mladí lidé se ve 20. století stávali především objektem zájmu jiných sociálních skupin, které je chtěly formovat a směřovat v souladu s vlastními ideovými a politickými cíli. Autonomní role mládeže byla v důsledku toho soustavně různými způsoby omezována.⁹⁰ Sandrine Kottová se v souvislosti s německou dělnickou mládeží vyjádřila následovně: „*Mladí dělníci, kteří byli od padesátých let sociálně integrováni*

⁸⁸ Přímé podřízení Československého svazu mládeže komunistické straně bylo oficiálně vyhlášeno na XI. sjezdu Komunistické strany Československa v květnu 1958, ale přípravy začaly už v červnu 1957. Šlo o nesystémový krok vymykající se z dosavadní politiky strany vůči masovým organizacím. Všechny organizace tohoto typu měly formálně svoje vlastní vedení a díky tomu mohly na veřejnosti vystupovat jako autonomní subjekty zastupující zájmy dané skupiny obyvatelstva.

⁸⁹ Kott, Sandrine: *Communism Day-to-Day. State Enterprises in East Germany Society*. Ann Arbor 2014, s. 172.

⁹⁰ Fasora, Lukáš: *Starší k poradě, mladí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*. Brno 2015, s. 33–34.

do světa dospělých a stávali se heroickými postavami, nezakládali autonomní kategorii, kterou by režim uznával v její svébytnosti.“⁹¹ Dobrým příkladem politického využití rozpolceného náhledu na mládež může být způsob narace životního příběhu Pavla T. Morozova. Na jedné straně byl zobrazován jako oddaný pionýr podílející se na budování socialismu, na straně druhé jako mladík, který se uchýlil k radikálnímu činu v podobě udání vlastního otce jako kulaka sabotujícího kolektivizaci. Tato sovětská verze oidipovského mýtu přeměňovala a priori ohrožující, nevyzpytatelnou radikalitu mladého člověka v kýžený revoluční počín, přinášející blaho celému společenství.⁹² Žádoucí konformita a loajalita budoucí generace tak byla uvedena v plný soulad s nekompromisností mládí.

Vnitřně diferencované pojetí dělnictva v dobovém diskurzu souvisí také s již zmíněným přístupem k revolučnosti a primárně odkazuje k rozkolu uvnitř sociální demokracie v roce 1921: „[Vliv] učení o mírném vrůstání společnosti do socialismu — bez revolucí [...], se stále více šířil jako zhoubný jed do žil sociální demokracie [...], až ji ovládl a přivedl k úplné zradě socialismu a dělnických zájmů.“⁹³ Doboové obrazy však v tomto ohledu opakují výše uvedený vzorec, v zásadě nekonzistentní. Na jedné straně byla údajně „definitivně ukončena perioda rozkolu dělnické třídy“,⁹⁴ a to v důsledku buď únorového převratu, nebo sjednocení sociální demokracie s komunistickou stranou, na straně druhé, zejména na počátku padesátých let, byla zdůrazňována potřeba hledat nepřátele uvnitř komunistické strany, která sama sebe definovala jako předvoj dělnické třídy. Ačkoli

91 Kott, Sandrine: *Communism Day-to-Day. State Enterprises in East Germany Society*. Ann Arbor 2014, s. 182: „Young workers, who since 1950s had been socially integrated in the adult world and became heroic figures, did not constitute an autonomous category that the regime recognized as such.“

92 Dietsch, Johan: *Herbert Norkus and Pavel Morozov as Totalitarian Child Martyres: A Study of Political Religion*. In: Karlsson, Klas-Göran — Stenfeldt, Johan — Lander, Ulf (eds.): *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism. A Comnaz Analysis*. London — New York 2015, s. 107.

93 Trapl, Miloš: *Z dějin českého dělnického hnutí*. Díl II. *Získání dělnické třídy pro socialismus*. Praha 1952, s. 21.

94 *Význam jednoty dělnické třídy*. Praha 1948, s. 6.

v dobových obrazech dělníka je tento typ diskrepance přítomný, netvoří jejich základní osu, a zásadně je tedy nedevaluje. Tomu napomáhala rovněž skutečnost, že problematičtí jedinci nebyli označováni jako dělníci a ve spojení s nimi se hovořilo obecněji o lidech či zaměstnancích.⁹⁵ Jakékoli stinné stránky dělníků byly prostřednictvím diskurzivních formací automaticky spojovány s jinými kategoriemi, nejčastěji s obrazy nepřátel.

Nového socialistického člověka provázel na cestě k lepším zítřkům jeho nedílný protipól — obraz nepřítel. Nepřítel na sebe v oficiálním diskurzu brával různé podoby: *„Jsou to všichni ti, kteří měli dobré bydlo z vykořisťování práce dělníků a pracujících, fabrikanți, velkoobchodníci, velkostatkáři, členové správních rad a akcionáři, bankovní ředitelé, bohatí advokáti, statkáři, domácí páni, [...] jsou mezi nimi i vysocí církevní hodnostáři.“*⁹⁶ Vedle těchto domácích, maskujících se nepřátel se objevují zahraniční rivalové, v čele se Spojenými státy. Přítomnost protivníka ohrožujícího socialismus byla konstruována jako „přirozený“ stav. Nešlo údajně o žádnou nahodilost, ale o průvodní znak budování nového zřízení: *„Čím dále půjdeme vpřed [...], čím budeme mít více úspěchů, tím vzteklejší budou zbytky rozdrčených vykořisťovatelských tříd, tím rychleji vykočí tyto zbytky k ostřejším formám boje, tím více ničemností budou páchat.“*⁹⁷ Vladimír Macura připomíná v tomto kontextu starou mytickou představu, že příchod nového světa nastane samovolně, ale musí se mu pomoci tím, že se starý svět zničí. Vizionáři světlých zítřků tak byli zároveň i proroky zkázy, vybízejícími k destrukci stávajících pořádků: *„[...] cesta k ráji, k věčné říši míru, vede katastrofickou bitvou, kterou se musí se zbrání v ruce účastnit pravověrní.“*⁹⁸ Těmi pravověrnými byl samozřejmě myšlen socialistický kolektiv, potvrzující dělení na my a oni. Obraz rozhodující, „poslední“ bitvy se stal oblíbeným motivem socialistické

95 Například *Socialistické soutěžení*. Náš závod 2, 1954, č. 6, s. 2.

96 *Nepřátelé našeho budování*. Rudé právo 31, 28. 4. 1950, s. 1.

97 Sakař, Jiří — Filip, Zdeněk: *Jak bojuje nepřítel proti naší republice*. Praha 1952, s. 7.

98 Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 41.

eschatologie a objevuje se například v písni *Internacionála* nebo v české beletrii padesátých let. Tento rozhodující střet bylo možné chápat jako dovršenou utopii, nebo jako utopii budoucí. V prvním případě splýval s československým únorovým převratem či Říjnovou revolucí v Rusku, v druhém pak představoval výzvu k budoucímu boji. Dobový oficiální diskurz padesátých let vytvářel podle Macury trvalý obraz současnosti jako bitevního pole. Za hranicemi rajského socialismu stály šiky nepřátel, které se kdykoli mohly vzdemout k další válce, ještě hlubšímu a silnějšimu konfliktu.⁹⁹ Socialismus se stával ostrovem utopie, o němž byla řeč v předchozí kapitole, omývaným nenávisným mořem protivníků. Hluboký rozpor mezi oběma živly pak odkazuje k myšlenkám světové revoluce a válečného komunismu.¹⁰⁰

Nejednotnosti dělnické třídy v dobových konstrukcích odpovídá také tradiční dělení této sociální skupiny podle typu profesí či majetkového a sociálního postavení jejích příslušníků. Dělnictvo nikdy netvořilo jedolitou masu pracujících¹⁰¹ a ani ve sledovaném období nebyl navzdory unifikujiícím snahám obraz dělnictva homogenní. V poúnorovém diskurzu se téměř nesetkáme s termíny typu *dělnická aristokracie* a výjimku představují pouze texty zasazující problémy dělnictva do období kapitalismu.¹⁰² Na nejednotnost dělnictva ale poukazovala občasná kritika povyšování se některých dělníků nad ostatní: „*Kapitalistická třída preferovala a vychovávala v nich pocit nadřazenosti nad ostatní příslušníky*

99 Konstrukce nepřátel využívaly militarií, zmiňovaných již v kapitole věnované konceptu nového socialistického člověka, stejně jako nových idiomů. Za zdánlivě neutrálním osamostatněním předložek o a za skrývaly ideologickou perspektivu dynamického procesu (například *O nový poměr k práci, O tvar a strukturu v slovesném umění, Za bohatou úrodou, za rozkvet naší vědy*. Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, 39–40.

100 Gill, Graeme: *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge 2011, s. 42.

101 Problematiku přehledně nastínil Lukáš Fasora v úvodu své knihy, v níž také připomněl Engelsovu kritiku tzv. dělnické aristokracie. Fasora, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010, s. 17–20.

102 Kuczynski, Jürgen: *Theorie postavení dělnictva*. Praha 1957, s. 55: „Kvalifikování dělníci jsou zbláčením z dělnické aristokracie čím dál tím více (ale přirozeně nikoli zcela) vylučováni.“

*dělnické třídy.*¹⁰³ Vysoce kvalifikovaní dělníci, mistři a vedoucí byli považováni za problematickou skupinu z hlediska marxistického dělnického hnutí již dříve,¹⁰⁴ protože kvůli větší sociální mobilitě v rámci moderní společnosti se snadno mohli stát reprezentanty nepřátelské buržoazie. V dobových obrazech je ale tento rys zastoupen jen okrajově. Dominanta vnitřního pnutí byla dána profesním dělením dělníků. V závodních časopisech stále převažovalo označování pracovníků podle příslušnosti k výrobnímu odvětví: tzv. kováci, textiláci, horníci, energetikáři apod.¹⁰⁵ Každá z těchto skupin se rovněž sama nezřídka považovala za nejvýznamnější. Můžeme se setkat s tvrzeními, že „*kovoprůmysl jako jedno z nejdůležitějších výrobních odvětví [...] se nyní stává středem pozornosti*“,¹⁰⁶ že „*hutníci jdou každoročně od jednoho úspěchu ke druhému a kráčeji v čele všech*“¹⁰⁷ nebo že „*horník a hutník jsou nejdůležitější*“.¹⁰⁸ Tradiční skupinová identita dělnických profesí, odkazující místy i k historické kontinuitě,¹⁰⁹ však byla v pounorovém období nežádoucí. Dobový obraz dělnické třídy měl být navzdory uvedeným diferenciacím jednotný, přinejmenším v zájmu mocenské legitimizace vývoje v pounorové době, kdy se právě příslušníci této skupiny obyvatelstva stali „novými pány“ ve státě. Za sjednocení dělnictva, propojení dřívějších zkušeností s novým směřováním plédoval ve svém projevu také Antonín Zápotocký: „*Cechařská úzkoprstost, lpění na starém odbornictví, na vžitých normách a metodách nás nezachrání a nikam nepřivede. Staneme se nakonec*

103 *Údernický únor zvýšil produktivitu.* Tisk 3, 1950, č. 3, s. 1.

104 Hierarchizované vnitřní členění dělnictva odpovídalo do značné míry skutečnosti. V případě textilních dělníků Lukáš Fasora píše o ekonomické závislosti spojené s prostředím „*fyzického násilí, vulgarity a obscennosti*“, zejména ve vztahu k mladým dělnicím. Fasora, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914.* Brno 2010, s. 47–48.

105 Viz například *Kováci pro kandidátku Národní fronty, pro lid a republiku.* Kov 3, 1948, č. 11, s. 1; *Energetikáři sněmovali.* Kov 3, 1948, č. 11, s. 2.

106 *Údernické hnutí se rozrůstá.* Kov 4, 1949, č. 20, s. 3.

107 *Skvělé pracovní úspěchy sovětských hutníků.* Kov 4, 1949, č. 20, s. 3.

108 *Náš nálehavý úkol současné doby.* Kov 5, 1950, č. 16, s. 5.

109 Například „*Hornický stav je starobylý a má slavnou tradici.*“ *Proč budou horníci volit jedinou kandidátku obrozené NF.* Československý horník 3, 1948, č. 10, s. 4.

směšnými.¹¹⁰ Uvedenou cechařskou úzkoprsost se ale nepodařilo překonat ani v dalších letech. V roce 1968 se rozpadly jednotné odbory a dočasně se rozdělily na 25 profesních organizací, které požadovaly vlastní autonomii a návrat k „*bohatým tradicím a zkušenostem z minulosti*“.¹¹¹

Obdobnou snahu stírat profesní rozdíly sledovala Victoria Bonnellová v Sovětském svazu. Vizuální reprezentace dělníka ve dvacátých letech se výrazně lišila od té z let třicátých. V prvním po-revolučním desetiletí se oslavovanou ikonou nového dělníka stal kovář, který v sobě spojoval ruskou i západní tradici, a proto mohl být přijatelný i v zemi s nízkým procentem lidí pracujících v továrnách. Nově vytvářený symbol byl podle Bonnellové v souladu s ruským, respektive slovanským folklórem, obsahujícím řadu odkazů na nadpřirozené schopnosti kovářů, a zároveň si vypůjčil některé klíčové zobrazovací postupy náboženských ikon.¹¹² V západní Evropě se kovář stal důležitým symbolem již za Francouzské revoluce a jako ztělesnění dělníka byl zobrazován umělci i v dalších desetiletích, včetně 20. století. Ve třicátých letech se ale v Sovětském svazu zásadně měnila podoba a sémantika kováře jako nového člověka. Profesní specifikace ustupovala do pozadí ve prospěch „*anonymních obyčejných hrdinů*“.¹¹³ Důležité je právě množné číslo, s jehož použitím Bonnellová tuto proměnu popisuje. Odklon od kováře jako jasně vymezeného dělnického typu s sebou nesl zřejmé poselství preference kolektivity. Úderníci se totiž mohli rekrutovat z jakéhokoli profesního či sociálního prostředí. Přerod nového dělníka z kováře v nejasně definovaného nového člověka

¹¹⁰ Zápotočský, Antonín — Novák, Ladislav: *Každý dělník hospodářem ve svém závodě, každý zaměstnanec na svém místě*. Praha 1949, s. 15.

¹¹¹ Heumos, Peter: *Pracovní konflikt a protestní chování v Československu 1918–1968*. In: Zpravodaj grantového projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích 1938–1948. Díl II. Sborník příspěvků z workshopu Výzkumné trendy a prameny k dějinám průmyslového dělnictva v letech 1938–1948. Praha — Opava 2015, s. 13.

¹¹² Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of the Worker in Soviet Political Art*. In: Siegelbaum, Lewis H. — Sunny, Ronald G. (eds.): *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity*. Ithaca — London 1994, s. 354, 356.

¹¹³ Tamtéž, s. 362: „[...] *anonymous little heroes* [...]“.

znamenal zdůraznění modelovosti, ideálního typu a vzoru hodného následování. Posílení této složky prostřednictvím důrazu na obyčejnost nového člověka v podobě úderníka považuje Bonnellová za zcela zásadní.¹¹⁴ Obdobný způsob konstrukce nového dělníka nachází v sovětské literatuře čtyřicátých let také Katerina Clarková, upozorňující na odklon od heroizace hrdinů, a to dokonce i ve válečných románech.¹¹⁵

V pounorovém Československu se setkáváme již jen s novým člověkem, který byl přes své mimořádné dovednosti a místy zjevné sakrální rysy především oním obyčejným člověkem. Z toho důvodu byla heroizace a individualizace nového člověka, stejně jako konkrétních úderníků, z principu potlačována. Jako příklad lze uvést Josefa Kořátka, kterému se ze slávy spojené s překonáním pracovního rekordu „nezatočila hlava [...], je stále týmž skromným usměvavým pracovníkem [...], stále stejně dobrým člověkem“.¹¹⁶ Důraz kladený na obyčejnost úderníků se promítá v obdobných motivech jako v třicátých letech v Sovětském svazu: masovost údernictví a ideálně typická podoba obrazu úderníka. Výstižně tuto skutečnost vykresluje článek oslavující úderníky: „Na to, aby se nám všem lépe a veselěji žilo, nestačí nejlepší výkony několika championů, [...] k tomu je třeba, aby celá dělnická třída následovala příkladu úderníků.“¹¹⁷ Výše uvedená teze o zrodu dělnické elity v podobě úderníků, která se liší od široké masy pracujících, tak platí jen částečně. Obrazy úderníků se vyznačují na jedné straně jedinečností výkonů, na straně druhé však absencí individuální výjimečnosti. Hrdinové práce se neměli stát novou, sakralizovanou obdobou Herkula, lámajícího rekordy díky nadlidskému nasazení. Téměř každému člověku mělo být umožněno vstoupit mezi oslavované nové socialistické lidi, stát se jedním z nich. Zajímavý příklad v tomto kontextu představuje

114 Tamtéž, s. 359–364.

115 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 286.

116 Vosáhlo, Jiří: *Splněný závazek*. Praha 1954, s. 26.

117 *Čest a sláva úderníkům a údernícím, průkopníkům socialistické práce*. Kov 4, 1949, č. 21, s. 1.

celostránkový text referující o 15 ministerských úřednících, kteří se údajně rozhodli absolvovat půlroční brigádu v železárnách, a svým výkonem se tak připojit k oslavám Stalinových narozenin. Brigádníci byli nejprve politicky vyškoleni, protože šlo o „*politické poslání*“, a následně také zaučení. Při práci jim pomáhal přidělený úderník, který byl pro ně údajně vzorem i vedoucím. Oporou se jim stala rovněž ideologická literatura: „*Odejít od kancelářského stolu se svaly, které nikdy nekonaly fyzickou práci, přímo do hutí — nebylo tak lehké rozhodnutí, nebyla tak lehká úloha. Při svém rozhodování mysleli ale soudruzi na slova Lenina.*“¹¹⁸ Po nelehkých začátcích se 13 z nich vrátilo na své původní pozice v roli úderníků. Význam takto konstruované cesty, jež spočívala v proměně v oslavovaného úderníka, je jasný: S dostatečným zápalem, ideologickým nadšením a údernickým vzorem je možné téměř cokoli — třeba stát se z úředníka hutníkem, který záhy svým výkonem překročí pracovní normy.

Tendence vyhnout se přílišnému idealizování úderníků a jejich vyvyšování byla patrná přibližně od roku 1953 i v dalších ohledech. Z dobového diskurzu až na výjimky mizí označení *úderník* a *stachanovec*¹¹⁹ a jsou nahrazována výrazy zdůrazňujícími respektované působení v kolektivu. Lidé překračující normy byli nazýváni „*významnými pracovníky*“,¹²⁰ „*sympatickými havíři*“,¹²¹ „*jedněmi z nejoblíbenějších*“¹²² apod. Vedle níže zmiňovaných problémů s odmítáním stachanovců v jejich vlastní pracovní skupině a snahy tuto situaci změnit je uvedený terminologický posun dán ještě větším důrazem na kolektivní, a nikoli mimořádné individuální úsilí. V dobovém diskurzu byly pracovní výsledky, stejně jako budování socialismu záležitostí všech, neboť teprve společným úsilím bylo možné

¹¹⁸ *Politická vyspělost nahrazuje fyzickou práci.* Práce a péče o pracující 2, 1951, č. 1–2, s. 33.

¹¹⁹ Ke stejnému závěru dospěl Peter Heumos na základě studia především archivních materiálů. Viz Heumos, Peter: „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968.* Praha 2006, s. 45.

¹²⁰ *Jubilejné hnutie v Handlovských uholných baniach.* Československý horník 10, 1955, č. 3, s. 3.

¹²¹ *Když se parta snaží, všechno se daří.* Československý horník 10, 1955, č. 7, s. 3.

¹²² *Havíři dolu Čs. armády dvakrát za rok držiteli Rudého praporu.* Československý horník 10, 1955, č. 6, s. 2.

dosáhnout kýžených cílů: „[...] ranní, odpolední nebo noční směna, vítězství je vždy společné“;¹²³ „celý kolektiv se podílí na tom, kdo bude nositelem čestného pojmenování nejlepší pracovník.“¹²⁴

Silící důraz položený na kolektivní pracovní úsilí se v dobovém diskurzu odrážel také v jisté marginalizaci tělesnosti. Fyzická síla byla chápána jako nutný implicitní předpoklad, ovšem její absence nebyla vnímána jako zásadní limit. Pokud bychom z tohoto hlediska sledovali výše uvedený text o dočasném přerodu úředníků v úderníky, mohli bychom konstatovat, že původní ochablost svalů nepřestavovala žádnou překážku. Rozhodující roli hrály jiné faktory: „Politickou vyspělost a oddanost straně přeměnili přímo v materiální sílu. Pevná vůle jim pomohla utužit a zocelit svaly, nezvyklé fyzické práci.“¹²⁵ Explicitní zohledňování fyzické kondice pracujících bylo v tomto případě výjimečné a rozhodně nešlo o převládající trend, spíše naopak. Zmínky o svalech a tělesné konstituci se objevovaly jen za specifických okolností. Obdobné vyznění má i článek *Chlapi zo železa*, přestože se vymyká z obecnějšího trendu právě jistou akcentací tělesnosti. Ačkoli text pojednává o kovářích, ani v něm není o svalech mnoho zmínek, jelikož k železu je přirovnána především pevnost jejich politického uvědomění: „[...] mají srdce zo železa a hlavu z ocele [...], vedia robiť, no aj bojovať. V nich má socializmus železnú oporu.“¹²⁶ Podobné znaky marginalizace tělesnosti pozoroval v souvislosti s první československou spartakiádou také Petr Roubal. Tělesnost byla chápána mechanicky a konkrétní podoba těla nehrála významnější roli. Tělo se stávalo materií pro vytváření vyššího symbolického celku, v tomto případě zejména v závěrečném cvičení, které ztvárnilo mechanismus obrovských otáčejících se ozubených kol. Tehdejší přístup vybízel nejen k popření významu tělesnosti, ale dokonce i přítomnosti samotných biologických těl: „Jestliže věk neměl význam (mladý je Nejedlý), jestliže bylo možné

¹²³ V soutěži patří vítězství všem. Československý horník 10, 1955, č. 16, s. 2.

¹²⁴ Soutěžít a vzájemně si pomáhat. Československý horník 10, 1955, č. 28, s. 1.

¹²⁵ Politická vyspělost nahrazuje fyzickou práci. Práce a péče o pracující 2, 1951, č. 1–2, s. 33.

¹²⁶ Chlapi zo železa. Kov 4, 1949, č. 5–6, s. 3.

*libovolně zaměnit pohlaví cvičenců, jestliže byly klíčové vnější atributy, jako uniformy, šátky na hlavách, pak se nabízí otázka, zda lidské tělo nemohly zastoupit jiné symboly.*¹²⁷ Podle Roubala k tomu nakonec došlo, protože vedle lidí se součástí ohromných konstrukcí stali tanky, traktory, poštovní holubi či policejní psi.

K obdobným závěrům dospěla i Victoria Bonnellová v souvislosti se sovětským meziválečným prostředím. V prvním desetiletí po Říjnové revoluci prvek tělesnosti zdůrazňovaly konstrukce dělníka-kováře. Zvláště u vizuálních reprezentací byl patrný důraz na statnou postavu se silnou, vyrýsovanou muskulaturou. Změna nastávala od počátku třicátých let, kdy obrazů svalnatých dělníků výrazně ubývalo. Dělníci sice ještě nebyli zobrazováni jako lidé s atleticky štíhlým tělem či ochablou tělesnou konstrukcí, ale pozornost byla zaměřena primárně jiným směrem. Uvedená autorka se domnívá, že větší význam začala hrát kombinace fyzické síly, energie, inteligence a statečnosti.¹²⁸ Rovněž v Polsku nebylo zvýšení produktivity práce připisováno „*neobvyklé fyzické síle, ale* [mělo se za to, že] *spíše vyvěralo z mysli a srdce*“.¹²⁹

Originální interpretaci způsobů zobrazování tělesnosti socialistického hrdiny v Sovětském svazu, především dělníka, předkládá Lilya Kaganovská. Podle ní udatní hrdinové práce či fyzicky zdatní letci představovali jen jednu stránku skutečnosti. Druhou tvořila zdeformovaná těla beznohých, slepých či jinak fyzicky postižených hrdinů. Mezi nejznámější patřili „*živá mumie*“ Pavka Korčagin a Alexej P. Meresjev, příznačný příklad spojující jako pilot, který přišel o nohy, v jednom příběhu obě zmíněné stránky. „*Avers i revers*“ tělesnosti — přesněji maskulinity¹³⁰ — koexistovaly

¹²⁷ Roubal, Petr: *Československé spartakiády*. Praha 2016, s. 124–125.

¹²⁸ O obecném dominantním trendu lze podle ní hovořit nejspíše od září 1935, kdy byla zahájena velká stachanovská kampaň. Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of the Worker in Soviet Political Art*. In: Siegelbaum, Lewis H. — Sunny, Ronald G. (eds.): *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity*. Ithaca — London 1994, s. 364.

¹²⁹ Fidelis, Margorzata: *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland*. New York 2010, s. 148: „[...] *unusual physical force but rather increased from the mind and heart.*“

¹³⁰ Lilya Kaganovská, stejně jako řada dalších, považuje symbolický význam femininity v rámci tehdejšího systému za vedlejší.

a pouze ve vzájemné součinnosti vytvářely ideálního člověka, muže stalinismu: „[...] *hyperbolicky silný, ale bez rukou a nohou; připravený k akci, ale stále připoutaný ke své posteli; vizionář, ale přesto slepý.*“¹³¹ Podle Kaganovské zde hrálo rozhodující roli vědomí limitů stalinistických symbolických, a nikoli politických či ekonomických struktur, které subjekt nemohl z principu překročit. První z nich představoval ústřední mýtus Sovětského svazu jako rodiny, v níž úlohu otce zastával Stalin. Maskulinita běžného člověka se nikdy nemohla přiblížit vrcholu této pyramidy, vždy byla částečně nedostatečná či invalidní, a její nositel se tedy nemohl stát „*plnohodnotným mužem*“. Druhou z těchto struktur byl řád jazyka, permanentně oddělující označované od označovaného a uvádějící význam v kontakt s kontradikcí, neporozuměním apod.¹³² Pro stalinistické zobrazování tělesnosti byla tedy charakteristická ambivalence, vnitřní pnutí, které autorka interpretuje prostřednictvím psychoanalytické teorie. Tělesnost v podobě maskulinity byla neustále vystavena symbolické kastraci (penis a falus jsou v Lacanově pojetí zásadně odlišeny). Mužské tělo od maskulinity a maskulinitu od dominantní moci tedy dělila nepřekonatelná vzdálenost.¹³³ Kaganovská ve své interpretaci navazuje na dřívější úvahy badatelů a badatelek na poli kulturní historie, poukazujících na určující význam vnitřní rozpolcenosti stalinismu (například Katerina Clarková hovoří i modální schizofrenii).¹³⁴ Z prací dřívějšího data je tato cesta úvah částečně přítomna také v textu Tobyho Clarka o tělesnosti nového člověka: „*Za snem o regeneraci humanity se skrývaly všudy přítomné předtuchy jeho degenerace.*“¹³⁵

131 Kaganovsky, Lilya: *How the Soviet Man Was Unmade. Cultural Fantasy and Male Subjectivity under Stalin*. Pittsburgh 2008, s. 4: „[...] *hyperbolically strong, yet without arms and legs; committed to the cause, yet permanently chained to his bed; visionary, yet blind.*“

132 Tamtéž, s. 8.

133 Tamtéž, s. 156.

134 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 65.

135 Clark, Toby: *The “New Man’s” Body: A Motif in Early Soviet Culture*. In: Bown Cullerne, Matthew — Taylor, Brandon (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 46: „*Behind the dream of regeneration of humanity, there were, apparently, ominous forebodings of its degeneration.*“

Clark v tomto kontextu zdůrazňuje také katastrofální důsledky, které měla revoluce na psychické zdraví populace. Tehdejší lékaři hovořili o masové neurastenii, sklonech k schizofrenii, autismu apod.¹³⁶ Kaganovská je ale originální svojí aplikací na tělesnost, kterou staví do centra pozornosti, a využitím přístupu charakteristického pro tzv. disability studies.

Jistá marginalizace tělesnosti v československém prostředí souvisí, podobně jako v dalších socialistických státech, se zdůrazňováním kolektivity: „[...] *dosáhnout vysokých výkonů není jen v dobrých figurách, ale patří k tomu v první řadě dobrá organizace práce, stmelelý kolektiv.*“¹³⁷ Obraz tělesnosti, vztahu těla a duše, představuje proměnlivý fenomén, který vypovídá o vztahu jedince a společnosti a zapadá do širšího systému aktuálních kulturních významů. Marginalizace tělesnosti poučnorové socialistické společnosti v tomto ohledu reagovala také na předchozí koncepty.¹³⁸ Národněsocialistické konstrukty zdravých mužů a plodných žen, zdůrazňující sexualizovanou, rasově čistou obrodu národa, představovaly koncept, na nějž nebylo žádoucí navazovat.¹³⁹ V českém prostředí se navíc eugenické hnutí ani dříve výrazněji neprosadilo, protože naráželo

¹³⁶ Toby Clark rovněž uvádí, že na konci dvacátých let trpělo 41,5–88,7 % členů komunistické strany psychickými nemocemi. Tamtéž, s. 46–47.

¹³⁷ *Všera špičkový, dnes normální výkon.* Československý horník 11, 1956, č. 31, s. 3.

¹³⁸ Nutno zdůraznit, že vliv eugenických koncepcí přetrvával v řadě zemí v zásadě až do druhé světové války. V sovětském Rusku byly zejména v porevolučním období rozvíjeny koncepty nového člověka zrozeného právě díky aplikaci eugenických metod. Skvělý úvod do problematiky i přehled základních textů obsahuje publikace Groys, Boris — Hagemester, Michal (eds.): *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* Frankfurt am Main 2005. Dále viz například Rütting, Torsten: *Pavlov und der Neue Mensch. Diskurse über Disziplinierung in Sowjetrußland.* München 2002, s. 61–203; Hagemester, Michael: *Nový člověk. Projekty raného sovětského období.* Církevní dějiny 9, 2016, č. 20, s. 79–91.

¹³⁹ K problematice rozvoje eugeniky v prvních desetiletích 20. století se zaměřením na pozdější fašistické pojetí viz Burleigh, Michael: *Třetí říše. Nové dějiny.* Praha 2008, s. 293–312; Cassata, Francesco: *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy.* Budapest — New York 2011; Hoffmann, David L. — Timmová, Annette F.: *Utopická biopolitika. Reprodukční politika, genderové role a sexualita v nacistickém Německu a Sovětském svazu.* In: Geier, Michael — Fitzpatřiková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu.* Praha 2012, s. 124–182; Griffin, Roger: *Modernismus a fašismus. Pocat začátku za Mussoliniho a Hitlera.* Praha 2015, s. 212–229.

na tehdy převážující představy a sociální normy, v nichž jedinou široce přijatelnou akcentací tělesnosti tvořily tělocvičné aktivity.¹⁴⁰

S tělesností souvisejí i genderové parametry socialistického úderníka. Minimálně implicitní předpoklad fyzické síly z dobových obrazů jistým způsobem vyděluje dělnice. Pokud se totiž psalo o údernících a dělnících, a priori jimi byli míněni muži. Příkladem může být text *Ženy prací bojují za mír: „Nejlepší způsob ženského zrovnoprávnění projevuje se v tom, že se československé ženy snaží uplatnit pracovní rovnocenně s muži. Svědčí jen o průbojné důslednosti žen, když dobývají umístění v řadách úderníků.“*¹⁴¹ Tento způsob konstrukcí nelze marginalizovat odkazem na jazykový úzus generického maskulina, byť i on nese v symbolické rovině své důležité významy. Preference dělníka v diskurzivních strategiích týkajících se nového člověka má hlubší kořeny. Již v Marxově pojetí dělník automaticky představoval muže, a to jak implicitně, tak explicitně. Ženy tvořily samostatnou kategorii, o níž se pojednávalo především v souvislosti s tzv. ženskou otázkou. Nutno podotknout, že Marx, stejně jako jeho pokračovatelé, se v tomto ohledu neodchyloval od dobového filozofického pojetí subjektu.¹⁴² Maskulinní charakter zobrazování proletariátu, přinášející vylučování či marginalizaci feminity, byl typický nejen pro 19., ale také 20. století. Podle Erica Hobsbawma, který analyzoval vizuální reprezentace evropského dělnického hnutí, jde o maskulinizaci dobových obrazů. Symbolem ztvárňovaným na obrazech či plastikách se stávalo mužské tělo, většinou nahé. Hobsbawm v tomto kontextu upozorňuje na zajímavý trend. Ženské tělo bylo postupně v rámci socialistického proudu čím dál více odíváno, žena se stávala symbolem spíše v duševní rovině, a v důsledku toho byla sexualizace jejího těla potlačována. Naopak mužská torza byla svlékána, idealizována

¹⁴⁰ Lenderová, Milena — Tinková, Daniela — Hanulík, Vladan: *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha 2014, s. 117.

¹⁴¹ *Ženy prací bojují za mír*. Péče o pracující 1, 1950, č. 6–7, s. 118.

¹⁴² Himmelweit, Susan: *Gender*. In: Bottomore, Tom (ed.): *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford — New York 2006, s. 214.

v jejich tělesnosti a symbolicky chápané síle, virilitě.¹⁴³ Hobsbawm nachází dva důvody, proč byla bojující dělnická třída vždy symbolizována jen mužským torzem. První spatřuje v genderové dělbě práce moderní epochy, která na rozdíl od předchozích staletí vytváří a prohlubuje hranici mezi neplacenými domácími úkony žen a výdělečnou prací mužů v zaměstnání. Role mužů a žen se v ekonomické a politické rovině tímto způsobem vzájemně jasně vyhraňují a muž se stává reprezentantem výdělku, práce a potažmo kapitalistického útlaku. Druhý důvod podle zmíněného autora souvisí s širším pojetím oddělených sfér. Muž každý den opouští domov a odchází za prací, zatímco jeho manželka zůstává doma a věnuje se péči o děti a domácnost. I v dělnickém prostředí měla žena po svatbě opustit zaměstnání a realizovat se v soukromé sféře.¹⁴⁴ Vyšší frekvence zobrazování mužského těla v rámci socialistické symboliky poukazovalo podle Hobsbawma na genderovou nerovnost. Muži ztělesňovali jádro bojového hnutí, naopak ženy byly z aktivní účasti tímto způsobem vyloučeny, a jejich role tedy ani v dalších oblastech nemohla být rovnocenná, ale jen podřízená.¹⁴⁵

Podobným směrem se ubírají i další interpretace, neomezující se jen na sféru vizuální kultury. Aniž by Eliot Borenstein znal právě reprodukováný text, přibližně o třicet let později rovněž dospěl k názoru, že jádrem symboliky dělníka byly maskulinní rysy. I podle něho hrál rozhodující roli koncept oddělených sfér: „*Rodinný život a tradiční feminita nemají místo ve světě továren a bitevních polí [...]*“¹⁴⁶ Socialistická společnost byla údajně maskulinizována jako celek a opírala se primárně o mužské hodnoty produkce, boje, aktivismu apod. Za maskulinizovanou, patriarchální či

¹⁴³ Hobsbawm, Eric: *Man and Woman in Socialist Iconography*. History Workshop. A Journal of Socialist Historians 3, 1978, No. 6, s. 124–127.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 130–131.

¹⁴⁵ Eric Hobsbawm věnuje pozornost také roli matky, která ženám přisuzovala v jistých oblastech ústřední pozici. V úhrnu však nenarušovala tradiční genderovou hierarchii. Tamtéž, s. 133–135.

¹⁴⁶ Borenstein, Eliot: *Men without Women. Masculinity & Revolution in Russian Fiction, 1917–1929*. Durham — London 2000, s. 3: „*Domesticity and traditional femininity have no place in a world of factories and battle-fields [...]*“

falocentrickou je ale nezřídka v rámci současného feministického myšlení označována i západoevropská a americká společnost. Symbolická dominance maskulinity nebyla a není považována za socialistické specifikum, ale za univerzální charakteristiku společnosti napříč historickými epochami.¹⁴⁷ Hlavní debata o socialismu v minulosti se tedy týká spíše otázky vztahu genderu a třídy. V souladu s výše uvedenými tvrzeními dominuje teze o preferenci třídy před genderem, která a priori vyzdvihuje maskulinitu. O této otázce hovoří ve své poslední knize, věnované Kominterně, rovněž Brigitte Studerová. Výchozí bod jejích úvah tvoří konstatování, že ikonografie dělnické třídy v meziválečném období byla maskulinní napříč jednotlivými státy. Tento trend byl podle ní posílen bolševizací, zdůrazňující militarizaci politické aktivity. Charakteristiky ideálních bojovníků za světovou revoluci, vtisknuté do sloganů typu „*Strana musí bojovat jako jeden muž*“ či do agresivních vizuálních reprezentací, byly podle ní jen stěží aplikovatelné na ženy. Svoji roli hrál také epistemologický problém třídního vědomí, kvůli němuž byly ženy a dominantní feminita vystaveny dvojímu vyloučení. Tento ústřední pojem marxismu-leninismu byl primárně spojován se dvěma skupinami dělnictva, přičemž ani v jedné z nich ženy netvořily významnou část z hlediska počtu či symboliky. Jednu z hlavních revolučních opor představovali dělníci pracující v těžkém průmyslu. Tato oblast výroby byla jen velmi těžko slučitelná s tradiční feminitou. Obdobná situace panovala v druhé skupině dělnictva charakterizovaného třídním vědomím, v odborech a komunistické straně. Ani v této oblasti, preferující radikalitu, politickou angažovanost a mocenský boj, mnoho prostoru pro ženy a tradiční feminitu nezbyvalo. Podle Studerové se symbolický kapitál genderu neustále oslaboval ve prospěch třídy. V tomto procesu „*obrazy i sociální role feminity byly více efemérní a kontradiktorní než stabilnější a konzistentnější reprezentace*

¹⁴⁷ Viz dnes již klasikou práci Lerner, Gerda: *The Creation of Patriarchy*. Oxford — New York 1986. Z novějších textů viz například Bennett, Judith M.: *History Matters. Patriarchy and the Challenge of Feminism*. Philadelphia 2006.

maskulinní identity“.¹⁴⁸ Lze se oprávněně domnívat, že na Marxově původním pojetí se ani v dalším století nic zásadního nezměnilo. Apriorní vnímání proletariátu jako maskulinní entity nebylo narušeno ani následným zdůrazňováním genderové otázky v podobě proklamací o rovnoprávnosti či reálného vstupu žen do aktivit dělnického hnutí. Feminita tedy výrazněji neohrozila ústřední pozici maskulinity v symbolickém řádu. Nic na tom nezměnila ani krize maskulinity v československém poválečném období, způsobená tím, že ženy začaly ve větší míře pronikat do veřejné sféry.

3.3 SOCIALISTICKÉ SOUTĚŽENÍ

Nástrojům, jejichž prostřednictvím byl úderník či později vynikající pracovník zformován, stejně jako nutnosti jejich využívání, byl v dobovém diskurzu věnován největší prostor. Samotné charakteristiky nového dělníka stojí spíše na okraji. Tyto nástroje ale nebyly v dobovém diskurzu zobrazovány jako bezproblémové a rovněž v jejich případě bylo třeba řešit různé obtíže spjaté se sociální praxí. Hlavní metodou přerodu dělníka v nového člověka se stalo socialistické soutěžení, které bylo většinou definováno jako komunistická výstavba socialismu spočívající v soudružské spolupráci, a nikoli v soupeření. Soutěžením měla být povzbuzena dynamická složka činnosti, motivující k neustálému zdokonalování výroby. Zároveň bylo prostředkem „*činorodé kritiky*“ zastaralých či méně efektivních pracovních postupů.¹⁴⁹ Zajímavé je, že o socialistickém soutěžení se pozitivně psalo již v období třetí republiky a na konci roku 1947 byly obdobné postupy zavedeny v hornictví.¹⁵⁰ V poúnorovém diskurzu lze však zaznamenat posun, neboť údajně nastala nová

¹⁴⁸ Studer, Brigitte: *The Transnational World of the Cominternians*. New York 2015, s. 57–56: „[...] *feminine images and social roles were more ephemeral and contradictory than the more stable and consistent representations of masculine identity.*“

¹⁴⁹ Hudeček, V.: *Základní podmínky socialistického soutěžení*. *Náš závod* 3, 1955, č. 3–4, s. 4.

¹⁵⁰ Pelnář, Antonín: *Soutěž*. *Československý horník* 2, 1947, č. 22, s. 1.

příznivá situace a iniciativa začala vycházet ze zdola, tedy od samotných dělníků, kteří „zabezpečují cestu k socialismu [...] a bojují proti reakci“.¹⁵¹ Socialistické soutěžení nemělo představovat nárazové akce vedoucí ke zvýšení produktivity práce, ale neustále uplatňovanou, novou metodu, pomocí níž dělníci budou permanentně pracovat s nejvyšší možnou efektivitou, překračovat nastavené normy a paralelně přicházet se zlepšovacími návrhy. Tlak na dělníky a úsilí zavést novou pracovní morálku byly v tomto směru enormní. Jak ale poznamenává David L. Hoffmann, diskurzivní strategie vytvořit ze socialistického soutěžení způsob práce, a nikoli jen nárazovou akci kontrastovala se sovětským, a v tomto případě i československým, přístupem k práci. Kampaně se neopíraly o vize postupného růstu či obecněji tradičně pojímaného průmyslového pokroku, ale o revoluční, rychlé změny. Dokladem mohou být slogany o splnění plánů pětiletek za mnohem kratší dobu, obvykle o jeden rok dříve. Socialistické soutěžení nikdy nebylo prostředkem k dosažení regulované pracovní disciplíny a rutinního efektivního výrobního procesu.¹⁵²

Ve sledovaném období se nejen v souvislosti se socialistickým soutěžením vkládaly stále větší naděje do technologického pokroku: „[...] základním a nezbytným předpokladem dalšího rozvoje [...] je neustálý a rychlý růst produktivity práce, kterého můžeme dosáhnout především dalším rozvojem techniky.“¹⁵³ V dobovém diskurzu získával tento trend podobu tzv. zlepšovatelského hnutí, tkvícího ve snaze o inovace výrobního procesu v oblastech technologie a organizace práce. Tento přístup charakterizovalo dobové motto: „Ovládnutí techniky — toť cesta k vysokým výkonům.“¹⁵⁴ Od podmanění si techniky ze strany člověka vedeného „*stalinským duchem novátorství a touhou neustále zdokonalovat*“¹⁵⁵ se očekávaly zázraky.¹⁵⁶

151 Hendrych, R.: *Socialistické soutěžení*. Tisk 2, 1949, č. 2, s. 10.

152 Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca — London 2003, s. 30.

153 *Nová technika rozhodne*. Svět v obrazech 12, 1956, č. 1, s. 1.

154 Hošek, M.: *Noví lidé — nové normy*. Tisk 4, 1951, č. 10, s. 3.

155 Mitin, Semjon I: *Stachanovci našeho závodu*. Praha 1952, s. 9.

156 Tamtéž, s. 5.

Explicitněji se tento motiv objevuje v časopise *Zbrojovák*, v němž byl nad úroveň strojů stavěn nový člověk.¹⁵⁷ V tomto přístupu se odráží osvícenská představa o ústřední roli jedince a jeho potenciálu přetvářet svět ke svému obrazu. Zároveň v něm rezonuje víra v sílu vědy, která díky racionálnímu přístupu ke skutečnosti dává člověku do rukou mocný nástroj. Hlavním vzorem se stala sovětská vědecká práce, jež „otevřela žaláře vědy“ a umožnila budovat nový, „lepší“ svět, „řídíce se heslem *„nečekejte od přírody žádné milosti a berte si sami, co potřebujete“*“.¹⁵⁸ Ale teprve nový člověk byl tím, kdo mohl odhalit tajemství přírody a uspokojit vrchovatě všechny potřeby lidí. Rozum se v tomto směru jevil jako důležitější v porovnání s fyzickou prací. Již zmíněného úderníka Václava Svobodu chválil Klement Gottwald za to, že se ke splnění plánu pětiletky dopracoval nikoli zvýšenou fyzickou námahou, ale „*hlavou, přemýšlením, důmyslem*“.¹⁵⁹ Manuální práce v továrně ale primárně netkvěla v intelektuální činnosti. Proto obrazy zlepšovatelského hnutí nezřídka akcentují potřebu spolupráce s nedělnickými povoláními: „[...] *v řadách našich zlepšovatelů stojí dělník vedle úředníka.*“¹⁶⁰ Propojování duševní a fyzické práce napříč profesemi navíc s postupem let posílilo, což souviselo s výše uvedeným důrazem na kolektivní úsilí celé továrny a ústupem role úderníka v oficiálním diskurzu. Zároveň ale oslabovalo dominantní postavení dělnické třídy jako celku v dobové symbolické hierarchii. Patrné je to například na výběru těch, kteří byli oceněni státními řády a vyznamenáními. Od roku 1954 nevstupovali do této kategorie oslavovaných pouze dělníci a dělnice, jak tomu bylo dříve, ale nalezneme mezi nimi i jedince, kteří příslušeli spíše do skupiny úředníků či patřili mezi reprezentanty inteligence: novináři, architekti, lékaři, vedoucí odboru pracovních sil apod.¹⁶¹

¹⁵⁷ *Péče o stroje — přední úkol socialistické výroby.* *Zbrojovák* [9], 1953, č. 9, s. 6.

¹⁵⁸ *Velká říjnová socialistická revoluce přetváří přírodu.* *Zbrojovák* [9], 1953, č. 20, s. 3.

¹⁵⁹ Svoboda, Václav: *Jak jsem splnil pětiletku za jeden rok.* Praha 1951, s. 8.

¹⁶⁰ *Zlepšovací návrhy.* *Zbrojovák* [7], 1951, č. 22, s. 4.

¹⁶¹ Národní archiv, 1261/2/6 KSČ Úv: Kádrové oddělení ÚV KSČ — řády a vyznamenání 1948–1951, k. 20, a. j. 67, návrhy na vyznamenání.

Důležitou roli v dobových obrazech nového dělníka hrála také otázka mezd a životní úrovně. Jak již bylo naznačeno výše, hlavní motivace pracovníků zvyšovat svůj výkon vycházely z obecných tezí o budování socialismu, vítězství dělnické třídy, zachování míru či boji proti nepříteli. Antonín Zápotocký ve svém projevu v roce 1949 burcoval: „*Nikdy nebyla tak vhodná situace pro vedení rozhodující bitvy s pozůstatky starých kapitalistických přežitků ve výrobě, jako je tomu dnes.*“¹⁶² V tomto kontextu se otázka finančního ohodnocení jevila již z principu jako problematická, protože reflektovala pouze osobní prospěch dělníků a jejich rodin, nikoli celospolečenské úkoly. Projevilo se to i v dobovém diskurzu, v jehož rámci můžeme sledovat dva základní typy formací reflektujících motivy mzdy a dalších pracovních motivací. Nejméně častá je konstrukce devalvující význam peněžní odměny. Text z roku 1950 například uvádí: „[...] *odstranili jsme skoro úplně motiv zisku z našeho hospodářství, [...] jediným motivem výroby se stává potřeba obyvatelstva.*“¹⁶³ V tomto případě je také individuální zájem na materiálním dostatku převeden na celý kolektiv. Druhá formace uvádí obě složky — jak ideologickou, tak finanční, ale cíleně opomíjí jakoukoli vzájemnou souvislost, jako by mezi nimi neexistoval žádný vztah.¹⁶⁴ Typickým příkladem může být „zповěd“ úderníka Vladimíra Vošťáka, který zdůraznil, že nechce, aby jeho děti trpěly bídou a nedostatkem, „*aby prožily takové mládí, jako jsem prožil já*“, a zároveň vyjádřil touhu bojovat svojí prací proti nepříteli a budovat socialismus: „[...] *ne válku a zabíjení [...], ale budování a tvoření.*“¹⁶⁵ Důvody, proč se vůbec

162 Zápotocký, Antonín — Novák, Ladislav: *Každý dělník hospodářem ve svém závodě, každý zaměstnanec na svém místě*. Praha 1949, s. 39.

163 Urban, Evžen: *Všeobecné směrnice pro budoucí práci*. Práce a péče o pracující 1, 1950, č. 1–2, s. 1.

164 Danou tezi potvrzuje i obsahová analýza článků v deníku *Práce*. V něm se rovněž příspěvky na dané téma od roku 1948 přestávaly objevovat. Hlavička, Lubomír: *Využitelnost denního tisku pro výzkum dělnického hnutí v letech 1945–1948*. In: Zpravodaj grantového projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948. Díl II. Sborník příspěvků z workshopu Výzkumné trendy a prameny k dějinám průmyslového dělnictva v letech 1938–1948. Praha — Opava 2015, s. 113.

165 *Hrdá bilance úderníka*. Kov 5, 1950, č. 20, s. 3.

v dobových obrazech práce otázka financí, a nikoli jen ideologie, často zmiňovala, mohou být dva. První z nich souvisí s již výše uvedenou sociální praxí. Nespokojenost s finančním ohodnocením vedla ke stávkám, v nichž hmotné zabezpečení tvořilo téměř vždy součást dělnických požadavků.¹⁶⁶ Druhý důvod je spjat s diskurzivní formací spotřebitelské spokojenosti. Jelikož se obrazy starých časů v dobovém diskurzu stabilně opíraly o bídu, socialistická společnost se jako příznak nové éry musela vyznačovat vysokou životní úrovní svých příslušníků. Tomuto motivu byla věnována velká pozornost již od únorového období, protože představoval základní významový protipól kapitalistické epochy. Materiální zajištění obyvatel Československa či Sovětského svazu bylo v dobových obrazech nejčastěji dáváno do kontrastu se situací v západní Evropě a Spojených státech. Například publikace z roku 1949 této otázce věnuje celou kapitolu, v níž líčí hmotné výhody socialismu a na druhé straně snižující se životní úroveň na Západě.¹⁶⁷ Otázka konzumu představovala jedno z důležitých polí, na nichž se vedly boje studené války.

Jedním z mnoha příkladů soupeření v rovině zboží může být obraz Coca-Coly, která se stala symbolem konzumu i pronikání amerického vlivu do cizích zemí. Tento ikonický nápoj byl v oficiálním diskurzu mnohokrát označen za odporný. Musel prý být propagován pomocí mnoha reklam, protože jinak by se vůbec neprodával. Coca-Cola je totiž údajně natolik nechutná, že normální lidský žaludek ji těžko snáší.¹⁶⁸ Zavádění prodeje tohoto nápoje v jiných zemích bylo charakterizováno jako kulturní imperialismus. Uváděn byl konkrétně příklad Maroka, kde postavili „*podnik na plnění lahví s odporným americkým nápojem Coca-Cola*“,¹⁶⁹

¹⁶⁶ Heumos, Peter: *Pracovní konflikt a protestní chování v Československu 1918–1968*. In: Zpravodaj grantového projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích 1938–1948. Díl II. Sborník příspěvků z workshopu Výzkumné trendy a prameny k dějinám průmyslového dělnictva v letech 1938–1948. Praha — Opava 2015, s. 17.

¹⁶⁷ Zápotocký, Antonín — Novák, Ladislav: *Každý dělník hospodářem ve svém závodě, každý zaměstnanec na svém místě*. Praha 1949, s. 28–32.

¹⁶⁸ *Z přednášky Ilji Erenberga v Praze*. Rudé právo 31, 24. 5. 1950, s. 2.

¹⁶⁹ *Američané zavádějí v Maroku wallstreetský způsob života*. Svět v obrazech 8, 1952, č. 10, s. 15.

a kde v důsledku tohoto kroku došlo k poklesu mravů a rozšíření gangsterství, vražd a opilectví. Ztotožňování Coca-Coly s amerikanizací se netýkalo jen Československa, potažmo východního bloku. Termín *koka-kolonizace*, který vymysleli komunisté, se podle Ondřeje Matějky ujal také ve francouzském, levicově orientovaném prostředí.¹⁷⁰ Tony Judt rovněž píše o pobouření francouzské veřejnosti napříč politickým spektrem, které vyvolaly plány amerického limonádového magnáta prodat ve Francii roku 1950 přibližně čtvrt milionu lahví Coca-Coly. Deník *Le Monde* v březnu téhož roku přirovnal uvedený nápoj ke „*Gdaňsku evropské kultury*“, čímž odkazoval k využívání toho svobodného přístavu nacisty v meziválečném období proti polskému státu.¹⁷¹ Tento francouzský tón se rozezněl i v květnovém čísle *Rudého práva* ze stejného roku: „*Okolnost, že Američané chtějí těmto zemím [tedy kapitalistickým] vnutit svůj způsob života, nasvědčuje tomu, že jejich způsob života je spíše Coca-Cola než burgundské víno.*“¹⁷²

Obrazy ekonomické hojnosti a snadné dostupnosti spotřebního zboží ale hrály důležitou roli také na druhé straně železné opony. Ve Spojených státech míra spotřeby odpovídala sociální stratifikaci a představovala jeden z důležitých nástrojů vytváření osobní i kolektivní identity.¹⁷³ Zároveň nesla důležité symbolické významy, neboť poválečná zvyšující se úroveň byla chápána rovněž jako naplnění tzv. amerického snu.¹⁷⁴ Stejná strategie, ale s jinými hodnotami, byla využívána v Československu.¹⁷⁵ Zejména od poloviny padesátých let otázka konzumu legitimizovala naplňování

170 Matějka, Ondřej: *Oblíbený nepřítel. Francouzský antiamerikanismus ve 20. století*. Dějiny a současnost 26, 2004, č. 2, s. 36–37.

171 Judt, Tony: *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*. Praha 2008, s. 224.

172 *Z přednášky Ilji Erenberga v Praze*. Rudé právo 31, 24. 5. 1950, s. 2.

173 Abrams, Nathan — Hughes, Julie: *Introduction*. In: tíž (eds.): *Containing America. Cultural Production and Consumption in Fifties America*. Birmingham 2000, s. 3.

174 Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca — London 2003, s. 118.

175 Viz Franc, Martin: *Výkladní skříň socialismu. Obchod s potravinami v Praze v padesátých a šedesátých letech 20. století*. In: Kárník, Zdeněk — Kopeček, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. V. Praha 2005, s. 222–223.

socialismu v praxi a zároveň působila jako nutný předpoklad pro zachování sociálního smíru. Podle Lenky Kalinové přineslo cílené zvyšování osobní spotřeby obyvatel po roce 1953 nárůst životní úrovně a uvolnění napětí ve společnosti. Rok 1956, pro socialistický blok kritický, zastihl Československo v „*lepších životních podmínkách*“, takže se žádné mohutné projevy odporu zejména mezi dělnictvem nekonaly.¹⁷⁶ Důvody převažující pasivity po odsouzení kultu osobnosti ale jistě byly mnohem hlubší.¹⁷⁷ Konstrukce socialistického blahobytu nabyly většího významu v období normalizace. Paulina Brenová na příkladu seriálu *Žena za pultem* ukazuje na zjevnou potřebu vytvářet obraz konzumního přebytku: „*Objektiv — divákovo oko — prodlévá zálibně tam a onde, těká mezi pyramidami ovoce a zeleniny, vypouklými lahvemi koňaku a visícími krvavými kusy masa.*“¹⁷⁸ Husákova vláda tehdy podle ní musela neustále řešit hlavolam, jak dostat tempu spotřebních tužeb obyvatelstva, když konzum využívala jako jeden ze způsobů, jak si zajistit podporu posrpnového politického uspořádání.¹⁷⁹ Ke stejné strategii se uchýlovaly také další státy východního bloku. Zbyněk Vydra upozorňuje na to, že již v druhé polovině třicátých let se Sovětský svaz snažil vytvářet vlastní konzumní kulturu pod záštitou hesla „*Žij se lépe. Žij se veseleji*“, které Stalin pronesl na sjezdu stachanovců. Zejména prostřednictvím reklamy na různé potraviny a spotřební zboží byl vzbuzován dojem hojnosti, kterou si na rozdíl od předchozích generací mohl dovolit každý, a tím i legitimizován vývoj sovětské společnosti po Říjnové revoluci.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Kalinová, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007, s. 203–209.

¹⁷⁷ O daném tématu velmi zajímavě pojednala Blaive, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha 2001.

¹⁷⁸ Brenová, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha 2013, s. 355.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 356–357.

¹⁸⁰ Zbyněk Vydra se ve své studii věnuje také tehdejšímu reálným životním podmínkám obyvatel Sovětského svazu, které se výrazně lišily od proklamovaného obrazu. Vydra, Zbyněk: *Kdo žije šťastně v Stalinově Rusku? (Propaganda a realita ve 30. letech)*. In: Kouba, Miroslav — Magincová, Dagmar — Říha, Ivo (eds.): *Kontexty propagandy*. Pardubice 2012, s. 166–180.

Vratme se zpět k obrazu socialistického soutěžení, respektive jeho ústředním prvkům, k nimž patřilo plnění či překračování pracovních závazků a stanovených norem. Nový člověk se tímto způsobem údajně učil „*cítit se tvůrcem osudu vlastního a osudu svého lidu, budujícího komunismus*“.¹⁸¹ Dobové obrazy obsahovaly příklady konkrétních lidí, kteří se zavázali zvýšit svoje pracovní nasazení. Například vedoucí sazeč tiskárny Rovnost Josef Berka se rozhodl vedle své funkce vykonávat práci korektora, čímž chtěl ušetřit jedno placené místo. Tento „*socialistický postoj soudruha*“ však limitovala evidentní absence odborných jazykových znalostí, neboť v otevřeném dopise vyzýval korektory k pomoci „*radou i skutkem*“.¹⁸² Také některé další závazky budí drobné rozpaky, nezřídka tím, že se týkaly relativně samozřejmých záležitostí, jako dodržování pracovní doby či včasných příchodů do zaměstnání. Strojovna v Rovnosti například uzavřela s knihárnou socialistickou smlouvu, v níž slibovala pravidelné dodávky výborné kvality.¹⁸³ Nejistota ohledně dobře zvolených závazků je patrná také na kritice administrativních pracovníků jednoho dolu, kteří chtěli ze svého chování odstranit „*poslední zbytek povýšenosti a pracovat v duchu lidově demokratických zásad*“.¹⁸⁴ Dobové obrazy zahrnovaly také množství čísel odkazujících k celkovému počtu závazků a především ušetřených peněz. Například v textu bilancujícím uplynulý rok 1949 se uváděla celková úspora ve výši 88 022 976 korun.¹⁸⁵ Hodnotu tohoto údaje problematizuje absence ozřejnění metody výpočtu a především pak nepřilíš častá, ale přece jen přítomná kritika formálních závazků, jejichž plnění nebylo kontrolováno a mnohdy ani dodrženo.¹⁸⁶ Proklamovaná samostatná iniciativa dělníků byla opakovaně relativizována kritikou formalismu. Dělníci

181 Trušaginová, Jekatěrina F.: *Socialistické soutěžení*. Praha 1953, s. 3.

182 *Osobní závazek soudruha Berky*. Tisk 2, 1949, č. 12, s. 2.

183 *Závazky a socialistické smlouvy v Rovnosti II*. Tisk 2, 1949, č. 12, s. 2.

184 Zápotocký, Antonín — Novák, Ladislav: *Každý dělník hospodářem ve svém závodě, každý zaměstnanec na svém místě*. Praha 1949, s. 44.

185 Havelka, V.: *Hodnotíme první rok*. Kov 5, 1950, č. 2, s. 1.

186 *Co dokážeme?* Náš závod 1, 1953, č. 1–2, s. 6.

údajně soutěžili jen v zájmu naplnění potřebných kvót, centrálně vykládaných jako důkaz budovatelského úsilí.¹⁸⁷ V daném kontextu nabývalo obdobného významu opakované zdůrazňování potřeby vyvíjet individuální aktivitu, která se měla stát vzorem pro ostatní, a přerodu soutěžení v masovou záležitost.¹⁸⁸ Socialistické soutěžení v těchto obrazech nepředstavovalo přirozenou potřebu nového člověka, ale nutnost, požadavek ze strany vedení. Podle Petera Heumose měl tehdejší souhlasný postoj průmyslových dělníků k naplňování nového pracovního étosu velmi omezenou platnost, protože tradované hodnotové představy dělnictva se dostávaly do konfliktu s vizemi nově se ustavujícího socialistického státu,¹⁸⁹ což se v rámci sociální praxe projevovalo různým způsobem. Katherine Lebowová naopak ve své knize píše o zápalu především mladých nekvalifikovaných dělníků a jejich touze překonávat pracovní výsledky. Každý den ráno si prý přečetli noviny a v rámci své směny se snažili posunout hodnotu aktuálního rekordu. Tento přístup byl aktéry tehdejší doby přirovnáván k rallye a dokonce i slavný polský úderník Piotr Ożański říkal: „[...] *to není práce, to je sport.*“ Publikovaná výše norem mohla být fiktivní, ale skutečnost, že byla překročena, dávala dotyčným lidem aureolu výjimečnosti v jejich vlastním sociálním prostředí.¹⁹⁰

Závrtných výšek nedosahovaly jen počty závazků, ale také procenta, o něž se dařilo normy překračovat. Nový dělník údajně pracoval s ohromným nasazením a důvtipem: „[Dává] *všechny své síly do vítězného boje za mír [...] buduje socialismus.*“¹⁹¹ Dobové obrazy využívaly stejný způsob konstrukce jako u závazků. Individuálním

187 *Bojujeme proti formalismu v soutěžení.* Kov 6, 1951, č. 23, s. 3.

188 Zápotocký, Antonín — Novák, Ladislav: *Každý dělník hospodářem ve svém závodě, každý zaměstnanec na svém místě.* Praha 1949, s. 3.

189 Heumos, Peter: *Pracovní konflikt a protestní chování v Československu 1918–1968.* In: Zpravodaj grantového projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích 1938–1948. Díl II. Sborník příspěvků z workshopu Výzkumné trendy a prameny k dějinám průmyslového dělnictva v letech 1938–1948. Praha — Opava 2015, s. 12.

190 Lebow, Katherine: *Unfinished Utopia. Nowa Huta and Polish Society 1949–56.* Ithaca — London 2013, s. 87–88.

191 Svoboda, Václav: *Jak jsem splnil pětiletku za jeden rok.* Praha 1951, s. 4, 7.

příkladem může být opět Václav Svoboda, který původní normu splnil na 1 200 %, a díky tomu realizoval pětiletý plán během jediného roku.¹⁹² Ještě úspěšnější byl v tomto směru brněnský dělník Jan Kmeč, jenž se rozhodl na počest krajské konference Komunistické strany Československa nastoupit stachanovskou směnu. Během ní překračoval normu často o 1 985 % a výjimečně až o 3 250 %. Obrazy těchto skvělých úderníků v dobovém diskurzu však vykazují obdobné trhliny jako obrazy závazků. Skepse k možností dosáhnout enormního nárůstu produktivity se projevovala spíše latentně. Jednu z opatrných výjimek představuje závodní časopis *Československý horník*: „*Plnit normu na šachtě na 130–140 procent [...], to není lehká věc. To je pěkný kus práce a znamená to pořádně se zapotit. Proto my s obdivem, ale někdy i s nedůvěrou sledujeme vysoké plnění norem úderníků v kovoprůmyslu, textilu a jinde.*“¹⁹³ Mnohem rezervovanější býval postoj ostatních dělníků vůči úderníkům, jejich začleňování do kolektivu a následování jejich příkladu. V dobových obrazech však počáteční zdrženlivost bývala záhy překonána zásluhou dosažených výsledků. Většina textů končí úspěchem, který znamenal, že se do údernického hnutí zapojili i další dělníci a hlavní hrdina byl často vyznamenán státní cenou. Negace v takových případech pomáhala dynamizovat příběh a konstruovat modelové situace, které měly určovat vzor pro jednání ostatních.¹⁹⁴ V obecné rovině je odmítavé stanovisko spolupracovníků vyjádřeno například v prohlášení hornické úderky pod vedením Josefa Kořátky: „*Bylo mnoho těch [...], kteří o realnosti tak vysokého závazku pochybovali. A ještě více bylo těch, kdo pro takový závazek měli jen výsměch.*“¹⁹⁵ Konkrétněji se negativní postoj projevil v obraze „*nového člověka a soudruha*“ Júlia Slabeje,

192 O Svobodově rychlém splnění plánu byla dokonce napsána útlá brožura, v níž je tento úderník dáván za vzor k přímému následování. Tamtéž, s. 3: „*Příklad nám dává s. Svoboda [...]; s. 13: „Prostudovat podrobně příklad s. Svobody a uplatnit zásady jeho pracovní metody a postupu ve své dílně a závodě.“*

193 *Socialismus v naší republice vybudujeme*. Československý horník 5, 1950, č. 1, s. 3.

194 Blíže je o tom pojednáno v kapitolách věnovaných nové ženě a Sovětskému svazu.

195 Vosáhlo, Jiří: *Splněný závazek*. Praha 1954, s. 19.

obráběče kovů. Jeho kolegové „*hovorili všeobecne, že s. Slabej im kazí normy*“.¹⁹⁶ Zvýšený tlak na pracovní nasazení ostatních dělníků byl komentován s poukazem na stinné stránky permanentně enormního pracovního výkonu v podobě přepracování. V článku *Slovo úderníkům* je ale tento problém pojat jako překážka, které se člověk nemá zaleknout: „*Bylo by ke škodě věci, kdyby v něm [tedy v údernictví] pracující viděli nebezpečí, tj. činnost nad síly, nezdravé vypětí sil vedoucí k předčasné vyčerpanosti, jak to často vidíme v praxi, což má za následek sešlost, nebo jen zbytečné ochabnutí, často však ztrátu zdraví.*“¹⁹⁷

Socialistický úderník, nadčlověk pracující při enormním nasazení za několik zaměstnanců, nebyl svým kolektivem ve skutečnosti pozitivně přijímán, protože jeho obraz narážel na tradiční kulturní vzorce dělnictva, opírající se o ideu rovnostářství.¹⁹⁸ Finanční a symbolická preference jedince vytrženého z kolektivu vytvářela nový vztah mezi vedením a zaměstnancem, stejně jako novou hierarchii práce. Tím byl narušován dlouhodobě reprodukováný model prosazování společných požadavků proti mocenské převaze vedení továren, stojící v základech kolektivní identity dělníků. Podle Kateriny Clarkové představoval stachanovec, jemuž v československém prostředí odpovídal úderník, antisystémový prvek, nezapadající do politické ani ekonomické hierarchie.¹⁹⁹ Nově vytvářený systém sice úderníky jistým způsobem heroizoval, avšak neposkytoval jim dostatečně funkční model, na jehož základě by se mohli zařadit do stávajících struktur. Nedostatečnou míru začlenění umocňovala také izolace, až ostrakizace v osobní rovině. Ve svých pamětech o tom otevřeně psal východoněmecký úderník a dobový symbol socialistické práce Adolf Hennecke,

¹⁹⁶ *Súdruh Slabej chce byť stachanovcom.* Kov 6, 1951, č. 13–14, s. 2.

¹⁹⁷ *Slovo k úderníkům.* Kov 5, 1950, č. 2, s. 4.

¹⁹⁸ Heumos, Peter: „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968.* Praha 2006, s. 56.

¹⁹⁹ Clark, Katerina: *Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature.* In: Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism. Essays in Historical Interpretation.* New Brunswick — London 1999, s. 194.

který 13. října 1948 překročil těžební normu o 387 %: „*Když jsem se druhý den vrátil do šachty, moji partáci se na mě ani nepodívali. To není příjemný pocit.*“²⁰⁰ Kolegové ho přestali zdravít a bavit se s ním, přičemž výjimkou nebyl ani jeho kamarád. Na těchto vztazích se ani časem nic nezměnilo a oslavovaný horník cítil, že mezi ním a ostatními vyrostla zeď, kterou již nikdy nepřekonají. Sandrine Kottová se domnívá, že důvodem „vyloučení“ Hennecka ze skupiny spolupracovníků byl kontrast reálné situace s obrazem hrdiny, do jehož role byl uvedený horník pasován, a také narušení sociální a politické rovnováhy uvnitř státních podniků.²⁰¹ Také v dalších zemích východního bloku se oslavování úderníci stávali předmětem agresivního jednání. V Sovětském svazu byli fyzicky i verbálně napadáni, docházelo k ničení jejich oděvu symbolizujícího vyšší sociální status apod.²⁰² Polský případ záměrného poranění ikonického úderníka Piotra Ożańskiego je znám díky filmu Andrzeje Wajdy *Muž z mramoru*. Hlavní postavě Mateuszi Birkutovi podá jiný dělník horkou cihlu, čímž mu spálí ruce, a tedy znemožní dosáhnout dalších mimořádných výkonů. Podle Katherine Lebowové byla tehdy zmíněná událost neoficiálně považována za projev rozšířeného odporu dělníků vůči heroizovaným pracovníkům.²⁰³ V československém prostředí nebyla situace pravděpodobně o mnoho lepší. Peter Heumos píše o cílených snahách místních organizací Komunistické strany Československa narušit prostřednictvím socialistického soutěžení hodnoty kamarádství a solidarity v továrním prostředí. Dělníci na to reagovali jednoznačně — kdo porušil konformitu s rovnostářstvím, byl vystaven sociálním sankcím kolektivu. Denunciace a veřejné zostouzení

200 Kott, Sandrine: *Communism Day-to-Day. State Enterprises in East Germany Society*. Ann Arbor 2014, s. 91: „*When I returned to the mine shaft the next day, my work comrades did not even look at me. It is not a pleasant feeling.*“

201 Tamtéž, s. 92.

202 Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca — London 2003, s. 140–141.

203 Lebow, Katherine: *Unfinished Utopia. Nowa Huta and Polish Society 1949–56*. Ithaca — London 2013, s. 75.

úderníků údajně nepředstavovaly žádné výjimky.²⁰⁴ Problematické postavení úderníků a údernic v jejich vlastním pracovním kolektivu rezonuje také v komentáři k předávání státních vyznamenání. Tito lidé byli označováni za průkopníky nové cesty, která impli- citně obsahuje překážky: „*Stali se průkopníky nového socialistického názoru na práci, její rozvoj a poslání. Stali se světloňosi velkých ctností socialistických dělníků a dělnic.*“²⁰⁵

Uvedené konkrétní příklady nových lidí-úderníků spojuje také jejich inspirace situací v Sovětském svazu. Všichni pečlivě studovali příklady stachanovců a rozhodli se je následovat. Stachanovec představoval sovětskou verzi úderníka, pokračovatele pokořitele hornických rekordů Andreje G. Stachanova. Sovětský obraz stachanovce vykazoval s obrazem českého či slovenského úderníka řadu shodných rysů. Lewis Siegelbaum zdůrazňuje specificky ruské konotace těchto konstrukcí. Za důležité považuje označování Stachanova a jeho následovníků za bohatýry, například v deníku *Pravda* z roku 1935. Udatní bojovní rytíři tradičních ruských bylin ztělesňovali ochránce víry, cti, dobra a zároveň nemilosrdné bojovníky proti zlu, křivdě a bezpráví. Bohatýři Kyjevské Rusi byli rétoricky přeneseni v čase do reality sovětských továren. Nepřáteli, nad nimiž vítězili, již nebyli konkrétní ničemové, ale spíše principy a způsoby jednání brzdící příchod komunistické šťastné budoucnosti. Konkrétně šlo o zastaralé technické normy, konzervativismus úředníků, rutinerství techniků apod.²⁰⁶ Stejně jako mnoho dalších obrazů začal i konstrukt stachanovce-bohatýra vykazovat vnitřní kontradikci. Postupem času se dané označení přeneslo i na další profesní skupiny, které měly daleko k dělnickému prostředí — učitele, vědce, vynálezce apod. Diskurzivní formace ale tento rozpor oslabily utlumením starších odkazů a zdůrazněním

²⁰⁴ Heumos, Peter: „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006, s. 57.

²⁰⁵ *Každý dělník úderníkem, toť cesta k blahobytu*. Kov 5, 1950, č. 22, s. 3.

²⁰⁶ Siegelbaum, Lewis H.: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. New York 1988, s. 148–151.

podoby budoucího hrdiny. Tím byl nový socialistický člověk, stírající rozdíly mezi manuální a duševní prací. Podle Siegelbauma nebyl vzorem pro konkrétní jednání a ani zdaleka nevycházel z reflexe reality. Tento nový člověk představoval především výtvar „synkretické [...] kultury, kombinující oslavu triumfů ruských národních hrdinů s poslušným přijetím marxisticko-leninské vize přechodu ze socialistické do komunistické společnosti“.²⁰⁷

Stachanovské vzory jsou součástí širší problematiky sovětizace československé společnosti, v níž následování sovětských vzorů ve všech oblastech mělo údajně urychlit přechod k socialismu a komunismu, potvrdit socialistické postoje jedinců a legitimizovat pouťorový vývoj. Proto v oficiálním diskurzu nebyla otázka následování Sovětského svazu pojmána jako věc osobní volby, ale jako jeden z kolektivních úkolů: „Jeden ze základních úkolů je učít se ze zkušeností, příkladu a vzoru Sovětského svazu.“²⁰⁸ Tento význam v dobových obrazech gradoval: množství lidí překonávajících rekordy je přímo úměrné počtu lidí inspirujících se u východního souseda,²⁰⁹ návštěva sovětských stachanovců je „velikým svátkem“²¹⁰ a přebírání sovětských metod práce představuje cestu k „vítězství mezinárodní dělnické třídy“.²¹¹ Zjevný hierarchický vztah mezi Sovětským svazem a Československem v dobovém diskurzu nerušila ani skutečnost, že zmiňovaný horník Josef Kořátko vylepšil původní sovětskou metodu a dosáhl údajně v tomto směru světového prvenství. Tento horník se při setkání se stachanovci bránil uznat, že překonal Sovětský svaz a jeho hrdiny, protože právě od nich „se sám učil a dále učil“. V textu se objevuje také explicitnější vysvětlení nezpochybnitelnosti uvedené hierarchie: „My jsme sice [...] dosáhli po prvé světového rekordu, ale v Sovětském svazu [...] jsou

207 Tamtéž, s. 151: „[...] of the syncretic [...] culture that combined the celebration of the triumphs of Russian national heroes with obeisance to a Marxist-Leninist conceptualization of the transition from socialist to communist society.“

208 Za masové rozšíření nových pracovních metod. Kov 6, 1951, č. 8, s. 1.

209 Sovětské stachanovce, vzor přesnosti a bedlivosti. Kov 6, 1951, č. 8, s. 3.

210 Sovětské stachanovce v našich závodech. Kov 6, 1951, č. 8, s. 4.

211 Věrně se Sovětským svazem. Kov 6, 1951, č. 20, s. 1.

*daleko vyšší průměrné výkony v rychlorázení chodeb, a to je mnohem významnější a pro celkovou těžbu uhlí cennější.*²¹² Koťátko nemohl předčít Stachanova a jeho následovníky, a stát se tak novou ikonou údernického hnutí napříč východním blokem, protože socialistický symbolický systém byl pyramidálně odstupňovaný, směřoval k nejvyššímu bodu v osobě sovětského vůdce a tuto hierarchii nebylo možné v rámci dobového diskurzu zásadněji porušit, aniž by byl ohrožen systém samotný.²¹³

²¹² Vosáhlo, Jiří: *Splněný závazek*. Praha 1954, s. 27.

²¹³ Viz Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 101–102.

4 NOVÁ ŽENA

Děvčata hlase se

DO UČLIŠŤ STROJIRENSKÝCH OBORŮ
STÁTNIČ PRACOVNICH ZÁLOH

O ženách, které jdou
příkladem

**S TAKOVYMI LIDMI
SOCIALISMUS VYBUDUJEME**

Žena z domácnosti
na práci ve výrobě

Voláme ženy
do práce

Čarodějnice i při práci
v továrně a závodě

Ženy pít a číst
v knihovně

**DĚVČATA NASTOUPÍ
DO PRŮMYSLU**

Ženy pěstují nové
odvětví

Ženy se rozvíjejí
na místních
skupinách

Důležitou variantu socialistického člověka představovala také nová žena. Její podoby se objevovaly především v textech určených primárně ženám, a do širšího oficiálního diskurzu tak pronikala jen zčásti, především v souvislosti s některými konkrétními událostmi nebo tématy — například s náborem pracovních sil, výchovou dětí apod. Obrazy nové socialistické ženy se poněkud vymykají konstrukcím nového člověka a v některých ohledech jsou těžko kompatibilní s jeho dalšími variacemi. Konstrukce nové socialistické ženy je reprezentována několika vzájemně se překrývajícími typy, které korespondují se základními sociálními rolemi daného pohlaví. Proto se dobové obrazy vyznačují vnitřní konfliktností, projevující se především ve dvou hlavních rovinách. První z nich odrážela jistý nesoulad zejména v rámci tradiční duality veřejné a soukromé sféry. Obrazy matek a hospodyň nesouzněly zcela s obrazy zaměstnankyň a politicky angažovaných žen. Druhá rovina konfliktu byla spjata s každodenní praxí sociálního vyjednávání v otázce genderových vztahů. Stálá konfrontace jedince s konstrukty maskulinity a feminity v rodinách i v zaměstnání, v rámci pracovního i volného času se u dobových obrazů ženy v oficiálním diskurzu projevovала mnohem menší mírou homogenity než v případě jiných konstrukcí nového člověka.

Pouónorové obrazy nové ženy ovlivňovala samozřejmě ideologie marxismu-leninismu. Základní výkladový rámec většiny konstrukcí představovala otázka rovnoprávnosti žen.¹ Tento tradiční

1 Klasikové marxismu-leninismu pojímali tzv. ženskou otázku o něco komplexněji, navíc se jejich názory částečně vyvíjely. Do jisté míry lze také sledovat rozdíly v pojetí Karla

požadavek ženského hnutí, jenž byl pevnou součástí feministických vizí různého ražení již od 19. století, bylo možné v rámci komunistického diskurzu² naplnit pouze prostřednictvím socialistické revoluce: „[...] skutečnou rovnoprávnost muže a ženy lze uskutečnit teprve tehdy, až se odstraní vykořisťování kapitálem obou pohlaví a soukromá domácí práce se přemění ve veřejný průmysl.“³ Téma první části citátu bylo v pounorovém diskurzu reflektováno v mnohem větší míře, protože se týkalo primárně výstavby socialismu, zatímco myšlenky obsažené v druhé části byly vyjadřovány méně často, především v textech určených ženám. Feministická revoluce v podobě úsilí o emancipaci a rovnoprávnost tedy byla považována za pevnou součást revoluce socialistické: „Proletariát nemůže dosáhnout plné svobody, nevybojuje-li plnou svobodu pro ženy.“⁴

Klasikové marxismu-leninismu se ale nevyznačovali nijak výrazně feministickým smýšlením, jak by se na základě právě uvedeného tvrzení mohlo zdát.⁵ Lze se domnívat, že v mnoha ohledech tendovali spíše k tradičnímu pojetí genderových vztahů, což je patrné například na výrazně menší propracovanosti a zároveň nízké četnosti odkazů na tuto problematiku.⁶ Důvody jejich zájmu o postavení žen ve společnosti spočívaly pravděpodobně na jedné straně v silné konkurenci měšťanského ženského hnutí, které své požadavky formulovalo podstatně dříve a dosahovalo zřejmých

Marxe, Friedricha Engelse i Vladimira I. Lenina. Zevrubně se uvedenou problematikou zabývá Brown, Heather A.: *Marx on Gender and the Family. A Critical Study*. Leiden 2012.

- 2 Ideologicky tato teze vycházela z klasických děl marxismu-leninismu a lze se s ní setkat již v předchozích obdobích. Viz *Proletářské čtenářky! Ženy proletářky!* Rozsávka 1, 1928, č. 1, s. 1.
- 3 Dopis Friedricha Engelse je citován podle *Marx, Engels, Lenin. K ženské otázce*. Ed. Vlastimila Křepeláková. Praha 1973, s. 86.
- 4 Tamtéž, s. 131.
- 5 Jejich pojetí rovnoprávnosti, stejně jako v případě pozdějších komunistických vlád v poválečné Evropě, bylo poněkud jiné než v liberálních demokraciích západního ražení. Viz Fidelis, Malgorzata: *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland*. New York 2010.
- 6 Podrobněji Nečasová, Denisa: „Bez žen nic nevybojujeme“. *Lenin a ženská otázka*. In: Hanuš, Jiří — Vlček, Radomír et al.: *Lenin. Kontinuita a/nebo diskontinuita ruských dějin?* Brno 2013, s. 107–117.

výsledků.⁷ Lenin v tomto ohledu varoval před nebezpečím „reakčního“ vlivu, který hrozil v případě, že nebudou nepodniknuty dostatečné kroky k tomu, aby se ženy v komunistickém hnutí angažovaly.⁸ Na straně druhé zájem klasiků tkvěl v prosté skutečnosti, že ženy představovaly více než polovinu populace a tu bylo záhodno využít při budování socialismu.⁹

Obrazy nové socialistické ženy často využívaly představy o dřívějším buržoazním útlaku, operující s dichotomií starého a nového. Příběhy bývaly vystavěny na principu dichotomie, a to zvláště ve třech variantách: úmornost práce neslučující se s radostným budováním, mizivost šancí na vlastní uplatnění v zaměstnání či nedostatečná veřejná angažovanost v kontrastu se současným potenciálem socialismu a pesimistické výhledy do budoucna v opozici vůči očekávaním šťastných zítřků v komunismu. Jedním z mnoha příkladů je hlavní hrdinka článku *Nový člověk* Karla Jirků. V předválečném období tvrdě pracovala jako švadlena, ale byla odkázána na zvůli zaměstnavatelů a měsíce jen živořila. Ani po svatbě se nic nezměnilo k lepšímu. Zvrat nastal až v roce 1951, kdy se „nová Karla“ pod vlivem velkých změn odvážila vyměnit šicí stroj za vrtačku v továrně. Práci se snadno naučila, nouzí již netrpěla a dokonce podala i několik zlepšovacích návrhů. Rovněž překročila rámec dílny a angažovala se jako úseková důvěrnice Revolučního odborového hnutí. Sílu k boji za lepší budoucnost čerpala ze Stalinových a Gottwaldových spisů.¹⁰ V podobných konstrukcích dřívější uspořádání znamenalo pouze zátěž, zatímco vše nové se vyznačovalo výhradně zřejmými pozitivy. Diskurzivní strategie kontrastu nevedla až na výjimky k zobrazování buržoazních žen jako hodnotového protipólu nových žen. Absence je zajímavá zejména ve dvou ohledech.

7 Viz Bahenská, Marie — Heczková, Libuše — Musilová, Dana: *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. Hradec Králové 2013; Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena devatenáctého století*. Praha 1999; Horská, Pavla: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

8 *Marx, Engels, Lenin. K ženské otázce*. Ed. Vlastimila Křepeláková. Praha 1973, s. 227.

9 Tamtéž, s. 221.

10 Maříková, Eva: *Nový člověk*. *Vlasta* 7, 1953, č. 18, s. 11.

Meziválečný komunistický diskurz negativními konstrukty „*paniček*“ hojně oplýval.¹¹ Ženy tohoto typu odlišně vypadaly, vyznávaly jiné hodnoty, snily o sňatku s bohatým mužem, díky němuž by nemusely pracovat, apod. Obraz měšťanské ženy byl zasazen do rámce tradiční pasivní feminity, kontrastující s představou aktivní dělnice-komunistky. Ačkoli pounorový diskurz přebíral řadu schémat z přechozích období, v tomto případě to neplatilo. Zpřítomňování reprezentantek poražené třídy by pravděpodobně stálo v nežádoucí opozici k ideologickým tezím o nepřátelích socialismu, kteří byli v únoru 1948 přemoženi. Zároveň zejména od poloviny padesátých let byl protiklad představitelek obou tříd minimalizován a socialistické ženy přebíraly některé hodnoty dřívějších protivnic. Další důvod absence obrazů buržoazní ženy může souviset s konstruktem nové nesocialistické ženy, který byl starší a rozšířenější.

Přibližně v devadesátých letech 19. století se v Evropě stala nová žena feministickou utopickou vizí reagující na vzrůstající sílu ženského hnutí.¹² S příchodem éry *fin de siècle* představovala jeden ze symbolů zásadních sociálních změn: „*Zdálo se, že typ nových žen odmítal viktoriánské koncepty domova a rodinného života, nebo je chtěl alespoň modifikovat. Nové ženy neakceptovaly standardní role, s ženami tradičně spojované.*“¹³ Takovéto obrazy nové ženy prezentoval na přelomu století také český časopis *Ženský svět*, ovšem jako výstřední a pro mnoho lidí nestravitelné.¹⁴ Další podoby tohoto

¹¹ Například *Které ženě patří budoucnost?* Rozsévkačka 4, 1931, č. 17, s. 6–7.

¹² Zejména krátkovlasá cyklistka v kalhotové sukni ztělesňovala výrazné narušení zavedených genderových řádů. Viz Tusan, Michelle Elizabeth: *Inventing the New Women: Print Culture and Identity Politics During the Fin-de-Siècle*. Victorian Periodical Review 31, 1998, s. 170; Hadas, Miklós: *Modernity and Masculinity: Cycling in Hungary at the End of the 19th Century*. In: Schwartz, Agatha (ed.): *Gender and Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*. Ottawa 2010, s. 47–64; Richardson, Angélique — Willis, Chris (eds.): *The New Women in Fiction and Fact*. London — New York 2001; Ware, Susan: *Modern American Women. A Documentary History*. Chicago 1989, s. 3–33.

¹³ Smith, Bonnie G.: *Changing Lives. Women in European History since 1700*. Toronto 1989, s. 317: „*The new type of women seemed to reject Victorian concepts of home and domesticity or at least wanted these concepts modified. New women did not accept standard roles for what was ladylike.*“

¹⁴ *Nová či opravdová?* Ženský svět 3, 1898/1899, č. 3, s. 29.

konstruktů se objevovaly v meziválečném období, poznamenaném zkušenostmi první světové války. Minimálně v americkém prostředí se tehdy na úkor své předchůdkyně, spjaté se střední třídou, prosazovala sociálně neukotvená nová žena, nabývající mnoha stereotypně prezentovaných podob — od feministické staré panny přes permanentní návštěvnici tanečnic až po bohémskou dívku vyznávající volnou lásku.¹⁵ Ačkoli stále chybí hlubší analýza meziválečných obrazů nové ženy v československém prostředí,¹⁶ můžeme konstatovat jistý vliv zmíněných konstrukcí také v křesťanský orientovaném časopisu *Nová žena*, vydávaném Křesťanským sdružením mladých žen (YWCA). Nová žena zde stála v opozici k ženě moderní. Cílem prvního typu bylo „zkrášlovati celé své okolí [...], klást důraz na niterný mravní zákon“, zatímco pro druhý typ byl příznačný zájem o vše povrchní. Oba obrazy žen, odkazující k „jiným světům“, společně plédovaly za rovnoprávnost a emancipaci.¹⁷ Žádná z těchto alternativních podob nové ženy však v pounorovém diskurzu nenašla své místo. Ztělesněním rovnoprávné a emancipované ženy se stala pouze nová socialistická žena.

Konkrétní vlastnosti nové socialistické ženy byly v pounorovém diskurzu vykresleny obecně, přičemž zdůrazňovaly již zmíněné osvobození: „Nový její charakter projevuje se v její iniciativě, rozvaze, sebevědomí, politickém uvědomění a vnitřní kázni.“¹⁸ Emancipační proměna nacházela prostor především ve veřejné sféře, ať už v podobě politicky angažované ženy, či dělnice překonávající pracovní rekordy: „Musíme vytvořit nový ženský ideál [...] vedle ženy hospodyně, ženu průmyslovou pracovníci, ženu budovatelku, ženu tvořitelku, spolutvořitelku lepšího života lidu, spolutvořitelku blahobytu

15 Todd, Ellen W.: *Art, the "New Woman" and Consumer Culture. Kenneth Hayes Miller and Reginald Marsh on Fourteenth Street 1920–1940*. In: Melosh, Barbara (ed.): *Gender and American History since 1890*. London — New York 1993, s. 128.

16 Viz Zavacká, Marina: „Nová žena“ so starou prachovkou. *Prejavý občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940*. In: Dudeková, Gabriela et al.: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava 2011, s. 375–402.

17 *Moderní žena — nová žena*. *Nová žena* 2, 1927, č. 2, s. 9.

18 Patzaková, Anna J.: *Naše ženy ve vědě*. *Vlasta* 3, 1949, č. 29, s. 15.

*národa, spolutvořitelku šťastné a krásné socialistické budoucnosti naší republiky.*¹⁹ Československý socialismus jasně deklaroval potřebu transformovat genderové role a stereotypy. Těžištěm ženin zájmu již neměla být oblast rodiny a domácnosti, ale veřejné dění, kolektivní budování socialismu. Jak bude pojednáno níže, tato proměna paradoxně nevycházela z odlišného pojetí feminity a maskulinity, naopak stále pracovala s tradičními, údajně přirozenými charakteristikami obou pohlaví. Daný přístup souzněl s převažujícím konzervativním založením řady významných komunistických představitelů, a to nejen československých.²⁰ Zároveň se pokusy o remodelaci genderového uspořádání zaměřovaly primárně na feminitu, zatímco výzvy k vytváření nové maskulinity, nových socialistických mužů v oficiálním diskurzu téměř chyběly. Díky principiální provázanosti genderových obrazů²¹ však již posun na jedné straně rozrušoval stabilitu na straně druhé. Feminita nově proklamovaná ve veřejném prostoru tedy vedla k utvrzení či redefinování tradiční maskulinity.

4.1 ANGAŽOVANÁ OBČANKA

Jeden z nejvýraznějších poúnorových obrazů vymezujících se záměrně vůči tradičním genderovým rolím představuje konstrukce

¹⁹ Vlasta 1948, č. 26, s. 2.

²⁰ Převahu stejného názoru na genderové uspořádání u čelných komunistických osobností Polska, Sovětského svazu a Jugoslávie konstatovaly Malgorzata Fidelisová, Lynne Attwoodová a Darja Završeková. Fidelis, Malgorzata: *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland*. New York 2010, s. 151; Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999, s. 172; Završek, Darja: *Women and Social Work in Central and Eastern Europe*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 64; Nečasová, Denisa: *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*. In: Havelková, Hana — Oates-Indruchová, Libora (eds.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*. Praha 2015, s. 171–178.

²¹ Frader, Laura L. — Rose, Sonya O.: *Introduction: Gender and the Reconstruction of European Working-Class History*. In: tytéž (eds.): *Gender and Class in Modern Europe*. New York 1996, s. 3–4.

angažované občanky. Četnost výskytu tohoto obrazu byla zdůvodňována novou dobou, umožňující ženám dosáhnout opravdové rovnoprávnosti.²² V textech se zároveň, často s odkazem na Leninovy spisy, zdůrazňovalo, že právě míra politické práce, respektive angažovanosti žen odráží vyspělost celého národa.²³ Tato diskurzivní strategie nebyla v daném kontextu originální. S principem odvozování kvality pokroku dosaženého v rámci národního kolektivu od společenského statusu žen se můžeme setkat již v 19. století v národněobrozeneckých legitimizačních debatách. Opíral se o něj autor hesla *Žena* v Riegrově naučném slovníku, stejně jako emancipující se turecké nacionální elity v osmanské říši.²⁴ Tento přístup vycházel z přesvědčení o zaostalosti žen v porovnání s muži, a předpokládal, že celkový pokrok se odvíjí od postavení nejslabšího prvku v rámci systému. Ženy se v této optice mužům jako rozvinutější, genderově dominantní části populace vždy jen přibližovaly a maximálně se s nimi dostávaly na stejnou úroveň.²⁵

Ačkoli oficiální diskurz oplýval mnoha obrazy angažované občanky jako důkazem socialistické rovnoprávnosti, jejich ústřední znak v podobě aktivního zájmu žen o veřejné záležitosti byl konstruován především jako budoucí vize, a nikoli současná charakteristika. V textech převažuje nespokojenost se stávající situací, spojená s apely na důslednější změnu. Ženy údajně v tomto směru měly potenciál, avšak ten dosud nebyl dostatečně zhodnocen.²⁶ Příznačným se jeví projev Anežky Hodinové-Spurné volající

²² Viz Hillová, Olga: *V zemi míru a štěstí*. Praha 1951, s. 128–129.

²³ Například *Čest a sláva našim ženám*. Rozsévačka 16, 1954, č. 24, s. 5.

²⁴ Brábek, František: *Žena*. In: Rieger, František L. — Malý, J. (eds.): *Slovník naučný*. Díl X. W-Žygliňski. Doplnky Aaronowicz-Nyström. Praha 1873, s. 481; Malečková, Jitka: *Úrodná půda. Žena ve službách národa*. Praha 2002, s. 97–110.

²⁵ Tento přístup byl v souladu s dobově převažujícím rovnostářským (humanistickým) feminismem první vlny. Viz Barša, Pavel: *Panství člověka a touha ženy. Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha 2002, s. 16–50. K evropskému kulturnímu a historickému kontextu rovnostářského feminismu viz Bahenská, Marie — Heczková, Libuše — Musilová, Dana: *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. Hradec Králové 2013, s. 33–58.

²⁶ Viz Švermová, Marie: *Ženy a výstavba socialismu*. Vlasta 4, 1950, č. 41, s. 3.

po nutnosti přesvědčit samotné ženy o významu veřejně angažované práce, stejně jako veřejné činitele o přínosu případného začlenění žen do veřejné sféry.²⁷ Obecně nízký zájem žen o politické záležitosti se ukazuje jako dlouhodobý fenomén, a to i v komunistickém prostředí. Již v meziválečných číslech časopisu *Rozséváčka* se objevila řada textů kritizujících manželky funkcionářů komunistické strany za to, že nepodporují stranickou angažovanost svých protějšků²⁸ a také že je „není možno [...] dostat na schůze“, a to ani u příležitosti oslav Mezinárodního dne žen.²⁹ V pounorovém diskurzu se stížnosti na chabý zájem žen o politiku vyskytovaly jen výjimečně a často i nepřímou, například v souvislosti s kritikou pasivního členství žen v komunistické straně: „[...] stává se často, že členky považují účast na schůzi a placení minimálního příspěvku za splnění povinností člena strany.“³⁰

Obraz angažované občanky nabýval v oficiálním diskurzu dvou základních poloh. První akcentovala běžné či lokálně prospěšné aktivity, kterým byl nově připisován jednoznačně politický rozměr. Veřejnou činností se mohla stát výzdoba nástěnky, sběr starého papíru, sobotní neplacená brigáda v místě bydliště či pomoc při žních. Přidaná hodnota politické angažovanosti dosahovala při těchto každodenních činnostech poměrně vysoké úrovně. Například pomoc žen při výstavbě kravína byla interpretována jako boj „proti nemilosrdným imperialistickým štváčům“.³¹ Stejný politický náboj měly i tendenční hovory se spolupracovníky o přestávce, oslavy výročí významných svátků apod. V roce 1952 měly ženy uctít Mezinárodní den žen „zvýšeným bojem za mír“: „[...] odhalíme před nimi nepřátele míru a ukážeme všem československým ženám, že nejlepším a nejučinnějším bojem za mír je budovatelská práce pro naši

²⁷ Široké uplatnění žen v národních výborech. Z projevu Anežky Hodinové-Spurné, místopředsedkyně Národního shromáždění a předsedkyně Čs. výboru žen. Národní výbory 3, 1954, č. 9, s. 74–75.

²⁸ Jaká nemá být žena soudruha. *Rozséváčka* 3, 1930, č. 26, s. 7.

²⁹ Listy dělnic k Mezinárodnímu dni žen. *Rozséváčka* 2, 1929, č. 9, s. 4.

³⁰ Prokopová, Julie: *Jak pracují členky strany*. *Rozséváčka* 14, 1952, č. 2, s. 14.

³¹ *Vlasta* 5, 1951, č. 5, s. 7.

republiku.“³² Symbolický význam těchto aktivit v dobovém diskurzu se často opíral o fatální dualitu míru a války. Boj za mír představoval jeden z nástrojů politické osvěty, mobilizace obyvatelstva, stejně jako výkladový rámec studenovělečné mezinárodní situace.³³ Specifickým rysem promírových aktivit v obrazech nové socialistické ženy byla akcentace mateřské role. Veřejná angažovanost žen byla vnímána jako předpoklad šťastné budoucnosti dětí a projev zodpovědnosti za životní podmínky budoucích generací, což se potvrzuje v příznačně nazvaném článku *Maminko, co ty jsi udělala pro to, aby nebyla válka?*: „*Ony cítí, že na nich leží tíha odpovědnosti za to, jak budou jejich děti žít.*“³⁴

Druhá poloha obrazů angažované občanky byla spjata s funkcemi v různých institucích. Vedle masových organizací byly zmiňovány stranické orgány, různé komise a především národní výbory. Právě v nich se ženy měly prosadit v co největší míře, protože se tak mohly podílet na řízení obcí svého bydliště.³⁵ I když šlo o veřejnou angažovanost, vystupovala v tomto případě do popředí soukromá sféra v podobě tzv. širšího domova. Podle článku *Žena v čele MNV v pražském kraji* uvedená předsedkyně vše bravurně zvládala, získala si patřičný respekt spoluobčanů a její práce v zájmu budování socialismu ji plně uspokojovala: „*Někdy bych až radostí plakala, když vidím dnes ten život kolem sebe.*“³⁶ V roce 1950 se na podporu vstupu žen do národních výborů³⁷ uskutečnilo několik nárazových

32 *Pečlivě připravit Mezinárodní den žen*. Funkcionář 7, 1952, č. 3, s. 101.

33 Feinberg, Melissa: *Battling for the Peace. The Transformation of the Women's Movement in Cold War Czechoslovakia and Eastern Europe*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 23–24.

34 *Maminko, co ty jsi udělala pro to, aby nebyla válka?* Rozsávačka 14, 1952, č. 8, s. 7.

35 *Široké uplatnění žen v národních výborech. Z projevu Anežky Hořínové-Spurné, místopředsedkyně Národního shromáždění a předsedkyně Čs. výboru žen*. Národní výbory 3, 1954, č. 9, s. 75.

36 *Žena v čele MNV v pražském kraji*. Vlasta 4, 1950, č. 32, s. 8–9.

37 Komunistická strana Československa vstup žen do národních výborů podporovala mimo jiné také vytvářením seznamů vhodných kandidátek. Viz Národní archiv, 1261/1/17 KSČ Úv: Ústřední komise žen 1945–1954, a. j. 6/3, dopisy krajským komisím žen, 1950.

akcí, při nichž se na omezenou dobu, obvykle dvou až čtyř týdnů, kompletně vyměnilo vedení ve prospěch obyvatelk obcí.³⁸ Struktura příběhů s nimi spojených byla jednotná a kopírovala strategii náborových akcí do zaměstnání. Nové funkcionářky místních národních výborů si nejdříve vytyčily konkrétní cíle, například reorganizaci knihovny, přípravu letních brigád či důkladnější úklid obce.³⁹ Ve většině obcí se ženy přednostně zabývaly činnostmi, které byly v tradiční optice spjaty s jejich úlohou strážkyně rodinného krbu a matky. Explicitní vyjádření těchto preferencí nalezneme i v dalších kontextech: ženy v národních výborech měly být například dosazovány do komisí, které jim byly blízké svým charakterem.⁴⁰ Na konferenci členek místních národních výborů byl hlavní přínos žen pro obec shledán v „otázce úpravy vzhledu obce a její výzdoby, nebo otázky hygieny a nejnnutnějších zdravotních opatření“.⁴¹ V počáteční fázi všech akcí stáli proti ženám tradičně smýšlející muži, nedůvěřující schopnostem svých dočasných náhradnic: ženy se podle nich veřejně angažovat neměly a raději se měly starat o své domácnosti a rodinu. Genderový střet se v modelových obrazech často netýkal jen působení ve veřejné sféře, ale přeléval se i do oblasti soukromé: „V domácnostech to vypadalo tak, že manželé na sebe nemluví. Zkrátka v celé obci bylo cítit napjaté ovzduší.“⁴² Proto byla zmiňována také skutečnost, že ženy, ačkoli se staly novými představitelkami obcí, stále plnily své tradiční role matek a hospodyň: „[...]je samozřejmé, že všechny domácí práce vykonáváme stále, ale chceme dělat ještě něco víc.“⁴³ Opětovné prolnutí veřejné a soukromé sféry pramenilo z obavy mužů o chod rodiny

38 Šlo o vesnice či malá města v různých částech republiky, konkrétně například o Hlučín, Sovinky, Kristiánov, Chlumeck nebo Minice. Viz Nečasová, Denisa: *Ženy vedou obec. Příspěvek k proměně poúnorové československé společnosti*. Dějiny — teorie — kritika 8, 2011, s. 60–72.

39 Například v Sovinkách zahájily ženy své působení v národním výboru tím, že důkladně uklidily kanceláře. *Vlasta* 4, 1950, č. 16, s. 8.

40 *Práce žen v lidové správě*. *Vlasta* 6, 1952, č. 6, s. 9.

41 *Ženy pracují ve veřejné správě*. *Vlasta* 4, 1950, č. 25, s. 10.

42 *Žena v čele MNV v pražském kraji*. *Vlasta* 4, 1950, č. 32, s. 8.

43 *Vlasta* 4, 1950, č. 16, s. 9.

v době ženiny nepřítomnosti, jež s sebou nesla rizika ohrožení maskulinity: „[...] třesou se před tím, že by se museli zříci trošky svého domácího pohodlí [...]. [Je nutné], aby také muž, jde-li jeho žena na schůze, ohlídal jeden večer děcka. Opravdu mu to na jeho mužské důstojnosti neubere.“⁴⁴ Všechny modelové příběhy navzdory těmto nesnázím končily šťastně. Funkcionářky uskutečnily vytčené cíle, svým příkladem údajně změnily převládající názory svého okolí a získaly si respekt ostatních mužů i žen.

Zmíněné akce⁴⁵ připomínaly v některých ohledech staré obyčejy. V období karnevalu rovněž docházelo k provizorní výměně elit dané komunity. Karnevalové převrácení rozdílů „nízkého“ a „vysokého“, „nahore“ a „dole“ také přinášelo prozatímní zisk moci a váženého sociálního statusu marginalizovaným skupinám. Inverze zde hrála obdobně důležitou roli. Motiv dočasné obrody a obnovy, stav proměny, nedovršené metamorfózy koresponduje s přechodovým stadiem transformace pouťové společnosti ve vyšší vývojovou etapu.⁴⁶ Motiv převrácení genderového řádu není v tomto případě výjimečný a objevuje se i v dalších kontextech. V souvislosti se zaměstnaností ho reprezentuje například níže nastíněný film *Štika v rybníce*, s dělbou prací v domácnosti pak divadelní hra *Kudy kam*. Tato komedie pojednávající o neschopnosti bezdětného manželského páru podělit se o chod domácnosti začíná u rozvodového stání. Těžiště sporu tkví v neochotě manžela podílet se na domácích pracích a v nespokojenosti přetížené manželky. Po odročení rozvodu se manžel rozhodne přesvědčit ženu o nesmyslnosti

⁴⁴ *Slovo ženy k našim soudruhům*. Funkcionář 1, 1945/1946, č. 5, s. 11.

⁴⁵ V pouťorových letech, plných ambicí rychle přeměnit společnost, nepředstavoval tento typ akcí ojedinělý projev snahy o záměrnou, časově omezenou personální výměnu na vedoucích postech. V mnohem větším měřítku byl uvedený princip uplatněn 13.–15. května 1949 při akci Mládež vede Brno. Mladí lidé tehdy za podpory krajského výboru dočasně nahradili vedoucí pracovníky v různých funkcích. Pernes, Jiří: *Mládež vede Brno. Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950)*. Soudobé dějiny 11, 2004, č. 3, s. 45–60.

⁴⁶ Přípodobnění ke karnevalu samozřejmě neplatí beze zbytku. Uvedené akce byly zobrazovány jako zcela seriózní podniky, bez známek grotesknosti, která je pro karneval charakteristická, a postrádaly univerzální rozměr. Viz Bachtin, Michail M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha 2007, s. 26–67; Burke, Peter: *Variety kulturních dějin*. Brno 2006, s. 155–168.

jejího požadavku, aby participoval na úklidu a vaření, paradoxně tím, že celou domácnost převezme na svá bedra: „*Ohání se hadrem, vaří, stává se vysloveně kuchyňskou myškou a předstírá, že i jeho zájmy a duševní obzor se smrskává nad kuchyňské hrnce.*“⁴⁷ Grotesknost převrácení zavedeného řádu, demonstrována například fotografií ženy čtoucí noviny a vedle ní sedícího muže, jenž usilovně látá ponožky, ústí v závěrečnou katarzi v podobě rozdělení domácích prací rovným dílem a zachování manželství. Divadelní hra nabízí implicitně vzor pro další jednání, reflektovaný samotným autorem textu: „[...] *s jeviště čpí také příliš mnoho z jeho vlastní domácnosti [...], chtě nechtě se divák zamyslí, jak je to u něho doma [...]. Pomáhám, vlastně hospodaříme společně. Žena o nás prohlašuje, že likvidujeme zbytky feudalismu.*“⁴⁸

U modelových akcí, v jejichž důsledku docházelo k dočasným změnám ve vedení místních národních výborů či k jinému převracení obvyklých genderových rolí, lze zaznamenat několik obecnějších znaků. Předně šlo o pokus narušit tradiční genderové stereotypy a alespoň částečně převést politiku rovnoprávnosti do praxe. Revolučnost prosazování feministického prvku do národních výborů je poněkud oslabována faktem, že o působení v těchto orgánech nebyl v dané době proječován přílišný zájem.⁴⁹ Skupiny žen i v tomto směru sloužily jako rezervoár pracovních sil, umožňující mimo jiné přesun mužů do prioritní oblasti těžkého průmyslu: „*Je třeba, aby nás bylo hodně [tedy v místních národních výborech], aby ještě více mužů mohlo odejít do srdce našeho průmyslu, do hutí a do dolů.*“⁵⁰ Pokusy o genderovou transformaci rolí se tak jeví spíše jako pragmaticky motivované úsilí o úspěšné budování

47 Nožka, Jiří: *Kudy kam. Komédie poučná zvláště pro muže*. Vlasta 9, 1955, č. 4, s. 7.

48 Tamtéž.

49 Důvodů bylo několik: nevyjasněné a stále se proměňující kompetence, nárůst oblastí, o něž se měly národní výbory starat, nízká důvěryhodnost mezi širokou veřejností atd. Viz Janák, Jan — Hledíková, Zdeňka — Dobeš, Jan: *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*. Praha 2005, s. 446–447; Kabele, Jiří: *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Praha 2005, s. 238.

50 *Práce žen v lidové správě*. Vlasta 6, 1952, č. 6, s. 9.

socialismu. Obrazy „vládnoucích žen“ také ukazují stabilitu tradičních představ o genderovém rozdělení veřejné a soukromé sféry.⁵¹ Ještě v prvních letech československé republiky bylo komunistické mládežnické hnutí, které bylo v mnoha ohledech avantgardní, natolik ovládáno předsudky, že bylo údajně úspěchem, když se dívky staly jeho plnoprávnými členkami.⁵² Situace se výrazně nezměnila ani v poúnorovém období, kdy byly převažující patriarchální modely pouze transformovány.⁵³ Především v důsledku toho byl v obrazech nových socialistických žen kladen takový důraz na zvýšení sebevědomí. I v souvislosti s výše uvedenými modelovými akcemi se často zmiňovalo jisté váhání akterek, hovořící v neprospěch jejich sebedůvěry. Obraz akcí Ženy vedou obec tradiční rozdělení rolí radikálně neměnil, jen vymezení těchto úloh posouval, neboť žena neměla být zproštěna svých stěžejních rolí v domácnosti a rodině, ale měly jí přibýt další úkoly. Tento posun však dynamizoval dobové genderové uspořádání. Obraz částečně modifikované femininity se v akcích uvedeného typu střetával s tradiční maskulinitou. Vstup žen do veřejné, tedy obvykle mužské sféry muži vnímali negativně a namnoze vůči němu zaujímali ironizující či přímo odsuzující přístup. Například v Hlučíně s celou proměnou vedení obce souhlasili, protože „jde více méně o formalitu, o takové hrani děti na dospěle“.⁵⁴ Příklady mizogynie nebyly spjaty pouze s těmito akcemi, ale objevovaly se konstantně v kontextech veřejné práce, zaměstnanosti i obecnější otázky rovnoprávnosti žen. Na celostátní konferenci žen v roce 1956 byl dokonce problém malého pochopení

51 Ještě na počátku 20. století jedna z odpůrkyň přiznání volebního práva ženám prokláovala: „Místo pro ženu je rodina, a nikoli zápas v politickém světě.“ Koucká, Marie: *Volební právo žen*. In: *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Eds. Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová. Praha 2010, s. 148.

52 Fasora, Lukáš: *Staří k poradě, mladi k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*. Brno 2015, s. 181.

53 Patriarchálnost poúnorové společnosti vycházela z dřívějších kulturních norem, ovšem byla remodelována a v nové podobě také potvrzována. Současné bádání socialistickým diktaturám patriarchální charakter v zásadě jednomyslně přiznává a nezřídka z něj činí za východisko pro další analýzy. Viz Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003, s. 51–53.

54 *Vlasta* 4, 1950, č. 12, s. 6.

mužů pro veřejnou angažovanost žen v rodinách i na pracovištích uváděn jako první a nejvýznamnější bod jednání.⁵⁵ Zároveň nebyly charakteristické jen pro československé prostředí, protože například ve vztahu k východnímu Německu Donna Harschová konstatuje, že „*misogynie sice neotravovala každé setkání či každý vztah mezi muži a ženami [...], ale byla stále přítomná*“.⁵⁶ V tomto kontextu můžeme uvažovat o pounorové krizi maskulinity. Stejně jako v jiných obdobích, v nichž k takové krizi docházelo, šlo o léta politických zvrátů, doprovázená zpochybněním stávající povahy subjektu, které souviselo s úsilím vytvořit nového socialistického člověka a zároveň částečně redefinovat tradiční feminitu. Mizogynie se stávala jedním z průvodních znaků těchto transformací.⁵⁷ V diskurzivních strategiích obrazy podceňování žen, obdobně jako v případě zaměstnanosti, předcházely obrazům výsledného „pro-zření“. Model příběhu se šťastným koncem nebyl narušen, protože muži navzdory svým dřívějším představám vždy byli nuceni připustit, že ženy se mohou s úspěchem angažovat i v politické rovině.

Dobové konstrukce zmiňovaných akcí rovněž poukazují na limity prosazované participace žen na vedoucích funkcích v různých institucích. Vždy šlo o nižší stupně správní hierarchie, protože s vyšší úrovní státních či stranických struktur ženy spojovány nebyly. Absence zmínek o krajských a centrálních orgánech je výmluvná i v projevu Klementa Gottwalda kritizujícím nedostatečné zastoupení žen ve vedoucích funkcích.⁵⁸ Za příznačný lze považovat

55 Až na dalším místě co do důležitosti stál problém podceňování funkcionářek ze strany veřejnosti (také žen) a teprve poté byly řešeny praktické obtíže v podobě nedostatku mateřských škol, krátké otevírací doby obchodů apod. *O čem hovořily ženy na své konferenci*. *Vlasta* 10, 1956, č. 31, s. 10.

56 Harsch, Donna: *Revenge of the Domestic. Women, the Family and Communism in the German Democratic Republic*. Princeton — Oxford 2007, s. 115: „*Misogyny did not poison every encounter or relationship between men and women [...], but it was ever present.*“

57 Viz Filipowicz, Marcin: „*Everything the Same as Here*“: *Misogyny in Czech Modernist Poetry at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century*. In: Schwartz, Agatha (ed.): *Gender and Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*. Ottawa 2010, s. 103–118.

58 *Zvýšit účast žen ve stranické práci i ve veřejném životě*. *Funkcionář* 1, 1945/1946, č. 3, nestránkováno.

rovněž článek *Čest a sláva našim ženám*, pojednávající o nově zvolených poslankyních Národního shromáždění, jejichž fotografie doprovázejí všech šest stran textu. Text má bilanční charakter a vedle optimistických prohlášení o „*vymoženostech, které nabízí ženám jen socialismus*“, se nebrání mírné kritice. O samotných poslankyních jako celku pojednává jen v několika řádcích, zatímco značná pozornost se soustředí na téma zastoupení žen v národních výbo-rech či jednotných zemědělských družstvech a především na problém zaměstnanosti jako „*nesmírně vážnou otázku naší socialistické výstavby*“.⁵⁹ Uvedený trend je patrný rovněž v rovině delegování marginálních a často i nepopulárních činností na ženy a rovněž jejich podpůrná role ve veřejné sféře v rámci jednotlivých stran či konkrétních kampaní dokládala značnou kontinuitu s dobou samotných počátků politické participace žen. Připomínání nedostatečné politické vyspělosti a míry zkušeností představovalo významný argument proti tomu, aby ženy působily ve vyšších funkcích v převážně mužském kolektivu.⁶⁰ Také angažovanost v rámci ženských organizací stála v hodnotové hierarchii komunistického vedení na nejnižších příčkách. V tomto ohledu nebylo socialistické Československo žádnou výjimkou.⁶¹ Stačí zmínit skutečnost, že v meziválečném období měly ženy ve vedení Kominterny pouze čtyřprocentní zastoupení.⁶² Situace se příliš nezměnila ani po druhé světové válce a byla srovnatelná se stavem na Západě. Komunistické státy sovětského bloku se ani v tomto směru nevy-mykaly celoevropským sociálně-kulturním trendům.⁶³ Diskurzivní praktiky

59 *Čest a sláva našim ženám*. Rozséváčka 16, 1954, č. 24, s. 5.

60 Nečasová, Denisa: *Buduj vlast — posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011, s. 265.

61 Studer, Brigitte: *The Transnational World of the Cominternians*. New York 2015, s. 56; Nečasová, Denisa: *Buduj vlast — posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011, s. 327.

62 Studer, Brigitte: *The Transnational World of the Cominternians*. New York 2015, s. 42.

63 Malý podíl zastoupení žen v politických funkcích konstatují například Harsch, Donna: *Revenge of the Domestic. Women, the Family and Communism in the German Democratic Republic*. Princeton — Oxford 2007, s. 69–70; Allen, Ann Taylor: *Women in Twentieth-Century Europe*. London — New York 2008, s. 98–103.

čerpající z genderových stereotypů tedy pomáhaly legitimizovat dlouhodobou sociální praxi exkluze žen z vyšších politických sfér, která představovala konstantní rys komunistické éry. Ještě v polovině sedmdesátých let autorka studie věnované podílu žen na politickém dění bez příkras konstatovala, že „vývojový řetěz minulých tradic jen postupně, zvolna a obtížně otevírá prostor pro transformaci ženského postavení, ve sféře politické participace je nejpevnější“.⁶⁴

4.2 PRACOVNICE

Důležitou pouónorovou variantu nové socialistické ženy představovala výdělečně činná pracovnice. Četnost jejích obrazů ji staví zcela do popředí a vytváří z ní pravděpodobně nejvýraznější symbol pouónorové společenské transformace. Řidičky tramvají, slévačky, soustružnice a v souvislosti s venkovským prostředím také traktoristky se zejména v prvních pouónorových letech stávaly frekventovanými prvky širšího oficiálního diskurzu, stejně jako matky (viz níže). Náborové kampaně, jejichž cílem získat ženy pro uvedené profese, byly častěji pořádány již v poválečném období, poznamenaném nedostatkem pracovních sil: „A tak ženy pomohou zdolat nedostatek pracovníků. Přesto, že mají na starosti ještě vlastní domácnost [...], začlení se alespoň do práce polodenní nebo několikahodinové.“⁶⁵ Stejně akce se pořádaly i v zemích západní Evropy a ve Spojených státech.⁶⁶ Poválečný trend narůstající zaměstnanosti žen byl charakteristický pro celou evropskou společnost, ovšem socialistické země dosáhly jejího vyššího podílu nejméně

⁶⁴ Bártová, Eva: *Historický vývoj politické participace žen*. Sociologický časopis 12, 1976, s. 43.

⁶⁵ Mužiková-Nosilová, Ludmila: *Naše ženy v historii a výstavbě státu*. Praha 1946, s. 53.

⁶⁶ Rupp, Leilla J.: *Mobilizing Women for War. German and American Propaganda 1939–1945*. Princeton 1978; Honey, Maureen: *The “Womenpower” Campaign: Advertising and Recruitment Propaganda during World War II*. In: Cott, Nancy F. (ed.): *History of Women in the United States. Historical Articles on Women’s Lives and Activities*. Vol. xv. Women and War. London — Paris 1993, s. 326–340.

o dvě dekády dříve.⁶⁷ Právě nedostatek pracovních sil a nové potřeby státem řízené ekonomiky, která preferovala těžký průmysl,⁶⁸ představovaly hlavní důvod cílených snah o transformaci tradiční genderové politiky na úrovni jednotlivých profesí.⁶⁹ Ženy měly začít vykonávat práce spojované obvykle s muži, a to buď ve smyslu obsazení dosud volných pozic, nebo nahrazení mužů v jejich dosavadních funkcích. Ti mohli v druhém případě změnit profesi a věnovat se práci vyžadující větší fyzickou zdatnost, například v dolech a hutích. V oficiálním diskurzu byly tyto strategie opět zasazeny do kontextu budování socialismu a rovnoprávnosti: „*Ne-smírné a neomezené možnosti uplatnění dává ženám socialistické zřízení, jež nezná nadřazenosti ras nebo pohlaví.*“⁷⁰ Stejná zdůvodnění byla používána i v dalších socialistických státech tehdejšího východního bloku.⁷¹ Proklamovaná rovnost příležitostí se ale neodrážela v dobových diskurzivních konstrukcích a ty v důsledku vykazovaly zjevnou asymetrii. Zcela v nich absentovala možnost, že by muži obsazovali místa tradičně náležející do sféry zaměstnanosti žen. Obrazy pomocného zdravotního personálu, pracovníků

67 Viz Haan, Francisca de: *Women as the "Motor of Modern Life": Women's Work in Europe West and East since 1945*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 95.

68 Nedostatek pracovních sil po skončení druhé světové války vedl k masivní agitaci mezi ženami. Ačkoli se během dvouletého plánu v letech 1946–1948 v českých zemích začlenilo do výrobního procesu 375 000 pracujících, z čehož polovinu tvořily ženy, stále to rostoucím výrobním nárokům nedostačovalo. V důsledku protežování těžkého průmyslu po únoru 1948 byl největší zájem o dělnické profese. Do roku 1953 se počet dělníků se zvýšil o 330 000, v případě žen o 70 000. V rámci průmyslové sféry činil celkový podíl zastoupení žen v roce 1948 27,5 %, v roce 1957 již 35,8 % a v roce 1967 dokonce 42 %. Viz Kaplan, Karel: *Sociální souvislosti krizi komunistického režimu 1953–1957 a 1968–1975*. Praha 1993, s. 9; týž: *Kořeny československé reformy 1968*. Sv. II. Brno 2002, s. 11.

69 O neekonomických motivech vstupu žen do zaměstnání v případě východního i západního Německa pojednal například Shaffer, Harry G.: *Women in the Two Germanies. A Comparative Study of a Socialist and Non-Socialist Society*. New York 1981, s. 67.

70 Kulturní besedy Československo-sovětského přátelství 2, 1951, č. 1, s. 2.

71 Haan, Francisca de: *Women as the "Motor of Modern Life": Women's Work in Europe West and East since 1945*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 89.

v jeslích a školkách či dělníků nově nastupujících do textilních továren se neobjevovaly.

Sfěře zaměstnanosti zejména v prvních poúnorových letech jednoznačně dominovaly obrazy pracujících žen, které nově vykonávaly „mužské“ profese. Konstrukce se vyznačovaly stejnou strukturou modelových příběhů jako v případě jednorázových akcí, jež vedly k dočasné výměně vedení obcí v roce 1950. Nové zaměstnankyně musely překonat nevrzivost ze strany svých kolegů, kteří je kromě posměchu častovali i naschvál. Ty se v dobových obrazech neomezovaly jen na rádooby vtipné maličkosti. Například řidička tramvaje si stěžovala na komplot svých kolegů, kteří se rozhodli ji úplně ignorovat. Při své první jízdě měla půlhodinové zpoždění, protože průvodčí s ní odmítal spolupracovat kvůli tomu, že je žena.⁷² V dobovém diskurzu se objevovaly také další typy překážek. Na sjezdu Komunistické strany Československa v roce 1949 referovala Anežka Hodinová-Spurná o pracovníci, která předložila zlepšovací návrh, ale nebyla za něj odměněna. Problém spočíval v tom, že šlo o první osobu z celé továrny, která se tímto způsobem angažovala v zájmu zlepšení výroby. Její kolegové údajně návrh zatajili, protože měli za to, že by bylo hanbou, kdyby jej jako první nepodal muž.⁷³ Prezident Gottwald ve svém projevu u příležitosti Mezinárodního dne žen kritizoval nezájem pracovníků o nové zaměstnankyně, jejich neochotu svým kolegyním pomáhat, nepřipravenost zázemí továren v podobě šaten a umývárén apod.⁷⁴

Modelové příběhy na jedné straně povzbuzovaly ženy k překonání ostychu, podporovaly jejich sebevědomí, dávaly jim návody, jak zvládat obtíže,⁷⁵ ale na straně druhé komplementárně výrazně

⁷² *Ženy řídí tramvaj*. *Vlasta* 3, 1949, č. 16, s. 3.

⁷³ Hodinová-Spurná, Anežka: *Príspevek do diskuse*. In: Protokol k 9. rádnému sjezdu KSČ 1949. Praha 1949, s. 310.

⁷⁴ *Pracují na místě muže*. *Rozsévačka* 14, 1952, č. 3, s. 13.

⁷⁵ V prvních poúnorových letech ustoupila pronatalitní politika státu do pozadí kvůli zvýšené pozornosti věnované nábory pracovních sil, a to navzdory stále klesající křivce porodnosti. Úhrnná plodnost (počet dětí na jednu matku) poklesla v průběhu padesátých let z hodnoty 2,8 pod hranici postačující pro zajištění prosté reprodukce obyvatelstva. Tento trend pokračoval i v šedesátých letech a stal se postupně důležitým předmětem

ohrožovaly tradiční maskulinní identitu jejich kolegů.⁷⁶ Tentokrát nebyl zdůrazňován konflikt domova a zaměstnání, ale střet genderových představ na pracovišti. Nové kolegyně svým spolupracovníkům upíraly specifčnost, a tím pádem i dominantní postavení, o něž se jejich maskulinita primárně opírala. V některých případech byl opět využit motiv převrácení genderového řádu. Film *Štika v rybníce* z roku 1952, pojednávající o partě mladých zednic, které hájily oprávněnost svého působení na dosud „mužské“ stavbě, stavěl do pozice vůdčí osobnosti sebevědomou dělnici: „*Mařka působí na staveništi jako hbitá štika a jen se trochu okouká, už začne prohánět líné kapry.*“⁷⁷ Dané přirovnání mění zavedené způsoby symbolické reprezentace, protože ženský prvek je transformován do podoby dynamického, aktivního elementu, zatímco mužskému je vyhrazena pasivní pozice. Ohrožující tlak na maskulinitu dělníků se ukazuje jako širší problém všech takto koncipovaných diskurzivních strategií v prostoru východního bloku. V Rumunsku „*socialistické superženy*“ rovněž údajně nevykonávaly nic neobvyklého. Díky dobré organizaci práce a politickému uvědomění každá pracovnice mohla mnohonásobně překračovat normy, nepotřebovala k tomu ani ohromnou fyzickou zdatnost, ani dlouholetou zkušenost.⁷⁸ Lynne Attwoodová konstatuje, že v Sovětském svazu byly oslavovaným údernickým připisovány tradiční mužské vlastnosti, jako osobní ambice, racionalita, schopnost radikálně inovovat

státního zájmu. Ještě roku 1956 začal situaci intenzivně monitorovat Státní úřad statistický a v šedesátých letech ve výzkumech pokračovala zejména Státní populační komise. Byla zaváděna také praktická opatření v zájmu podpory natality — prodlužování tzv. mateřské dovolené až na dobu dvou let v roce 1970 a zvýšení peněžité pomoci v těhotenství a mateřství. Hašková, Hana: *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945–2006*. Gender — rovné příležitosti — výzkum 8, 2007, č. 2, s. 15–26.

⁷⁶ Práce amerických badatelů využila ve své slavné knize Elizabeth Badinterová. Viz Badinter, Elisabeth: *XY. Identita muže*. Bratislava 1999, s. 135–139.

⁷⁷ *Vlasta* 6, 1952, č. 6, s. 7.

⁷⁸ Massino, Jill: *Workers under Construction: Gender, Identity and Women's Experiences of Work in State Socialist Romania*. In: Penn, Shana — Massino, Jill (eds.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. London — New York 2009, s. 18.

proces výroby apod.⁷⁹ Explicitním připisováním maskulinních znaků ženám vykonávajícím „mužské“ činnosti se vyznačuje také text věnovaný sovětským ženám v době druhé světové války: „*Sovětská žena nebyla jen tvrdou pracovnící v týlu, ona ukázala také své hodnoty jako mužný a odvážný voják na frontě, [...] legendární slávou, zmužilostí a chrabrostí jsou ověněny hrdinské činy žen.*“⁸⁰

Dobové obrazy pracovnic v sobě skrývaly také potenciál narušit tradiční feminitu. Vykonávat „mužskou“ profesi, a tím přebírat i část maskulinních znaků, mohlo podle řady textů vést k částečné ztrátě ženskosti.⁸¹ Níže nastíněný příběh traktoristky představuje dobrou ukázkou míšení genderových identit a jejich dobově žádoucí interpretaci. Pracovnice státního statku u Benešova byla charakterizována jako žena, která se vyzná ve strojích a v práci dosahuje nezřídka lepších výsledků než muži. Část textu je v těchto intencích věnována i jejímu vzhledu: „*Na první pohled se zdá mužská, ale brzy zpozoruješ, že je to pro její pevnou kostnatou bradu a silné obočí. Pod ním však září chytré, docela jasné oči a častý záblesk krásných zubů ti prozradí, že se ráda usmívá, a usmívá se tak laskavě a moudře, že ji musí mít všichni rádi jako mateřského kamaráda.*“⁸² Maskulinní rysy sice působí na první pohled dominantně, ale více prostoru je věnováno tradičně femininním popisům tváře. Vzhled pracovnic byl obecně v dobových obrazech marginalizován, pravděpodobně především kvůli bezpohlavně působícím overalům a montérkám, zákazu nošení šperků a nutnosti zakrývat vlasy šátkem z důvodu bezpečnosti práce.⁸³ Ženy ale přesto údajně působily krásně, přičemž opačné názory byly interpretovány

79 Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999, s. 99–101.

80 Gribosubova, Valentina: *Sovětská žena v boji proti fašismu*. Přítel Sovětů 2, 1947, č. 6, s. 1.

81 Tento názor, považující vliv prostředí za určující při vytváření genderové identity jedinců, je již staršího data. Zazněl například při debatách o volebním právu žen na počátku 20. století: „[...] boj volební [...] setřel by i pel skutečné ženskosti se ženy.“ Koucká, Marie: *Volební právo žen*. In: *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Eds. Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová. Praha 2010, s. 148.

82 *Ženy u traktoru*. *Vlasta* 3, 1949, č. 17, s. 3.

83 *Provoz kancelářských strojů držitelem putovní vlajky*. *Zbrojovák* [8], 1952, č. 15, s. 8.

jako buržoazní lži: „Buržoazní kritici socialismu projevují dojemnou starost o krásu žen, s kterou prý zlí komunisté nešetrně zacházejí. No stačí se podívat na naše děvčata v závodech a na polích, aby tito kritici byli usvědčeni ze lži.“⁸⁴ Socialistická krása ale představovala specifický typ. Dobová estetika preferovala statné ženské postavy oděné do montérek místo šatů a svírající raději pracovní nářadí než kabelky.⁸⁵ Situace se však změnila přibližně v polovině padesátých let, kdy se idealizující představy o ženském vzhledu postupně vracely k tradičnímu pojetí.

Obavy z maskulinity žen odpovídaly zjednodušujícímu biologizujícímu vidění, které spojuje maskulinitu pouze s muži a femininitu se ženami. Tradiční genderové uspořádání společnosti klade mezi oba konstrukty téměř neprostupnou hranici, eliminující možnosti vzájemného míšení. V takovém světě maskulinizované ženy a feminizovaní muži budí nedůvěru, despekt či obavy.⁸⁶ Ambivalentní obrazy především maskulinizovaných žen a podstatně méně časté konstrukty feminizovaných mužů prvních poúnorových let do značné míry odrážely rozkolísání genderových rolí a identit obou pohlaví, které bylo v tomto kontextu chápáno negativně. Proto byl v dobových konstrukcích kladen takový důraz na propojování „nové“ role ženy, která vykonávala tradičně mužské profese, s obvyklou úlohou matky a hospodyně, a tím zároveň na kontinuitu genderového uspořádání. „Mužská“ práce údajně nevy-mazala tradiční femininní inklinace k domácnosti. Stejný způsob propojování veřejné a soukromé sféry konstatovala Malgorzata Fidelisová také u polských žen. Zaměstnané Polky se vyznačovaly mateřskými instinkty, inklinováním k domovu, domácnosti a také

⁸⁴ *Čest a sláva našim ženám*. Rozsévačka 16, 1954, č. 24, s. 9.

⁸⁵ Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 179.

⁸⁶ Příslušníci obou pohlaví se většinou záměrně vyhýbají činnostem či způsobům jednání, které by je mohly spojovat s charakteristikou pohlaví opačného. Viz Halberstam, Judith: *The Good, the Bad and Ugly: Men, Women and Masculinity*. In: Gardiner, Judith K. (ed.): *Masculinity Studies & Feminist Theory*. New Directions. New York 2002, s. 345; též: *Female Masculinity*. Durham — London 1998.

emocionalitou.⁸⁷ V zásadě stále šlo o tradiční představy o „přirozenosti“ femininních a maskulinních rysů, které byly jen dílčím způsobem transformovány. Darja Završeková v tomto kontextu zdůrazňuje, že komunisté navzdory pokusům změnit genderový řád nikdy nezpochybnili primární odpovědnost žen za soukromou sféru, tedy domácnost a výchovu dětí. Role zaměstnané ženy tak byla vždy spíše komplementární než substituční.⁸⁸

Konflikt genderových rolí a identit v případě zaměstnanosti se jevil jako palčivější než ve vztahu k politické sféře, protože patřil ke každodenní praxi. Ostré hrany se do jisté míry otupily ke konci sledovaného období, kdy z oficiálního diskurzu obrazy žen pracujících v těžkém průmyslu postupně mizely. Sice ještě v roce 1955 můžeme na titulní stránce časopisu *Vlasta* sledovat usměvavou slévačku, šlo ale spíše o výjimku.⁸⁹ Od konce čtyřicátých let se naproti tomu stále publikovaly reportáže věnované zednickým ženským pracovním skupinám, které však postupně eliminovaly přítomnost zedníků, a tím i případné problémy spjaté s konfliktem feminity a maskulinity.⁹⁰ V souladu se změnou státní politiky byla zároveň v dobových konstrukcích patrná sílicí snaha vyhrázovat ženám méně fyzicky náročné pracovní funkce.⁹¹ Instituce nábory do zaměstnání ale fungovala dále a dobové konstrukce stále povzbuzovaly ženy k působení na obvykle mužských pozicích. Ženy „*pracují tam, kde byla dřív doména mužů, [...] práce není lehká [...], ale na mnohých pracovištích by mohly být vzorem i některým mužům.*“⁹² Výše

⁸⁷ Fidelis, Margorzata: *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland*. New York 2010, s. 147–148.

⁸⁸ Završek, Darja: *Women and Social Work in Central and Eastern Europe*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 64.

⁸⁹ *Vlasta* 9, 1955, č. 44, s. 1.

⁹⁰ *Viz O ženách, které se chopily zednické lžíce*. *Vlasta* 10, 1956, č. 13, s. 3; *Ženská stavba v Krušné Hoře*. *Vlasta* 10, 1956, č. 15, s. 6.

⁹¹ Jednotlivá ministerstva vypracovala seznamy profesí, v nichž by se ženy mohly ideálně uplatnit, a tím nahradit muže a uvolnit je pro práci v těžkém průmyslu. *Viz Z druhé konference pracujících žen*. *Vlasta* 9, 1955, č. 14, s. 2–3.

⁹² *Pomáhají ženy našemu stovebnictví?* *Svět v obrazech* 12, 1956, č. 10, s. 8.

uvedené problémy nebyly vyřešeny, jen se částečně utlumily a nabývaly jiných podob.

4.3 HOSPODYNĚ

Obraz ženy jako hospodyně byl v poúnorovém diskurzu opomíjený. Ženě se smetákem či jinými atributy této genderové role nebyla věnována samostatně téměř žádná pozornost. Mezi hlavní důvody patřila potřeba „vyvést“ ženy ze soukromé sféry, která pro ně byla tradiční, a představa domácích prací jako ekonomicky nevýhodné činnosti. Pokud se obrazy hospodyně přece jen objevily, vyznačovaly se jednostranností a v zásadě se s nimi můžeme setkat pouze v součinnosti s rolí pracovnice nebo angažované občanky. Typickým příkladem je článek pojednávající o referentce okresního finančního odboru. Novinářky z celostátního periodika za ní přijely, ale místo kanceláře byly přijaty v kuchyni, kde žena právě „*drhla podlahu*“. Funkcionářka proto nejdříve v krátkosti pohovořila o tom, jak harmonizovat domácnost a zaměstnání veřejné osoby, ovšem dominantním tématem rozhodující části rozhovoru se již staly její zkušenosti z úřadu.⁹³

Způsob, jak sladit zaměstnání a práce v domácnosti, představoval spolu s výchovou dětí zásadní otázku (nejen) komunistických žen, a proto mu již v meziválečném období byla věnována velká pozornost. Časopis *Rozsévačka* v roce 1928 tomuto tématu vyčlenil celou stranu textu, jež doprovodily sociálně kritické ilustrace: „*Dřív, než se rozední, musí se postavit k neckám [...], když uvařila cikorkový odvar k snídani, vede dítě do školy [...], utíká do továrny. Vesele jde se tomu, kdo se dobře vyspal, hůř je této ženě, která je už po ránu znavena, [...] a tak přijde večer, který znamená pro dělnickou ženu návrat k nové práci.*“⁹⁴ V daném období zohledňovaly obrazy zaměstnaných

⁹³ *Práce žen v lidové správě*. Vlasta 6, 1952, č. 8–9, s. 6.

⁹⁴ *Rozsévačka* 1, 1928, č. 47, s. 3.

žen dvojí diskriminaci — v zaměstnání a v domácnosti. Explicitně bylo v této souvislosti také často uváděno, že ženy trpí stávajícími kapitalistickými poměry více než muži.⁹⁵ Ženám údajně jejich osud naložil tolik na jejich bedra, „*kolik ani muž by často neunesl*“.⁹⁶ Konstrukcím dominovala také tradiční představa domácích prací a výchovy dětí jako ženských úkolů, zatímco výzvy k proměně genderového uspořádání zcela absentovaly. Řešení bylo spatřováno ve změně společenského řádu. Poměrně radikálním způsobem to vyjádřil i program komunistických žen v roce 1921: „*Jsou to ženy, které si uvědomily, že domácnost je přítěží ženě výdělečně pracující, klec pro ducha, vězením pro srdce schopné rozletu, [...] dnešní domácnost je přechodný útvar, neudržitelný do budoucna*“.⁹⁷

Pouňorový diskurz motiv dvojí diskriminace značně upozadil a zdaleka v tomto směru nedosahoval radikality předchozích období. Socialistická revoluce údajně přinesla radikální společenskou změnu, a proto mělo být teoreticky vše v pořádku. Dobové obrazy pracujících a politicky angažovaných žen prozrazují, že tomu tak zdaleka nebylo. Jinak by nebylo nutné zdůrazňovat, že oceněná údernice je zároveň i dobrou matkou a hospodyní. Typickou strategií však bylo pouhé připomínání skutečnosti, že „*i když ženy pracují, leží na nich převážné starosti o domácnost*“.⁹⁸ Dobové konstrukce zahrnují v podstatně větší míře návody ostatních žen, jak zvládat přemíru úkolů, než přímou či nepřímou kritiku. Řešení bylo v tomto případě také převážně na ženách, jimž nezbývalo než si dobře organizovat čas. Jedno z doporučení, jak vše zvládat, se zaměřuje na pečení vánočního cukroví a vybízí volit jen takové tvary, které se rychle vykrajují nebo jen rádlují.⁹⁹ Článek *Zaměstnaná žena vaří* připomíná dřívější doby, kdy žena údajně

95 *Ženy do prvních řad*. Rozséváčka 1, 1928, č. 46, s. 2.

96 *Proč mají dělnice menší platy?* Rozséváčka 1, 1928, č. 47, s. 4.

97 Malá, Anna — Křenová, Anna: *Program, organizace a taktika komunistických žen*. In: *Ženy na stráž!* České feministické myšlení 19. a 20. století. Eds. Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová. Praha 2010, s. 239.

98 *Veliké úkoly našich žen*. Rozséváčka 14, 1952, č. 20, s. 11.

99 *Vaříme dobře a zdravě*. Vlasta 3, 1949, č. 49, s. 12.

trávila v kuchyni většinu dne, a zároveň konstatuje, že vzhledem dobovým možnostem socialismu toho již naštěstí není zapotřebí, dodává však: „*Strava, kterou podáváme rodině, nesmí být ovšem poznamenána chvatem. Musí být stejně hodnotná a dobře upravená, jako by nebylo jiné starosti než té nad plotnou, [...] a nezapomínejte na pěknou úpravu stolů a podávaných jídel!*“¹⁰⁰ V zásadě „buržoazní“ ideály útulné domácnosti a skvěle vyhlížejících pokrmů stále přetrvávaly a poukazovaly opětovně na vnitřní konflikt obrazů nové socialistické ženy.¹⁰¹ Schopnost vykouzlit domáckou atmosféru se projevuje i v popisu textilní továrny s naprostou početní převahou zaměstnankyň. Záhony květin něžných barev, pěstěný travník, „*takové vlídné útulné prostředí mohou vytvořit jen ženy*“.¹⁰² Jednu z výjimek představuje satiricky laděný článek *Jak jsem se nestala ředitelkou*, který na každodenním soužití mladého páru ukazuje „druhou směnu“ ženy po příchodu ze zaměstnání a porovnává její situaci s mužem, který se věnuje studiu. Na manželčiny výzvy, aby se ve větší míře staral o domácnost, reaguje popuzeně: „*No dovol!?!?’, ale s takovým překvapením, že jsem rázem pochopila, že jsem vyslovila požadavek přímo kacířský.*“¹⁰³ Na profesním žebříčku postupoval jen manžel a žena kvůli nemožnosti studovat zůstávala i po letech na stejné pozici jako při svém nástupu do zaměstnání.

Obrazy hospodyně často obsahovaly motiv stírání hranic mezi veřejnou a soukromou sférou. V již uvedeném příkladu textilní továrny je téměř biedermeierovská péče o prostory, v nichž zaměstnanci tráví společný čas, spojena s představou pracovního kolektivu jako rodiny. Rodina soukromá zde harmonicky žije s rodinou veřejnou — socialistickou společností. Pojetí továrny jako druhého

¹⁰⁰ *Zaměstnaná žena vaří*. *Vlasta* 3, 1949, č. 40, s. 13.

¹⁰¹ Důraz na tyto hodnoty korespondoval v některých ohledech se sovětskými koncepty tzv. kulturnosti jako základního znaku nové elity třicátých let. Podle Sheily Fitzpatrickové cílily dobové kampaně na podporu zvýšení civilizační úrovně právě na ženy. Fitzpatrick, Sheila: *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*. New York 1992, s. 235.

¹⁰² *Závod žen*. *Rozsévačka* 16, 1954, č. 19, s. 7.

¹⁰³ Majorová, Milena: *Jak jsem se nestala ředitelkou*. *Vlasta* 10, 1956, č. 37, s. 10.

domova a zároveň macurovského ráje je v případě nové socialistické ženy zasazeno do specifických genderových souvislostí. Opět nešlo o československé specifikum, ale o univerzálnější jev. V polském diskurzu je možné nalézt dokonce explicitní charakteristiku továrny jako ženina druhého domova.¹⁰⁴ Lynne Attwoodová uvádí také příklad, kdy jedna ze sovětských údernic přistupovala ke svému stroji v továrně jako k dítěti: „*Miluji svůj stroj a starám se o něj jako o dítě. Každý den ho čistím a olejuji.*“¹⁰⁵ Konflikt veřejného a soukromého tak mohl být díky tomuto symbolickému prolnutí obou sfér výrazně utlumen.

Další typ pnutí vyvolávaly samotné základy ideologických tezí o charakteru postavení žen v socialismu. Jak již bylo uvedeno, v souladu s díly klasiků mělo být důležitou podmínkou rovnoprávnosti žen nahrazení individuálně prováděných domácích prací úkoly ve veřejné sféře.¹⁰⁶ Ženy měly opustit roli „*domácí otrokyně [...] ubíjené tou nejdrobnější a nejnamáhavější, nejtěžší a člověka nejvíce otupující prací kuchyně*“.¹⁰⁷ Nová zařízení z oblasti služeb, jež měla zajistit společné praní, mandlování či vaření, nevznikala v dostatečném množství a nezřídka se vyznačovala nespolehlivostí.¹⁰⁸ Předmětem satirické kritiky se stala například v časopise *Vlasta*, který prostřednictvím básní útočil na dlouhé dodací lhůty, nízkou kvalitu služeb a vysoké ceny.¹⁰⁹ Ani snahy usnadnit domácí práce nebyly marxisticko-leninským specifikem. Slavnými se staly například Náprstkovy přednášky, pořádané již na počátku šedesátých let 19. století. V pounorové situaci pak hrál důležitou

¹⁰⁴ Fidelis, Malgorzata: *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland*. New York 2010, s. 148.

¹⁰⁵ Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999, s. 97: „*I love my machine and look after it like a child. Every day I dust it and oil it.*“

¹⁰⁶ Ministryně Ludmila Jankovcová slibovala navýšit v druhé pětiletce počet míst pro děti v mateřských školách o 18 % a v družinách o 17 %, počet prádelen o 70 %, čistíren o 80 % a jídelen o 33 %. *Slovo ministrů k ženám na zahájení druhé pětiletky*. *Vlasta* 10, 1956, č. 1, s. 2.

¹⁰⁷ *Ženská otázka*. *Rozséváčka* 16, 1954, č. 13, s. 10.

¹⁰⁸ *Viz Co chceme od podniků místního hospodářství?* *Vlasta* 10, 1956, č. 8, s. 15.

¹⁰⁹ *Co ještě je a být by nemělo*. *Vlasta* 10, 1956, č. 16, s. 10.

roli projekt Osvobozené domácnosti.¹¹⁰ Fenomén dvojího břemene zůstal problémem po celou dobu trvání komunistického panství a ani zvyšující se počet závodních a školních jídelen, prádelen a podobných zařízení jej nevyřešil. Ženy se i v dalších desetiletích cítily být přetíženy mnoha rolemi, které musely zastávat.¹¹¹ Důraz na využívání zestátněných služeb však stál v jisté opozici vůči tradičnímu chápání útulného domova jako vizitky dobré manželky a hospodyně. Pokud by žena opravdu naprostou většinu „svých“ prací v podobě vaření, praní či šití svěřila uvedeným zařízením, jak by ukázala pozitivní stránky tradičně chápané feminity a na čem by vystavěla svoji genderovou identitu? Protichůdné tendence, odrážející se nejen v sociální praxi, ale i v diskurzivní rovině, vytvářely vnitřní konflikt feminity na mnoha úrovních.¹¹²

4.4 MATKA

S obrazem hospodyně se často prolínal obraz ženy jako matky. Konstrukce mateřství a matky jsou obvykle zatíženy řadou symbolických významů a ve společnosti plní důležité funkce, které odrážejí dobové hodnoty.¹¹³ Poúnorové konstrukce matky tuto kontinuitu nenarušovaly a dokonce velká část prohlášení adresovaných ženám operovala s redukcí synonymním oslovením, jehož prostřednictvím byly

¹¹⁰ Viz Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 53–55; Láníková, Marie — Souralová, Adéla: *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*. Český lid 102, 2015, s. 296–303.

¹¹¹ Rákosník, Jakub — Šustrová, Radka: *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha 2016, s. 199.

¹¹² Poúnorový konflikt genderových rolí a identit nebyl žádným tajemstvím a prezentace žen, které si dokážou s danou situací poradit a úspěšně působit v zaměstnání, se stala důležitým tématem celostátní porady redaktorek. „*Situace žen je dnes přechodná, leží na nich tíha celé domácnosti. Musíme vybírat typy žen, které mají děti a ptát se jich, jak to dělají, aby i jejich rodina byla v pořádku.*“ Národní archiv, 1261/1/17 KSČ Úv: Ústřední komise žen 1945–1954, a. j. 113, zápis z celostátní konference redaktorek, 1949.

¹¹³ Například po staletí reprodukováný a stále variováný výjev Panny Marie s novorozeným Ježíšem ztělesňuje archetyp mateřství. Viz klasický text Kristeva, Julia: *Stabat mater*. In: *táž: Jazyk lásky*. Eseje o sémiotice, psychoanalýze a mateřství. Praha 2004, s. 200–234.

ženy postaveny na roveň matkám. Ačkoli ztotožňování žen s mateřskou rolí bylo příznačné i pro předchozí období, v poúnorovém diskurzu byla zdůrazňována jedinečnost socialistického zřízení: „*Proslavila ženu-matku, obklopila ji všeobecnou úctou, vděčností, neustálou péčí a pozorností. Mateřství, které bylo těžkým a trpným břemenem za carismu, stalo se radostnou a vznešenou povinností.*“¹¹⁴

Dobové obrazy matky můžeme sledovat ve dvou hlavních, vzájemně se prolínajících rovinách. První z nich reflektovala osobní vztah matky k jejím potomkům. Tato jedinečná vazba byla oslavována ve prospěch společenských funkcí, zejména výchovné. Kontinuitu si zachovalo pojetí matky jako zásadní postavy, která ovlivňuje názorový svět dalšího pokolení.¹¹⁵ V době národního obrození byla matka vyzdvihována díky svému vlivu na utváření národnostní identity a ani s odstupem století se na tomto principu nic nezměnilo. Modifikovány byly jen konkrétní prvky: znalost českých dějin i klasiků domácí literatury a úctu k nim vystřídalý socialistické hodnoty: „*Jestliže my matky [...] budeme od nejútlejšího dětství pěstovat v jejich duších pocit a vědomí socialistického bratrství, pak přijde čas, kdy ani v hodině největšího nebezpečí už žádná moc na světě nedokáže tento ideál z jejich srdcí vyrvat a zničit.*“¹¹⁶ Obraz matky se v těchto příkladech redukoval na nástroj zajištění socialistické budoucnosti, na reprodukci a posílení adekvátního ideologického vědomí členů a členek socialistického společenství. Zobrazování výchovné funkce matky se ale v porovnání s dřívějšími konstrukcemi zásadně lišilo. V poúnorovém období byla preferována státní výchovná zařízení, která údajně zabraňovala rozvoji negativních vlastností: *A věřte, že mu bude v mateřské škole lépe než u věčně ustarané maminky. Poroste vám přirozeněji a rychleji než u vašich sukní.*¹¹⁷ Idea adekvátní výchovy v duchu socialistických hodnot, onoho přirozenějšího růstu, se neodvíjela jen

¹¹⁴ *Sovětská matka — hrdinka.* Vlasta 5, 1951, č. 10, s. 5.

¹¹⁵ *Viz Pro váš úsměv maminky.* Vlasta 3, 1949, č. 21, s. 6.

¹¹⁶ *Sestra nás všech.* Vlasta 5, 1951, č. 10, s. 3.

¹¹⁷ Michálková, V.: *I na vaše dítě, maminko, čeká mateřská školka!* Vlasta 7, 1953, č. 16, s. 10.

od tehdejších představ nadřazenosti kolektivního nad individuálním. Svoji roli hrála také snaha o disciplinaci jedinců, realizovaná zejména v moderní éře prostřednictvím vzdělávacích a výchovných institucí,¹¹⁸ a také potřeba zajistit péči o děti zaměstnaných žen.¹¹⁹ Hustá síť zařízení pro předškolní mládež byla chápána jako jeden z nutných předpokladů úspěšného náboru pracovníc: „*Tím vším bude žena zbavena do značné části povinnosti vychovávat děti, takže se uvolní pro zapojení do pracovního procesu.*“¹²⁰ Ke konci sledovaného období se ale dobové obrazy proměňovaly a matka, respektive rodina, získávala opět na významu.¹²¹ Role rodiny a státních zařízení ve výchovném procesu se od té doby jeví jako vyváženější a jejich poměr se v budoucnu ještě více vyrovnával.¹²²

Nová socialistická matka se vyznačovala důvěrou ve stát, jeho instituce a potřebou realizovat se v zájmu společnosti. Ráno bez obav ponechala své potomky v péči školek a jeslí, aby mohla jít do zaměstnání či se veřejně angažovat.¹²³ Již v době první republiky

118 Mateřské školy a jesle již v meziválečném období navštěvovalo asi 20 % dětí předškolního věku. V té době také zintenzivnila diskuse o jejich hlavním poslání, tedy zda má být ústavy pečovatelské, či spíše výchovné a vzdělávací. Postupně převážilo druhé uvedené zaměření. V poúnorovém období byly hlavní cíle mateřských škol a jeslí systematizovány zákonem o jednotném školství z roku 1948, zahrnujícím tyto instituce do školské soustavy. Viz Lenderová, Milena — Rýdl, Karel: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006, s. 161–202.

119 V poúnorovém období došlo k masivní výstavbě předškolních zařízení. Zřizovaly je jak státní instituce, tak konkrétní podniky či jednotná zemědělská družstva. Mezi lety 1950 a 1970 vzrostl počet dětí navštěvujících pravidelně jesle o 10 %, v případě mateřských škol šlo dokonce o 30 %. Hašková, Hana: *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945–2006*. Gender — rovné příležitosti — výzkum 8, 2007, č. 2, s. 15–26. Za nutnou podmínku zvýšení zaměstnanosti byla považována také kolektivní zařízení usnadňující práci v domácnosti. Podle dobových textů bylo nutné ji ženám alespoň částečně ulehčit, aby mezi nimi vůbec bylo možné očekávat pozitivní reakce na výzvy ke vstupu do zaměstnání.

120 Národní archiv, 357/2 ÚAV NF: Ústřední akční výbor Národní fronty 1948–1955, k. 67, Žena ve veřejném životě.

121 Viz *Rodině o výchově dětí*. Vlasta 10, 1956, č. 17, s. 12.

122 Analýzu odborného diskurzu Státní populační komise vzhledem k této otázce provedla Havelková, Hana: *(De)centralizovaná genderová politika. Role Státní populační komise*. In: táž — Oates-Indruchová, Libora (eds.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury v české společnosti 1948–1989*. Praha 2015, s. 125–168.

123 V poúnorových letech bylo nejdříve nutné překonat neochotu žen k tomu, aby umísťovaly své potomky do mateřských škol a jeslí. Viz Nečasová, Denisa: *Buduj vlast — posilíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011, s. 369.

byly za komunistický ideál prohlašovány sovětské ženy, pro které nebylo mateřství překážkou v jejich povolání a veřejné angažovanosti.¹²⁴ Tento přístup kontrastoval s tradičně pojímaným modelem matky, která spatřuje v mateřství své poslání a upřednostňuje péči o potomky před jinými aktivitami. Přetrvávající představy tohoto druhu stály v opozici vůči komunistickým apelům na veřejnou angažovanost a zaměstnanost žen. Dobovým řešením v diskurzivní rovině mělo být smíření těchto dvou pólů. Ideálem se měla stát matka, „*kteřá miluje svoji rodinu a je jí oddána v tom nejlepší slova smyslu. Ale její rodinné vztahy nemají ani stínu sobectví, ani ji neodlučují od obecných zájmů*“.¹²⁵ Prolnutí napomáhala také diskurzivní formace zdůrazňující obecnější vzájemný soulad zájmů rodiny a státu.¹²⁶ Ani v důsledku toho však neustoupila převaha tradičního genderového uspořádání. Zodpovědnost za rodinu a dítě stále nesla primárně žena, k jejímuž „přirozenému“ zájmu pečovatelské a výchovné aktivity údajně příslušely. V tomto ohledu byla mateřská role považována především za sociální funkci, vyvěrající z údajné ženské přirozenosti.¹²⁷

Druhou rovinu poúnorových obrazů matky charakterizovalo kolektivní symbolické mateřství, spočívající v zájmu o blaho nejen vlastních biologických potomků, ale i dětí v dalších zemích. Omnipotentně konstruovaná matka měla budovat šťastnou socialistickou budoucnost pro všechny děti světa a „*bojovat za odvrácení války, [...] vybojovat světový mír*“.¹²⁸ V těchto obrazech ležela mezi mateřskou péčí a expanzivní agresivitou, odrážející polaritu studené války, často jen tenká, místy prostupná hranice: „*Chvějte se smrtonosné štáby zlata,/ couvejte, vrazi, ze všech bojišť zpátky./ [...] Mír je hájen lidem/ a z nejmocnějších zbraní matka — je zbraň.*“¹²⁹ Obrazy matky tak nabývaly militarizujícího a zároveň emočně vy-

¹²⁴ *Matka budoucnosti*. Rozséváčka 3, 1930, č. 13, s. 5.

¹²⁵ Hillová, Olga: *V zemi míru a štěstí*. Praha 1951, s. 142.

¹²⁶ Tůmová, Táňa: *Pro zlepšení práce mezi ženami*. Funkcionář 5, 1950, č. 2, s. 88.

¹²⁷ Studer, Brigitte: *The Transnational World of the Cominternians*. New York 2015, s. 54.

¹²⁸ Hájková, Věra: *Matčín největší úkol*. Vlasta 6, 1952, č. 51, s. 11.

¹²⁹ Svozilová-Johnová, Herma: *Matka*. Vlasta 7, 1953, č. 15, s. 12.

pjatého výrazu. Zejména v souvislosti s tehdejší válkou v Koreji byly využívány sugestivní obrazy enormního utrpení dětí,¹³⁰ které měly usnadnit společný boj společensky, národnostně i jinak diferencované skupiny žen: „*Necht se, ženo, tvá vůle, spojená s vůlí milionů jiných rodin, stane nerozbornou silou míru, a pak mír zvítězí!*“¹³¹ V textech ale často rezonovaly také motivy nebezpečného nepřítele, který byl symbolicky zbaven lidských vlastností a nabýval démonických, zvířecích podob. V konstrukcích protivníků socialismu se objevovaly příznaky dravců, zlodějů a násilníků, přecházející v archetypální folklorní představy o nebezpečně hroživé síle, kterou ztělesňovali upír či vlkodlak. Nepřítel tak byl přetvořen v hrůznou kreaturu, která páchá nepředstavitelné zlo.¹³² Strategie dehumanizace protivníka zároveň měla stmelovat diferencované kolektiv. Boj proti nelidské bestii, která například mrzačí korejské děti, realizovaný prostřednictvím promírových aktivit, se stával „*chvályhodnou, dokonce svatou činností*“.¹³³

Symbolická postava matky v dobových obrazech reprezentovala také celý kolektiv: „*Země naše, republika lidově demokratická, je matkou nás všech.*“¹³⁴ Nežřídka na sebe brala její podobu komunistická strana, která láskyplně vedla své děti — členy a členky — k lepším zítřkům: „*Strana jako rodná matka pečuje o potřeby všeho lidu, o šťastnou a slunnou budoucnost našich dětí.*“¹³⁵ Přenosem mateřství ze ženy jako psychofyzické bytosti na širší entity byla podle Petra

130 Jeden z mnoha příkladů představuje Výzva Mezinárodní demokratické federace žen. V ní se píše o ženách, které „*viděly umírat své děti pod pumami, upalovat za živa, za živa pohřbívat, a nakazit se smrtelnými nemocemi*“. Výzva MDFŽ u příležitosti 2. výročí vypuknutí války v Koreji. Vlasta 6, 1952, č. 26, s. 2.

131 *K ženám celého světa*. Vlasta 6, 1952, č. 23, s. 2.

132 Schmarc, Vit: „*Mír přesněji!*“ *Korejská válka jako černý bod socialistického realismu*. *Současné dějiny* 21, 2014, s. 51–52.

133 Frank, Jerome D. — Melville, Andrei Y.: *The Image of the Enemy and the Process of Change*. In: Gromyko, Anatolii A. — Hellman, Martin E. (eds.): *Breakthrough. Emerging New Thinking. Soviet and Western Scholars Issue a Challenge to Build a World Beyond War*. New York 1988, s. 204: „[...] *praiseworthy, even holy activity* [...]“

134 *Jde o nový společenský řád*. Vlasta 2, 1948, č. 20, s. 2.

135 Zahrádková, M. — Mlčochová, J.: *Jsmo komunistky, a to nás zavazuje*. *Rozsévačka* 14, 1952, č. 18, s. 11.

A. Bílka zejména v druhém uvedeném případě vytvářena symbolická náznaková síť mytologického partnerství. Vedle strany či země jako femininního prvku stáli v pozici mužů obvykle Josif V. Stalin nebo Klement Gottwald. Toto spojení, sugerující nespécifikované mytické oplodnění, pak přinášelo zcela abstraktní, ale o to zásadnější plody: šťastnou budoucnost, revoluci, mír apod.¹³⁶ Tyto obrazy v sobě implicitně nesly genderovou nevyváženost, protože primárně operovaly s představou tradičního partnerství a rodičovství. Přetrvávající dobové patriarchální uspořádání společnosti podřízovalo obraz matky právě uvedeným symbolickým reprezentacím. Zároveň tento mechanismus neplatil jen v případě kolektivního symbolu, ale působil i v obrazech zohledňujících individuální rovinu.¹³⁷

Pro symbolické podoby mateřství byla důležitá také reflexe přítomnosti a budoucnosti. V těchto intencích mateřství představovalo věčně se obrozující vitalitu,¹³⁸ jejímž prostřednictvím vznikl nový člověk a svět komunismu.¹³⁹ Obrazy ženy-matky se tak v individuální i nadosobní rovině stávaly nutnou součástí širšího vývoje směřujícího k údajně vyšším stádiím společenského uspořádání. Opět v nich rezonoval variovaný motiv pokroku a utopie. Podle Erica Hobsbawma ztělesňovala v levicové ikonografii ženská postava nejčastěji utopické vize budoucnosti. Představovala „*bohyni svobody, symbol vítězství, postavu směřující k dokonalé budoucí společnosti*“.¹⁴⁰ Nedílnou součást jejího obrazu tvořily také motivy plodnosti, růstu a rozkvetu, které zmíněný autor chápe jako přirozené příznaky ženy a jejího potenciálního mateřství.

¹³⁶ Bílek, Petr A.: „*Plakaly spolu, plakaly radostně a hrdě.*“ *Emblematické redukce mateřství v ideologizovaném prostoru české poúnorové společnosti*. In: Hanáková, Petra — Heczková, Libuše — Kalivodová, Eva (eds.): *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha 2006, s. 253.

¹³⁷ Viz Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003, s. 51–52.

¹³⁸ *Rada československých žen našim matkám*. *Vlasta* 2, 1948, č. 21, s. 10.

¹³⁹ Viz Macura, Vladimír: *Český sen*. Praha 1999, s. 7–10.

¹⁴⁰ Hobsbawm, Eric: *Man and Woman in Socialist Iconography*. *History Workshop. A Journal of Socialist Historians* 3, 1978, No. 6, s. 133: „[...] goddess of freedom, the symbol of victory, the figure who pointed towards the perfect society of the future.“

4.5 MANŽELKA

Mezi nejméně frekventované dobové obrazy socialistické ženy patřila vedle hospodyně manželka, což je pravděpodobně dáno jejich primární příslušností k soukromé sféře. Konstrukce manželky se nejčastěji objevují v souvislosti s obrazy matky, rodiny a mateřství: „*Ženě-matce přísluší upevňovat šťastný život rodiny.*“¹⁴¹ Samostatně se tato konstrukce téměř nevyskytovala, což vedlo k její marginalizaci. Charakteristickým rysem byla také vztahovost konstrukcí, protože manželka v dobovém diskurzu vystupovala převážně v součinnosti s partnerem.

Obraz manželky byl tak spíše obrazem partnerství zasazeného do obvyklého modelu starý versus nový. Dřívější buržoazní svazky se údajně vyznačovaly silnou pragmatičností a láska či přitažlivost ustupovaly do pozadí ve prospěch materiálního zajištění. V meziválečném období, stejně jako v době poúnorové byl tento přístup přirovnáván k prostituci: „*Nechá-li se žít od muže, třeba vlastního, je prostitutkou uznanou zákonem a požeňnanou knězem.*“¹⁴² Za dříve běžnou byla označována rovněž praxe, že se muži chovali promiskuitně a ženy kvůli hmotné závislosti naopak zůstávaly monogamní. Podle tehdejšího mínění kapitalistický systém „*rozrušuje nevyhnutelně a trvale zásadu monogamie [...] doprovázenou nevyhnutelnými zjevy vyplývajícími ze vztahů soukromého vlastnictví: prostituci, nadvládou muže, nerozlučitelnosti v manželství.*“¹⁴³ Podřízení žen však nebylo vnímáno jako univerzální a systémově byla opět preferována kategorie třídy před genderem. Negativním příkladem proto byla buržoazní žena, která podléhala volným mravům, jezdila si užívat „*všechny přírodní slasti*“ do lázní apod.¹⁴⁴ Jádro těchto konstruktů tkvělo v Marxově pojednání o soukromém

¹⁴¹ Hodinová-Spurná, Anežka: *Dva velké úkoly*. Rozsévačka 16, 1954, č. 4, s. 2.

¹⁴² *Manželství nebo prostituce*. Rozsévačka 5, 1932, č. 34, s. 5.

¹⁴³ Sverdlov, Grigorij M.: *Manželství a rodina v SSSR*. Praha 1951, s. 55.

¹⁴⁴ *Žena proletářská a žena kapitalistická*. Rozsévačka 1, 1928, č. 25, s. 3.

vlastnictví, následně rozvinutém Engelsovými úvahami o rodině,¹⁴⁵ přičemž v dobovém diskurzu byly variovány pouze konkrétní odstrašující příklady.¹⁴⁶ Oba myslitelé, stejně jako další levicoví socialisté používali zobrazení role ženy v rodině a manželství jako metaforu pro obecnou kategorii kapitalistického vykořisťování.¹⁴⁷ Tato symbolická linka v poúnorovém období stále přetrvávala.

V oficiálním diskurzu nové socialistické partnerství převyšovalo buržoazní svazky svojí morálkou. Lidé za socialismu údajně vstupovali do manželství pouze na základě vzájemné hluboké náklonnosti, zatímco majetkové poměry nehrály vůbec žádnou roli. Pro společný svazek byl typický rovněž zodpovědný přístup k druhému, v zásadě vylučující nevěru.¹⁴⁸ Dobové konstrukce partnerských socialistických vztahů se vyznačovaly silnou uvědomělostí, což dokládá kniha *Manželství a rodina v SSSR*, v níž se dokonce hovoří o „*soudružských vztazích*“ uvnitř rodiny.¹⁴⁹ Již v meziválečném období jedna z reportáží ze Sovětského svazu uváděla jako ideální spíše kamarádský vztah mezi oběma pohlavími, projevující se například tím, že se dva lidé sice procházejí parkem do sebe zavěšeni, ale jinak jen debatují, čtou a hrají si. „*Polibků ale nevidíš! Musíš si násilně připomínat, jak u nás v letní noci vypadá park.*“¹⁵⁰ Podle Michaely Peškové se tehdejší

145 Dalším myslitelům a myslitelkám se v poúnorovém oficiálním diskurzu dostávalo mnohem menšího prostoru. Ani Naděžda K. Krupská, ani Alexandra M. Kollontajová, které formulovaly v sovětském Rusku významné teze o rodině, partnerství a roli žen, se v něm příliš neprosadily. Příkladů děl Krupské začaly u nás vycházet až od roku 1959, přičemž šlo o její pedagogické texty a vzpomínky, práce Kollontajové byly publikovány česky v meziválečném období, ovšem kvůli jejich proklamované avantgardnosti se dalších vydání nedočkaly. Tuto situaci nezvrátil ani její otevřený názorový obrat a příklon ke stalinistickým vzorcům. Viz Drizzo, Vera s. — Šulgin, Viktor N.: *Naděžda Krupská. Vzpomínky*. Praha 1959; Metyš, Karel: *N. K. Krupská 1869–1939. Výběrová bibliografie z materiálů SPKK*. Praha 1959; Kollontajová, Alexandra M.: *Boj s prostitucí*. Chicago 1921; též: *Cestu okřídlenému Erosu*. Praha 1925; Clements, Barbara E.: *Bolshevik Feminist. The Life of Alexandra Kollontai*. Bloomington 1979; Porter, Cathy: *Alexandra Kollontai. A Biography*. Chicago 2014.

146 Viz Marx, Karel: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha 1978, s. 75; Engels, Bedřich: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1949, s. 59–78.

147 Borenstein, Eliot: *Men without Women. Masculinity & Revolution in Russian Fiction, 1917–1929*. Durham — London 2000, s. 10.

148 Sverdlov, Grigorij M.: *Manželství a rodina v SSSR*. Praha 1951, s. 16–17.

149 Tamtéž, s. 17.

150 Rühle-Gestel, Alice: *Všude ženy*. Rozsévačka 5, 1932, č. 33, s. 5.

sovětským ideálem stala žena chápaná jako spolubojovnice a souduzka, která se stejně jako muž podílí na budování socialismu, a vztah muže a ženy byl v důsledku toho soustavně zjednodušován a infantilizován.¹⁵¹ Tento přístup se v jisté podobě udržel i v poúnorovém diskurzu. Česká varianta sexuologické příručky z roku 1955 vybízela muže k tomu, aby ve své partnerce viděli především soudružku: „*Muži musí stále vidět v ženách své spolubojovnice, které mají splňovat své mateřské poslání.*“¹⁵² Soudružský charakter partnerského svazku eliminoval obrazy manželky, která získává významnou pozici díky manželovu postavení a nikoli zásluhou své vlastní práce v zaměstnání či angažovanosti ve veřejném životě. Dobrým příkladem může být článek *Marie se rozhodla*, v němž manželka ostravského hutníka přestane být „jen“ ženou v domácnosti, ale začne se také angažovat v organizaci žen. Proměna jejího myšlení je hodnocena jako velmi žádoucí, a jednoznačně zde tedy v souladu s předchozími závěry převažuje význam veřejné angažovanosti před sférou domova.¹⁵³ Oproti tomu v Sovětském svazu druhé poloviny třicátých let dobový diskurz tzv. stachanovským manželkám jistý prostor věnoval. Jejich přínos pro společnost, zdůrazňovaný mimo jiné na konferencích pořádaných těmito ženami, spočíval údajně v nalezení „*nových způsobů, jak zajistit manželovu spokojenost, zahrnujících udržování čistého a příjemného domova, stálý zájem o manželovu práci a příkladnou výchovu jejich dětí.*“¹⁵⁴ Kromě opouštění jakýchkoli emancipačních motivů šlo v souladu s ostatními trendy daného období o návrat konzervativních „buržoazních“ hodnot, s nimiž se nová sovětská střední třída identifikovala.

151 Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 41.

152 Nedoma, Karel et al.: *Pohlavní život a výchova k manželství a rodičovství. Příručka pro vychovatele, učitele a rodiče*. Praha 1955, s. 73.

153 *Marie se rozhodla*. *Vlasta* 9, 1955, č. 18, s. 10.

154 Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999, s. 103: „[...] new ways of ensuring the well-being of their husbands, which consisted of keeping the home clean and comfortable, taking continual interest in their husband's work and bringing up their children in an exemplary manner.“

Oslabení sexuálního motivu jako jednoho ze základů partnerských vztahů se prolínalo s proměnou dobového ideálu krásy nové socialistické ženy. Zevnějšek hrál na rozdíl od předchozích epoch v pouónorových konstrukcích mnohem menší význam, jak již bylo naznačeno v souvislosti se zaměstnanými ženami. Pokud texty tento rys vůbec reflektují, pokládají jej převážně za důkaz zdraví a spokojenosti. Nové socialistické ženy se proto téměř stále usmívaly, měly dolíčky v růžových tvářích a o svůj vzhled se příliš nezajímaly. Tímto způsobem zobrazuje vzorové zaměstnankyně reportáž z tepelné elektrárny. V ní jsou ženy „*začerněné uhelným prachem, ale zaujaté svou prací*“, neupravené, oblečené do montérek a mající ruce od oleje, přesto však vyzařující vnitřní krásu stavěny do kontrastu s „*paničkami*“, které mají červeně nalakované nehty, jsou sice elegantní, ale věčně nespokojené a především společnosti nijak neprospívají.¹⁵⁵ Důvod malého zájmu o zevnějšek zobrazovaných žen údajně spočíval v jejich obětování se budování socialismu. Již v meziválečném období dělnice vycházející z továrny v přímé konfrontaci s „*navoněnou slečinkou z ústavu*“ vítězila: „*[...] má-li sloužit práci, nemůže sloužit toaletě.*“¹⁵⁶ V souladu s tím se ubíraly pouónorové módní trendy, adorující pracovní oblečení: „*Pracovní oděv je důležitý, prvořadý pro náš život [...], je to oděv pro krásnou a významnou dobu dne. Pracovní oděv se tak stane středem pozornosti veškerého odívání, totiž takzvané módy.*“¹⁵⁷

Asketický uniformní přístup se však postupem let měnil a ke konci sledovaného období již symbolika montérek a pracovních oděvů z dobového diskurzu téměř vymizela. Pro rok 1955 měly v ženském odívání získat prostor prvky, které by dříve nutně nesly punc „buržoazie“. Doporučovány byly sametové látky se stříbrným tiskem a hedvábí doplněné umělými květinami či jemnou

¹⁵⁵ Káňa, Vašek: *Světlo z ženských rukou*. Vlasta 8, 1954, č. 34, s. 3.

¹⁵⁶ *Jak má vypadat Rozsévačka*. Rozsévačka 2, 1929, č. 9, s. 4.

¹⁵⁷ Článek z časopisu *Žena a móda* z roku 1950 je citován podle Hlaváčková, Konstantina: *Móda za železnou oponou. Československo 1948–1989*. Praha 2016, s. 26.

bižuterií.¹⁵⁸ Od dřívějšího zaměření se novější texty distancovaly také explicitně, když zdůrazňovaly estetickou, individualizující a kreativní funkci oděvů. Tabu přestala být oficiálně i západní móda: „[...] *nehodláme se izolovat od módy západní a oblékat se nějak jinak než všude jinde v civilizovaném světě.*“¹⁵⁹ Specifika socialistické módy, odlišující ji od kapitalistického způsobu odívání, však v oficiálním diskurzu v jisté podobě přetrvávala. Dobrým příkladem může být článek *Škola dobrého vkusu* z roku 1955, v němž je zdůrazňována potřeba přizpůsobit se požadavkům a životnímu stylu socialistické ženy. Tu představovala aktivní zaměstnankyně, vyžadující slušivý, ale praktický oděv bez „*výstřednosti*“ v podobě příliš úzké sukně či vysokých podpatků, které znesnadňují chůzi.¹⁶⁰ Obrat k akcentaci fyzické krásy, upravenosti a slušivého oděvu konvenuje s širším dobovým trendem návratu k tradičnímu pojetí feminity. Žena se měla stát především osobou starající se o svůj vzhled. Stejný trend byl patrný také v Sovětském svazu v druhé polovině třicátých let, kdy se zde opět začaly ctít konzervativní genderové hodnoty. Sovětská žena se navzdory mnoha svým aktivitám „*musela naučit uchovat své ženské vzezření, starat se o sebe a [...] věnovat pozornost svému vzhledu.*“¹⁶¹ Náročná práce již neměla být na překážku krásnému a upravenému zevnějšku. Lynne Attwoodová uvádí příklad opakujících se článků o ženách, které stavěly moskevské metro, ovšem mimo svoje zaměstnání byly údajně moderně oblečené, krásné a elegantní: „*Když bys jednu z nich potkala [...], nebyla bys schopna uhodnout, že pracuje v podzemí.*“¹⁶² Návrat

158 *Jak se budeme odívat v roce 1955.* Svět v obrazech 11, 1955, č. 1, s. 18.

159 Článek z časopisu *Žena a móda* z roku 1956 je citován podle Hlaváčková, Konstantina: *Móda za železnou oponou. Československo 1948–1989.* Praha 2016, s. 35.

160 *Škola dobrého vkusu.* Vlasta 9, 1955, č. 50, s. 15.

161 Článek z časopisu *Rabotnica* z roku 1939 je citován podle Engel, Barbara A.: *Women in Russia 1700–2000.* Cambridge — New York 2004, s. 181: „[...] *must learn to preserve her feminine countenance and to look after herself, [...] she should pay attention to her appearance.*“

162 Článek z časopisu *Rabotnica* z roku 1937 je citován podle Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953.* London — New York 1999, s. 131: „*If you were to meet one of our metro builders [...], you would not be able to guess that she works underground.*“

k tradičním genderovým představám s sebou nesl i uznání dříve odmítaných buržoazních hodnot. Diskurzivní strategie ale oficiálně nebyla „zpátečnická“, protiřečící socialistickým vizím a popírající údajná specifika. Reinterpretace zájmu o módu a vzhled vycházela z nového důrazu na konzumní život československých obyvatel ke konci sledovaného období. V již zmiňovaném článku o dobrém socialistickém vkusu bylo uvedeno, že „*pracující [...] si chtějí za vydělané peníze koupit hezké věci*“.¹⁶³ Potřeba sladit rukavičky, klobouk, pásek a kabelku se v něm považuje za jeden z projevů dobrého vkusu, tedy běžné normy, a nikoli za příznak „buržoazního“ stylu života. Díky údajné dostupnosti pro příslušníky všech sociálních vrstev ztrácely tyto dříve pranýřované symboly luxusu negativní konotace a v dobovém diskurzu byly pozitivně reinterpretovány. Akceptování konzumních hodnot a s nimi spjaté praxe se v poválečné době stalo důležitým kulturním rysem tehdejší evropské společnosti, a to bez ohledu na charakter politického zřízení v jednotlivých zemích.¹⁶⁴ Dobové obrazy na Východě i na Západě předkládaly vize bohatých států, jejichž obyvatelé si mohou dovolit téměř cokoli.¹⁶⁵ Tento přístup souzněl s dlouhodobější proměnou celkového pojetí komunistické „šťastné“ budoucnosti, neboť ta se od konce padesátých let nesla především ve znamení vědecko-technického pokroku a konzumního dostatku.

Proměna dobových obrazů krásy socialistických žen se ale výrazněji neodrazila v konstrukcích manželství. Socialistická manželka žila ve svazku založeném na uvědomělosti, a nikoli na přelétavém vzednutí vášně, již mohl vyvolat mimo jiné svůdný vzhled. Partnerství, stejně jako mateřství, bylo v dané době chápáno

¹⁶³ *Škola dobrého vkusu*. Vlasta 9, 1955, č. 50, s. 15.

¹⁶⁴ K problematice konzumu viz například Trentmann, Frank (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Consumption*. Oxford — New York 2012. Další vývoj konzumu v zemích východního bloku zajímavě sleduje publikace Bren, Paulina — Neuburger, Mary (eds.): *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford — New York 2012.

¹⁶⁵ Slaughter, Jane M.: „What's New" and Is It Good for You? Gender and Consumerism in Postwar Europe. In: Regulaska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York, s. 105.

především jako veřejná instituce: „[...] *v lásce, ve vztazích mužů a žen [...] se skrývá společenský zájem, vzniká závazek vůči kolektivu.*“ Ve stejném duchu hovořil také ministr Alexej Čepička na půdě Poslanecké sněmovny při projednávání významné novelizace rodinného práva.¹⁶⁶ Manželství, „*přestává být soukromou záležitostí, je třeba, aby od samého jeho vzniku stát si zajistil účast.*“¹⁶⁷ V kontextu zdůrazňování tohoto nového typu partnerství však nabývaly ceněné vlastnosti odlišného významu. Především šlo o soudružské soužití páru, založené na věrnosti jako důkazu sebekázně a nové morálky, založené na upřímném a čestném vztahu k lidem.¹⁶⁸ I v tomto případě kolektivní zájmy stály výše než osobní a představovaly také jedinou cestu k osobnímu naplnění: „*Práce pro kolektiv dává životu hlubší smysl, který nikdy nemůže vyvážit úzký okruh rodiny.*“¹⁶⁹ S tímto přístupem konvenuje již výše uvedené nadosobní pojetí obecnějších entit. Země či strana se nestávaly jen matkou všech, ale také rodinou. Zejména ve straně bylo proto nutné dodržovat tytéž zásady jako v partnerském a rodinném svazku — upřímnost a především věrnost. Význam posledně uvedené ctnosti v tehdejší společnosti podtrhla také čtenářská anketa z roku 1968, v níž přibližně třetina dotázaných souhlasila s trestným stíháním manželské nevěry.¹⁷⁰ Věrnost v manželství jako veřejné instituci měla stát na stejných základech jako věrnost revolučním myšlenkám a komunistické straně. Rodina a manželské partnerství slouží v tomto případě jako účinné metafory, v nichž jsou podle Eliota Borensteina biologické vazby nahrazeny novými afiliacemi, realizovanými

¹⁶⁶ O pounorových právních úpravách s ohledem na genderovou problematiku synteticky pojednala Havelková, Barbora: *Genderová rovnost v období socialismu*. In: Bobek, Míchal — Molek, Pavel — Šimíček, Vojtěch (eds.): *Komunistické právo v Československu*. Kapitoly z dějin bezpráví. Brno 2009, s. 179–206.

¹⁶⁷ Čepička, Alexej: *Šťastná rodina, šťastný národ*. Ed. Eva Soukupová. Praha 1949, s. 11–12.

¹⁶⁸ Hillová, Olga: *V zemi míru a štěstí*. Praha 1951, s. 140.

¹⁶⁹ Weissová, Jaroslava: *Sovětská žena, budovatelka socialismu*. Praha 1952, s. 23.

¹⁷⁰ Konkrétně šlo o 28,9 % žen a 31,3 % mužů. V daném období rovněž přetrvávala představa, že ženská nevěra je podstatně závažnějším problémem než nevěra mužská. Rákosník, Jakub — Šustrová, Radka: *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha 2016, s. 153–154.

v podobě vztahů k „určitému typu stávajícího uspořádání, ať už je jím strana, instituce, kultura, soubor přesvědčení, či světonázor“.¹⁷¹ Tyto získané, a nikoli biologicky dané vztahy zakládají pseudorodinu a věrohodně reprodukuje tradiční rodinnou hierarchii, v jejímž čele stojí otec. Tento způsob konstrukcí však nepopírá důležitost pokrevního příbuzenství.

Poúnorové pojetí partnerských vztahů se jeví jako poměrně tradiční.¹⁷² Důraz na partnerskou věrnost byl podporován opakovaným vymezováním se vůči raným sovětským experimentům s volnou láskou a pojetí sexu jako sklenice vody, což byla metafora, v jejíchž intencích pohlavní spojení nepředstavovalo nic jiného než naplnění základní biologické potřeby podobné žízni.¹⁷³ Volba sexuálního partnera či partnerky byla v takovém případě neomezená a nevznikal žádný další osobní či společenský závazek. S ohledem na budování socialismu, založeného na silné potřebě loajality jedinců, byl tento přístup velmi problematický a ocital se také v zásadním rozporu s výše uvedenými konstrukcemi. Již v meziválečném období se proto v komunistickém prostředí zmíněné vize prezentovaly jako „pomluvy a špinění SSSR“.¹⁷⁴ Stejný charakter vykazovaly i poúnorové obrazy, které volnou lásku a koncept sklenice vody vykládaly jako „měšťáckou morálku v pohlavním životě [...], v níž je možno dosáhnout zapomnění na neradostnou životní zkušenost“.¹⁷⁵ Vedle ohrožení věrnosti zde vystupoval do popředí ještě další důležitý prvek. Sex se neměl stát dalším tzv. opiem lidstva, odtrhujícím člověka od reality a uvědomění si nutnosti změnit společenské

¹⁷¹ Borenstein, Eliot: *Men without Women. Masculinity & Revolution in Russian Fiction, 1917–1929*. Durham — London 2000, s. 15: „[...] a kind of contemporary order, whether it is a party, an institution, a culture, a set of beliefs, or even a world-vision.“

¹⁷² Nešlo přitom o československé specifikum. Viz Timm, Annette F. — Sanborn, Joshua A.: *Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day*. Oxford — New York 2007, s. 195–197.

¹⁷³ Problém promiskuitních vztahů mezi mladými lidmi v prvních letech sovětské vlády výrazně relativizuje Fitzpatrick, Sheila: *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*. New York 1992, s. 65–90.

¹⁷⁴ Spitz, F.: *Opereta o volné lásce*. Rozsěvačka 5, 1932, č. 33, s. 8.

¹⁷⁵ Nedoma, Karel et al.: *Pohlavní život a výchova k manželství a rodičovství. Příručka pro vychovatele, učitele a rodiče*. Praha 1955, s. 14.

poměry. Vladimir I. Lenin v tomto kontextu bouřlivě (a zároveň paradoxně) brojil proti vášnivému rozptylování. Revoluce podle něho vyžadovala, aby se každý jedinec plně soustředil na budovatelství počínání: „[...] *nepotřebuje opojení, které by ohlušovalo nebo povzbuzovalo, [...] ani z pohlavní nevázanosti, ani z alkoholu, [...] je potřeba mít jasno, jasno a opět jasno!*“¹⁷⁶ Pohled nezastřený osobní vášní a uvědomělý přístup měly charakterizovat nového člověka jak ve vztahu k partnerovi či partnerce, tak ke komunistické straně. Leninovy teze o nutnosti směřovat životní energii tak, aby prospěla revoluci, rozvíjeli v sovětském prostředí psychologové i další myslitelé. Aron B. Zalkind, v poúnorovém období stále ikonická postava, snad nejvíce prosazoval teorii revoluční sublimace, vyžadující zejména od mladých lidí, aby neplýtvali svojí energií na sex a milostné vztahy, ale věnovali ji třídě prospěšným aktivitám.¹⁷⁷ Do literární podoby vtělil tyto myšlenky zejména Andrej Platonov, který zdůrazňoval omezenost energetického potenciálu člověka a nutnost zúročit jej v zájmu uspokojení důležitějších potřeb, než jsou tělesné slasti.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Marx, Engels, Lenin. *K ženské otázce*. Ed. Vlastimila Křepeláková. Praha 1973, s. 218.

¹⁷⁷ Borenstein, Eliot: *Men without Women. Masculinity & Revolution in Russian Fiction, 1917–1929*. Durham — London 2000, s. 13.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 191–224.

5 SOVĚTSKÝ ČLOVĚK

MINISTERSTVO INFORMACÍ A SVAZ ČESKOSLOVENSKO-SOVĚTSKÉHO PŘÁTELSTVÍ
pod záštitou
KRAJSKÉHO NÁRODNÍHO VÝBORU A ÚSTŘEDNÍHO NÁRODNÍHO VÝBORU MĚSTA BRNA

Výstava

**SE SOVĚTSKÝM SVAZEM
NA VĚČNÉ ČASY**

Brno 1952

Dům umění města Brna

od 20. března do 11. května 1952 denně od 8 do 22 hod.

Důležitou variantou obrazu nového člověka byla i konstrukce sovětského člověka, respektive celého Sovětského svazu. Tato země, stejně jako vše sovětské, stála na vrcholu pomyslné pyramidy dobových hodnot a norem. Proto byly uvedené konstrukce poměrně jednostranné a téměř postrádaly negativní stránku. Zároveň šlo o nejfrekventovanější obrazy poúnorového diskurzu. Sovětský svaz prostupoval všechny jeho vrstvy, pronikal téměř do všech kontextů, a jeho zobrazení tedy nebyla jako v případě socialistické ženy vázána na specifické prostředí. Obraz sovětského člověka místy dokonce splýval se samotnou diskurzivní figurou nového člověka, stejně jako obraz Sovětského svazu s vytouženým komunistickým rájem.

5.1 SOVĚTSKÝ SVAZ, NEBO SOVĚTSKÝ ČLOVĚK?

U žádného jiného obrazu nepanovala tak silná ambivalence mezi individuálním a kolektivním pojetím. Jedněmi z vytoužených podob budoucnosti měli být jak konkrétní jedinec — sovětský člověk, tak i celá země — Sovětský svaz. Výraz *sovětský člověk* v singuláru i plurálu se objevoval v oficiálním diskurzu dosti často a reprezentoval dva základní významy. Na jedné straně řada textů rozuměla sovětským člověkem jednoduše obyvatele tehdejšího československého souseda: „*Sovětští lidé, kteří byli v oněch památelných dnech v Praze, pozorně a s radostí přihlíželi pozoruhodnému vítězství československého lidu.*“¹ Na straně druhé sovětský člověk

1 Polevoj, Boris: *Porážka reakce*. Svět sovětů 11, 1948, č. 11, s. 3.

symbolizoval novou podobu lidství: „*Za třicet let socialistického zřízení byl v SSSR přetvořen člověk v nový typ.*“² Obrazy sovětského člověka tak v jistém smyslu zahrnují i další varianty nového socialistického člověka. Sověští lidé představovali obecnější kategorii — vizi nové humanity vyšších kvalit, která není nutně fixována na konkrétní geografické prostředí. Arbitrárnost užití vedla k tomu, že výraz *sovětský člověk* v řadě případů fungoval jako synonymum označení *nový socialistický člověk*. Jeho význam zahrnoval dosažené úspěchy, jež legitimizovaly podniknuté politické a ekonomické kroky, a zároveň příslib lepší budoucnosti. Podle Greama Gilla byl nový člověk jedním z nejdůležitějších dobově užívaných symbolů transformující se sovětské společnosti.³ Oba významy označení *sovětský člověk*⁴ se však nezdálo aktivizovaly společně a texty na tyto sémantické posuny neupozorňují. Dobrým příkladem dvojího významového užití může být kniha *Sovětské zápisky*, v níž se na jedné stránce píše o novém sovětském člověku jako typu socialistické osobnosti a zároveň jako o obyvateli Sovětského svazu: „*Nebudu popřávat sluchu těm vypravěčům a řečníkům, kteří dovedou bezpečně vylíčit, jaký je onen nový sovětský člověk [...]. Sovětských lidí je na dvě stě milionů a určitě je každý jiný.*“⁵

Vedle této individualizované podoby nového člověka však vystupoval v dobových obrazech i celý Sovětský svaz. Zatímco Spojené státy reprezentovaly úhlavního nepřítele nové doby, Sovětský svaz byl symbolem úspěšného budování socialismu a zároveň ztělesňoval nejbližšího přítele: „*Hlavním podnětem je ovšem Sovětský svaz sám: jeho myšlenka, jeho řád, jeho postavení ve světě, jeho budoucnost [...]* je vždy a nerozlučně spojen s myšlenkou socialismu.“⁶

2 *Socialismus mění přírodu*. Svět sovětů 11, 1948, č. 47, s. 5.

3 Gill, Graeme: *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge 2011, s. 93.

4 Tento způsob označování odpovídá dobově silnému pronikání rusismů do češtiny, v tomto případě relativně nového výrazu *sovět*. Jím se nerozuměl příslušník Sovětského svazu, ale nejčastěji typ instituce označovaný dříve jako *rada*. Viz Kopecký, Leontij V. — Leška, Oldřich (eds.): *Rusko-český slovník*. Díl II. Praha 1978, s. 336; Kraus, Jirí et al.: *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha 2005, s. 740.

5 Kopecký, Jan: *Sovětské zápisky. O životě a divadle v zemi socialismu*. Praha 1953.

6 Neuman, Alois: *Sovětský člověk a jeho země*. Praha 1951, s. 14.

Sovětský svaz byl v dobovém diskurzu konstruován jako symbol komplexních změn, celkové proměny jedince, společnosti i státu, jako jediný světový reprezentant již vybudovaného socialismu. Představoval nový subjekt, nadosobního nového člověka. To, zda dobové obrazy reflektovaly spíše individuální podobu socialistických změn, nebo jejich obecný charakter, záleželo jen na tom, jaký rozměr bylo žádoucí v konstrukcích zdůraznit. Výsledky se však nelišily: sovětský příklad byl ten nejlepší možný.

Pokusy o bližší vymezení sovětského člověka v dobovém diskurzu se vyznačovaly nízkou četností a značnou obecností. Absentovala specifikace sociálního zařazení, vzdělání, věku či pohlaví. Všeobjímající charakter této kategorie dokládá například označení sovětských artistů jako nových lidí. Ti již netrpěli ponížováním a urážkami a vedli jiný, lepší život: „*Lidé z maringotek se změnili, změnil se i cirkus.*“⁷ Pokud se již objevila konkrétnější definice, sovětský člověk nabýval podobu dělníka. Tento trend navazoval bezesporu na marxisticko-leninské ideologické teze o výlučnosti dělnické třídy, které literárně rozvinul zejména Maxim Gorkij. V jeho podání se dělník stává „*nejdůležitějším nositelem humanismu*“.⁸ Sovětská poezie ztotožňovala nového člověka automaticky s dělníkem, protože ten pochází z prostředí, jemuž se idea nového světa blížila nejvíce. Nový typ hrdiny byl spojován s atributy dílen a továren.⁹ V meziválečném období lze uvedenou specifikaci zaznamenat i v československém prostředí: „*Akási zlúčenina robotníka a vedca, alebo robotníka a umelca, alebo robotníka a objaviteľa, alebo robotníka a hrdinu, pričom robotník bol vždy nevyhnutelným prvkom tej zlúčeniny.*“¹⁰ Daný trend se udržel i v pozdějších letech. Například Michail I. Kalinin v odpovědi na otázku, v čem tkví síla Sovětského svazu, připsal dělnictvu podstatně větší význam než ostatním sociálním skupinám.¹¹

7 Paul, Zdeněk: *Noví lidé z maringotek*. Svět sovětů 13, 1950, č. 20, s. 20.

8 *Na dně*. Kulturní besedy Československo-sovětského přátelství 2, 1951, č. 5, s. 17.

9 Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 63.

10 Hálek, Ivan: *Dve cesty*. Svět sovětů 6, 1937, č. 11, s. 5.

11 Kalinin, Michail I.: *V čem tkví síla Sovětského svazu*. Praha 1945, s. 25–27.

Obecnost převažovala i v souvislosti s popisem vlastností nového člověka. Sovětští lidé byli podle rolníků, kteří se zúčastnili zájezdu do Sovětského svazu, především lidmi krásnými a radostnými, s hlubokou láskou ke své zemi a Josifu V. Stalinovi.¹² Všechny konkrétní rysy se vyznačovaly bohatým výčtem všeobecně uznávaných kladných rysů člověka žijícího v evropské kultuře 20. století, doplněných však o socialistická specifika. Václav Husa ve svém článku *Sovětští lidé — nejdražší statek lidstva* spatřoval Sovětský svaz jako zemi „*lidí přímých, čestných, statečných, zocelených v práci i v boji, lidí optimistických, radostných, hluboce citových a družných, naplněných vřelým sovětským vlastenectvím a city mezinárodní proletářské solidarity, lidí s nezlomným pracovním elánem, zanícením pro myšlenku mírové stavby komunistické společnosti, ale zároveň i pevně odhodlaných kdykoli nastoupit na obranu své veliké vlasti*“.¹³ Mezinárodní proletářská solidarita, mírová stavba komunismu, stejně jako výše uvedená láska ke Stalinovi představovaly elementy nové socialistické morálky, povyšující tradiční etické hodnoty na novou úroveň: „*Vidíme na sovietskych občanoch tie nové lepšie vlastnosti ľudí, zbavených kliatby otrockých systémov minulosti a uplatňujúcich svoje pravé ľudské kvality pre vyššie celonárodne a všeludské ciele*“.¹⁴ Naprosto pozitivní charakter sovětského člověka údajně vyvěral ze socialismu. Jedinec se mohl ve svém jádru změnit k lepšímu jen na základě proměny celého společenského systému. V publikaci *O morálním profilu sovětského člověka* je kapitalismus připodobněn k močálovité krajině, která je zdrojem řady infekčních nemocí. Proto nemá význam léčit konkrétní nákazu, ale zbavit se samotného jejího původu. Analogicky k tomu jakékoli dílčí pokusy o morální nápravu nikdy nepřinesou trvalé zlepšení, protože opomíjí hlavní příčinu špatného stavu. V Sovětském svazu se díky Říjnové

¹² Vaniček, František: *Byli jsme ve šťastné zemi. Deník našich rolníků ze zájezdu do Sovětského svazu 1950*. Praha 1951, s. 253.

¹³ Husa, Václav: *Sovětští lidé — nejdražší statek lidstva*. Svět sovětů 15, 1952, č. 2, s. 3.

¹⁴ Komzala, František M.: *Československo-sovietske priateľstvo*. Svět sovětů 10, 1947, č. 45, s. 7.

revoluci zbavili „zbahnělého“ zřízení, a v důsledku překonání dřívějšího „vlčího poměru člověka k člověku“ se zde proto rozvíjejí nové morální kvality. Jedinec se povznáší na vyšší úroveň lidského bytí: „[...] z utlačovaného a ngramotného mužika se v krátké době stali hrdí občané socialistického státu.“¹⁵ Celý proces proměny se však završí až v éře komunismu, v níž se zrodí mravně a kulturně nejvyspělejší typ humanity.¹⁶ Podobná tvrzení bývala často podepřena konstrukcemi vycházejícími z běžné každodenní činnosti. Příkladem chování se stalo i poklidné čekání na trolejbus v několika-metrové frontě, kde nikdo nikoho nepředbíhá ani se nerozciluje. Do opozice vůči tomu bylo stavěno chování cestujících v Československu, kde se lidé údajně doslova bili o místa, křičeli na sebe, rvali si šaty a neohlíželi se na děti či nemocné.¹⁷ Obyvatelé Sovětského svazu přitom podle těchto výkladů nejednali na základě vynucené kázně, ale morální vyzrálosti dané socialistickým zřízením.¹⁸

Naprostá většina výše uvedených příkladů v sobě nese silný prvek nesobectví. Právě potlačení vlastních potřeb ve prospěch druhého, potažmo celku se stala jednou z nejvíce opěvovaných vlastností sovětského člověka: „[...] hrdina je člověk, který v rozhodném okamžiku dá vše, aby udělal to, co udělat má v zájmu lidské společnosti.“¹⁹ Blaho celku stálo výše než individuální potřeby. Kalinin v tomto kontextu uvádí příklad muže, který díky svému přesvědčení jde na popravu se vztyčenou hlavou a hrdě vmete nepříteli do tváře svoji nepřemožitelnost tkvící v komunismu. V takovém momentu údajně člověk splývá s kolektivem, jeho život sice vyhasíná, ale on zároveň přžívá v novém díle budoucího zřízení.²⁰ Komunistický kolektivismus tak neznamenal jen přednost celku

15 Boldyrev, Nikolaj I.: *O morálním profilu sovětského člověka*. Praha 1954, s. 7.

16 Tamtéž, s. 19.

17 Kopecký, Jan: *Sovětské zápisky. O životě a divadle v zemi socialismu*. Praha 1953, s. 24.

18 Zajímavé je, že ukázněnost při čekání silně zaujala i Andrého Gida již v polovině třicátých let: „Rus je něčím více než člověkem resignovaným: zdá se, že nachází radost v čekání a udělá vám z čekání potěšení.“ Gide, André: *Návrat ze Sovětského svazu*. Praha 1935, s. 20.

19 *Nejsm žádný hrdina*. Svět sovětů 18, 1955, č. 47, s. 11.

20 Kalinin, Michail I.: *Morální profil sovětského lidu*. Praha 1945, s. 38.

před individuem, ale jejich bytostné propojení: „[...] sovětský člověk neodděluje a nemůže oddělovat své osobní zájmy od zájmů společnosti, protože jeho život i blahobyť závisí na životě a blahobytu celé společnosti, [...] jen v Sovětském svazu jsou lidé nerozlučně spjati mezi sebou společnými zájmy, pocity kolektivismu a vzájemné důvěry.“²¹ Popření jakéhokoli dualismu individuálního a kolektivního bylo konstruováno jako typický rys sovětského člověka.²² Ten si totiž uvědomoval, že svým malým příspěvkem posouvá celou společnost na vyšší úroveň, čímž dochází k principiální změně celého zřízení a zároveň zpětně i k pozvednutí jeho vlastního života na vyšší stupeň.²³ Vyzdvihování myšlenky kolektivismu u obyvatel Sovětského svazu mělo potvrzovat připravenost celé země na příchod komunismu, opírajícího se o hodnoty uvědomělé soudržnosti, která byla založena na identifikaci osobních potřeb se skupinovými. Příkladem může být jedna ze závěrečných scén filmu *Pád Berlína*, v níž Stalin žehná partnerskému svazku hlavních hrdinů, a tím symbolicky i socialistické budoucnosti: „[...] jejich štěstí [...] tak neznamená jen jejich osobní blaho, ale i blaho celého lidstva.“²⁴ Rozplynutí jedince v kolektivu bylo jako charakteristický znak sovětského člověka prezentováno již v předchozích obdobích. Michaela Pešková tento způsob zobrazování nachází v meziválečné sovětské literatuře, v níž jsou základními atributy uvedených konstrukcí mnohost a absence individuálních rysů. Tehdejší obrazy zpodobňují masy lidí, které jsou přirovnávány k proudící lávě či potopě z lidských těl: „Formuje se představa jediného kolektivního těla, jakési hromadné vládnoucí bytosti, [...] lidstva coby dokonalého živého organismu.“²⁵

21 Kolonickij, Petr F.: *Vlastenectví a národní hrdost sovětských lidí*. Svět sovětů 13, 1950, č. 31, s. 2.

22 Katerina Clarková uvádí, že v třicátých letech bylo literátům nařizováno, aby ve svých dílech zcela pomijeli konflikt mezi individuálním a kolektivním dobrem. Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 157.

23 Plechanov, Georgij V.: *O úloze osobnosti v dějinách*. Praha 1949, s. 9.

24 Taylor, Richard: *Filmová propaganda. Sovětské Rusko a nacistické Německo*. Praha 2016, s. 152.

25 Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 71.

S tím se pojí také myšlenka pohybu směřujícího k cíli, který teprve završuje zrození kolektivní bytosti z tápajícího davu. Dochází k nasměrování a scelení tékajících částí, a to zásluhou vůdčí síly kanonických postav, nejčastěji Karla Marxe, Vladimira I. Lenina a Josifa V. Stalina. Michaela Pešková v tomto kontextu navazuje na tvrzení Daniely Hodrové: „[...] *kolektivní postava je de facto krajním případem zvěčnění postav. Její kolektivní postoj je zpravidla ‚hotov‘ a ‚nadiktován‘ před vlastním dějem.*“²⁶ Podle Kateriny Clarkové jde o univerzální mechanismus narace, stavějící proti sobě síly chaosu a řádu. V závěru románů je tento konflikt vždy vyřešen nastolením nového, vyššího řádu. Dialektické interakce sil ovšem nebývají zobrazovány přímo a většinou se realizují jen v symbolických opozicích. O to výraznější metafyzický přesah však mohou mít.²⁷

Kolektivismus se v dobových obrazech výraznou měrou projevoval zejména v pracovním nasazení. Sovětský člověk, stejně jako dělník, nevykonával žádnou činnost v zájmu svého vlastního obohacení, ale pro dobro celé společnosti. Jeho práce navíc nabývala i vyššího významu, stávala se „*věcí cti a hrdinství*“,²⁸ „*svatou povinností*“.²⁹ Proto se do zaměstnání vraceli i lidé, kteří by v jiných podmínkách již nepracovali. Například osmdesátiletý tesař pocítoval hrdost, že se může podílet na budování komunismu prostřednictvím stavby elektrárny, a mladý kombajnér se nevzdal své profese, přestože ve válce přišel o obě nohy. Postupně se i s protézami opět naučil řídit nákladní auta, traktory a nakonec i kombajn a díky svému odhodlání dosáhl tak skvělých výkonů, že získal titul Hrdina socialistické práce.³⁰ Důraz kladený na práci začal v oficiálním diskurzu přibližně od roku 1953 mírně zeslabovat, a většího prostoru se tím dostalo také zábavě. Nešlo však o celkovou reinterpretaci obrazu, neboť zmíněný dílčí prvek do něj sice vstupoval o něco častěji

26 Tamtéž, s. 72.

27 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 160.

28 Kalinin, Michail I.: *Morální profil sovětského lidu*. Praha 1945, s. 15.

29 Michajlov, Nikolaj N. et al.: *Čtení o SSSR. Kniha o sovětské zemi a lidu, jeho dějinách, společenském zřízení a národním hospodářství*. Praha 1950, s. 649.

30 Boldyrev, Nikolaj I.: *O morálním profilu sovětského člověka*. Praha 1954, s. 11.

či explicitněji, ale stávající vyznění nenarušil. Kulturní a materiální složky sovětského národa byly údajně vyvážené: „[...] *žijí a rostou ve vzájemném prolínání.*“³¹ Sovětský člověk se potřeboval po práci i zabavit: „*Vždyť socialismus není jen překročení normy, ale i družná rodina, milá společnost, rozumná zábava a odpočinek.*“³² V sovětském meziválečném prostředí se v obrazech volnočasových aktivit nového člověka objevovaly také pragmatické motivy, které československým textům nedominovaly. Vhodná forma oddechu byla považována za základní premisu adekvátního pracovního nasazení: „*Tím, že zabraňovali opilectví a dekadentnímu trávení volného času, mohli zajistit, aby dělníci disponovali žádoucí zdravotní a fyzickou kapacitou.*“³³ Holdování alkoholu považuje David L. Hoffmann za tradiční zábavu ruských rolníků a dělníků. Proto vedení Komunistické strany Sovětského svazu vložilo velké úsilí do protialkoholních kampaní, jejichž součástí tvořily právě tipy na alternativní trávení volného času v podobě kulturního vyžití.³⁴ V Československu tyto problémy nebyly považovány za natolik významné, aby ve větší míře pronikly do oficiálního diskurzu.³⁵ Dobrým příkladem může být návrh, jak strávit silvestrovský večer za přispění organizované zábavy. Obavy z alkoholových excesů při oslavách nového roku naznačuje kritika dřívějších večírků údajně pochybné kulturní úrovně, při nichž se lidé bavili, jak sami chtěli. Hodnotnou a přitom veselou náladu přitom údajně bylo možné jednoduše navodit estrádním programem následovaným tancem, nácvikem ruského společenského tance, recitací sovětských básní, masovým zpěvem, případně také

31 Konečný, Petr: *Poměr sovětského lidu ke kultuře*. Svět sovětů 12, 1949, č. 12, s. 3.

32 *Sovětská neděle*. Svět sovětů 16, 1953, č. 18, s. 8.

33 Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca — London 2003, s. 31: „*By preventing drunken or decadent leisure activities, they could ensure worker's health and physical capacity.*“

34 Tamtéž, s. 31–34.

35 Články o alkoholismu se větší míře objevily až v roce 1956, kdy bylo rovněž schváleno vládní usnesení o boji proti nadměrné konzumaci alkoholu. Alkoholismus byl v socialistických zemích interpretován především jako problém kolektivu, a nikoli konkrétního jedince. Viz Kácel, Karel: *Nastupujeme cestu soustavného boje proti alkoholismu*. Vlasta 10, 1956, č. 45, s. 12.

literárním kvízem. Jen tímto způsobem prý člověk mohl vstoupit do nového roku „*naplněn radostným optimismem a vírou ve šťastnou budoucnost*“.³⁶ Všechny doporučené činnosti vyžadovaly jistou intelektuální bystrost a fyzickou zdatnost, takže implicitně předpokládaly jen velmi nízkou hladinu alkoholu v krvi aktérů.

Pro československý diskurz byly charakteristické spíše prvky odkazující k obecnějším estetickým a ideologickým představám o vhodném trávení volného času. Ideální zábava měla spočívat především v kulturním vyžití. Kultura tvořila důležitou součást dobových konstrukcí Sovětského svazu, protože podle Stalinových vizí plný rozkvět vědy a umění představoval jednu z charakteristik komunistické společnosti.³⁷ Boris Groys posouvá význam sovětské kultury do obecnější roviny a celý systém socialismu považuje za jednotné umělecké státní dílo (*Gesamtkunstwerk*). Budování nového života a nového člověka bylo v tomto pohledu jednou z hlavních stránek umělecké kreativity v rámci daného projektu.³⁸ Katerina Clarková interpretuje silný důraz na kulturu poněkud odlišně. Domnívá se, že hlavní roli hrála potřeba redefinovat sovětskou socialistickou identitu. Ve třicátých letech se kultura již naplno rozvinula v podobě, která nahrazovala zavržené náboženství v mnoha jeho funkcích. Jako příklad symbolické substituce Clarková uvádí zboření kláštera na Puškinově náměstí a jeho nahrazení adekvátně se vyjímající sochou stejnojmenného literáta.³⁹ Naléhavá potřeba nalézt nové, výhradně ruské specifikum podle ní souvisela s dřívějším významem náboženství v sebeidentifikačním procesu carského Ruska. Alain Besançon právě v náboženství spatřuje ústřední prvek vymezování se vůči evropskému Západu

36 *Připravujeme vítání nového roku*. Kulturní besedy československo-sovětského přátelství 2, 1951, č. 12, s. 62–63.

37 Michajlov, Nikolaj N. et al.: *Čtení o SSSR. Kniha o sovětské zemi a lidu, jeho dějinách, společenském zřízení a národním hospodářství*. Praha 1950, s. 646.

38 Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 37.

39 Clarková, Katerina: *Moskva, čtvrtý Řím. Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931–1941*. Praha 2016, s. 118.

a vytváření vize vlastní převahy: „[...] náboženská matrice se vtiskla do ruského vědomí“⁴⁰ a bylo nutné ji „přepsat“ něčím obdobně přesahujícím.

Jelikož Sovětský svaz byl podle tehdejších proklamací na cestě ke komunismu ze všech zemí nejbliže cíli, musel v zájmu vnitřní koherence narativu splňovat i nároky nejvyšší kulturní vyspělosti. Setkáváme se tedy s tvrzením, že „SSSR je v kulturním ohledu nejvyspělejším státem na světě“⁴¹ či že „Moskva je nejen kulturním střediskem SSSR, ale celého světa“.⁴² V tomto kontextu opět funguje princip duality starého a nového, spojený s ideou pokroku. Bývalý carský stát se vyznačoval vysokou negramotností a celkovou zaostalostí. Za několik desetiletí od nastolení socialismu údajně došlo k opravdové kulturní revoluci.⁴³ Dobové obrazy kulturní revoluce v československém diskurzu zcela vynechávají, až na zmínky o analfabetismu, jeden důležitý prvek. Slovo znamenající kulturu v užším významu má v ruštině, obdobně jako v jiných jazycích, také význam širší, zahrnující systémy každodenního jednání a společensky sdílených hodnot.⁴⁴ Vadim Volkov, stejně jako jiní autoři, poukazuje na to, že prosazování kultury nového sovětského režimu bylo spjata i s výchovnou funkcí, jejímž cílem bylo zvýšit úroveň civilizovanosti obyvatelstva. Co se za tímto pojmem skrývá, však žádá z dobových sovětských institucí nijak přesněji nespécifikovala. Volkov tvrdí, že mimo jiné pod tlakem příchodu milionů venkovských obyvatel do měst a v důsledku rekrutování nových elit z dřívějších nejnižších vrstev bylo nutné pozvednout základní

40 Besançon, Alain: *Svatá Rus*. Brno 2015, s. 19–38.

41 Konečný, Petr: *Poměr sovětského lidu ke kultuře*. Svět sovětů 12, 1949, č. 12, s. 3.

42 *Moskva — kulturní středisko světa*. Čítanie o SSSR 1, 1952, č. 1, s. 61.

43 *Budování socialistické společnosti v SSSR*. Praha 1951, s. 50.

44 Vadim Volkov v tomto kontextu připomíná rozdíl mezi ruskými slovy *kultura* (культура) a *kulturnost'* (культурность), které v českém překladu splývají. Za zajímavé lze považovat také skutečnost, že do osmdesátých let 19. století se první z nich v ruské společnosti příliš neužívalo a teprve až pod vlivem německých děl ve větší míře proniklo do dobového diskurzu. Volkov, Vadim: *The Concept of Kulturnost'. Notes on the Stalinist Civilizing Process*. In: Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism. New Directions*. London — New York 2000, s. 211–213.

„civilizační návyky“ společnosti. Nová sovětská kultura v tomto smyslu neznamenal jen snahy o zvýšení gramotnosti či obecně vzdělanosti, ale také o inkorporaci tradičních buržoazních hodnot do kánonu správného jednání. Apel na dodržování základů osobní hygieny a větší péči o zevnějšek se projevil ve způsobu zobrazování nepřátel socialismu i dobových hrdinů. První z nich byli zanedbaní a špinaví, zatímco druzí upravení, učesaní a čistě oblečení. Nově se prosazující kulturu stolování a bydlení v oficiálním sovětském diskurzu symbolizovaly záclony, ubrusy a stolní lampy se stínidly.⁴⁵ Prosadit novou podobu domácnosti či vzhledu bylo v očích tehdejší sovětské společnosti pochopitelně úkolem především žen a manželek stachanovců jako hlavních představitelk nové elity. V sovětské kulturalizaci spatřuje Svetlana Boymová jeden ze způsobů, jak zdárně uvést ideologii do každodenního života. Šlo se o civilizační proces propojující „*marxismus-leninismus se způsoby stolování, Stalina s Puškinem*“.⁴⁶

Nová sovětská kultura tak v souladu s Leninovým názorem byla především „*účinným nástrojem revolučního přetváření myšlení lidí, pomocníkem při šíření komunistických idejí*“.⁴⁷ I v tomto případě splývá užší pojetí kultury s širším. Kultura měla změnit myšlení nejen v rovině osobní hygieny, ale i v sofistikovanějších oblastech umění, vědy apod. Diskuse na poli jazykovědy, výtvarného umění i literatury představovaly „*nemilosrdný boj, který se vede na ideologické frontě*“.⁴⁸ Příkladem může být odsouzení významného matematika Nikolaje N. Luzina za nepřátelské postoje projevující se odmítnutím transfinite indukce.⁴⁹ Bylo bráno v potaz, že kosmopolitismus se jako jedna z hlavních ideologií

⁴⁵ Tamtéž, s. 215–226.

⁴⁶ Boym, Svetlana: *Paradoxes of Unified Culture: From Stalin's Fairy Tales to Molotov's Lacquer Box*. In: Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 121: „[...] *Marxist-Leninist ideology together with table manners, mixing Stalin with Pushkin.*“

⁴⁷ *Socialistická kultura a socialistický člověk*. Nová mysl 13, 1959, č. 6, s. 562.

⁴⁸ Sládek, Jiří: *SSSR na cestě ke komunismu*. Svět sovětů 12, 1949, č. 13, s. 3.

⁴⁹ Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 63.

nepřátelské buržoazie rozvinul nejdříve na divadelních jevištích, a proto i umění mělo splňovat potřebné parametry. Podle Andreje A. Ždanova⁵⁰ bylo úlohou sovětského umění pravdivě zobrazovat realitu a zároveň se vždy „*pojit s úkolem ideového přetvoření a výchovy pracujících v duchu socialismu*“.⁵¹ Katerina Clarková se domnívá, že stěžejní místo v Sovětském svazu třicátých let zaujala literatura, která se spolu s architekturou stala „*emblemem nového systému hodnot: ideologie vtékala do estetické formy*“.⁵² Prostřednictvím metafora z oblasti slévárenství přibližuje zmíněná autorka výchovný proces a instrumentalizaci dobové kultury. Estetika podle ní „*zajišťovala kritické rozhraní mezi politikou a mravy při systematizaci hodnotového systému a stanovila kodex kultury a chování*“.⁵³ Výchovný charakter kultury se účinně mísil s demokratizací v podobě proklamovaného zpřístupňování kulturních zařízení všem obyvatelům Sovětského svazu a nikoli jen úzké skupině vyvolených. Legitimizační funkci plnily hojné výčty divadel, koncertních sálů, knihoven, muzeí či přednáškových sálů, které údajně nezely prázdnotou, ale vítaly desetitisíce návštěvníků.⁵⁴ Zájem o kulturu již nebyl výsadou několika jedinců, ale stával se charakteristickým rysem celého sovětského kolektivu. Obraz jedince v podobě sovětského člověka se přetvářel v obraz celé země, takže individuum a celek se opět proluly.

Zásady kulturní revoluce rezonovaly i v Československu, kde měla být sovětská kultura masově šířena a podporována, protože

50 Michal Bauer konstatuje, že v třicátých letech měly Ždanovy teze o ideologickém působení socialistického realismu malý vliv. Podstatně významnějšímu postavení se v Sovětském svazu těšil Nikolaj I. Bucharin, avšak jeho díla v padesátých letech z oficiálního kánonu vymizela. Viz Bauer, Michal: *Souvislosti labyrintu. Kodifikace ideologicko-estetické normy v české literatuře 50. let 20. století*. Praha 2009, s. 39–44. K problematice socialistického realismu v historických a sociologických souvislostech viz Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997.

51 Citováno podle Petiškové, Tereza: *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha 2002, s. 81.

52 Clarková, Katerina: *Moskva, čtvrtý Řím. Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931–1941*. Praha 2016, s. 21.

53 Tamtéž.

54 Hillová, Olga: *V zemi míru a štěstí*. Praha 1951, s. 124.

údajně představovala „nesmírný přínos vzdělání našeho lidu“.⁵⁵ Zejména v archivních materiálech Ideologického oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Československa nalezneme řadu dokumentů plnících v tomto kontextu úlohu závazného oficiálního nařízení. Patřily mezi ně například rámcové plány „*popularizace SSSR*“ určené všem státním orgánům, které zdůrazňovaly potřebu stálého připomínání Sovětského svazu v politicko-agitační a propagandistické práci.⁵⁶ Jedna z mnoha podob vzájemného sbližování obou kultur spočívala ve výuce ruštiny. Ta byla charakterizována jako „*jazyk pokroku a míru, spojovací jazyk celé rodiny lidovědemokratických států*“.⁵⁷ Ačkoli po znalostech ruštiny údajně toužily tisíce lidí, aby díky nim mohly zblízka sledovat dění v Sovětském svazu a seznámit se s novými výrobními metodami, interní archivní materiály poukazují na převažující nezájem čtenářské obce o sovětské knihy i časopisy. Ty zůstávaly na pultech knihkupectví či ve skladech a ani soutěže o získávání předplatného na této situaci mnoho nezměnily.⁵⁸

5.2 SAKRALIZACE JÁDRA SOVĚTSKÉHO SYSTÉMU

Bylo již řečeno, že stvoření sovětského člověka, jenž se vyznačoval novým, domněle obdivuhodným charakterem, velmi úzce souviselo se změnou společenského uspořádání. V dobových konstrukcích měly na vybudování socialismu zásluhu především tři veličiny, které vystupovaly do popředí v rámci obecně pojímaných obrazů. Šlo o marxisticko-leninskou ideologii, komunistickou stranu a Josifa V. Stalina. Všechny tyto elementy byly zároveň vzájemně provázány a tvořily sakralizované ústřední body celého socialistického

⁵⁵ Alois, Petr: *Pro tradiční československo-sovětské přátelství*. Svět sovětů 12, 1949, č. 49, s. 3.

⁵⁶ Národní archiv, 1261/2/2 KSČ ÚV: Ideologické oddělení ÚV KSČ 1951–1961, sv. 50, a. j. 420, Rámcový koordinační plán popularizace Sovětského svazu.

⁵⁷ Glazarová, Jarmila: *Sovětské umění — veliký dar lidstvu*. Svět sovětů 18, 1955, č. 13, s. 11.

⁵⁸ Národní archiv, 861 MI: Ministerstvo informací 1945–1953, k. 16, propagace a odběr sovětského tisku v roce 1951.

systému, „svatého pro dělnickou třídu“.59 Za politické náboženství, jehož koncept lze v této souvislosti použít jako jeden z možných výkladových modelů,60 je obvykle považován takový politický systém, který v teorii i praxi vykazuje výrazné náboženské rysy, projevující se ve všech oblastech. Čistě politická entita se v důsledku toho stává něčím nepopíratelným a absolutním.

Sakralizace sovětského socialismu si povšimli již současníci. Například Václav Černý v první polovině padesátých let psal o Sovětském svazu jako teokracii opírající se o mystický mýtus misio-nářské povahy, zaštitěný nikoli pravoslavným Bohem, ale Marxem: „*Dosaďte leninský marxismus namísto ortodoxního zjevení a stranu namísto církve, a vizme pak, změnilo se vůbec co v Rusku.*“61 Náboženský obsah pronikal i do oficiálního diskurzu, byť nikoli přímo v analytické rovině. Jako relativně časté lze označit přejímání tradiční náboženské symboliky, respektive náboženských vzorců jednání. Příkladem může být ukázka z knihy *Sovětské zápisky*, která se věnuje návštěvám Leninova mauzolea a využívá model náboženských poutí. „*Už dlouhá léta, celé čtvrtstoletí sovětsští lidé ze všech končin obrovské země, z jižního Zakavkazí, [...] z dálných končin Sibíře putují sem, na nejposvátnější místo Sovětského svazu, [...] poklonit se Vladimíru Iljičovi, [...] lidé téměř nehovoří [...], vidíš na nich vzrušené očekávání, až se naplní chvíle, o níž rodiče doma tolik vyprávěli.*“62 Vedle explicitního označení místa Leninova odpočinku za místo nejposvátnější a sovětských obyvatel za poutníky ukázka konstruuje dané jednání jako opakující se jev, jako novou tradici, k níž se upínají běžní lidé a jež pro ně znamená něco významného, až posvátného. Snaha socialismu (stejně jako dalších systémů) zaujmout pozici tradičního náboženství je často vysvětlována

59 Lifanov, Michail I.: *Převaha komunistické morálky nad úpadkovou morálkou buržoasní společnosti*. Praha 1951, s. 32.

60 Bylo již řečeno, že koncept politického náboženství není přijímán všemi badateli. Viz přehledovou studii Gentile, Emilio: *Political Religion: a Concept and its Critics — a Critical Survey*. *Totalitarian Movements & Political Religions* 6, 2005, s. 19–32.

61 Černý, Václav: *Vývoj a zločiny panslavismu*. Praha 1995, s. 136.

62 Kopecký, Jan: *Sovětské zápisky. O životě a divadle v zemi socialismu*. Praha 1953, s. 33–34.

potřebou jedinců žijících v moderní společnosti uchovat transcendentální systémy, které nabízely pevný řád, avšak byly narušeny sekularizací, a nalézt v nich zakotvení v nestálé době a nadějně vyhlídky na budoucí „spásu“. Z daného zdůvodnění je vyvozována možnost autentické podpory a loajálnosti ze strany nemalé části obyvatelstva, která v některých případech hraničila se sebeobětováním. Tento prvek se nezdá objevuje například v pamětech řady komunistů a komunistek, kteří se podíleli na budování nového zřízení a později byli v rámci politických procesů perzekvováni. Píší o neotřesitelné víře ve stranu a jejího vůdce. Například bývalý člen Ústředního výboru Komunistické strany sovětského svazu Arnošt Kolman se vyjádřil následovně: „[...] *moje slepá, jako kámen tvrdá, přímo nábožná víra v dokonalého velkého vůdce a učitele [...]*“⁶³ Manželka popraveného Rudolfa Slánského Josefa Slánská, která vstoupila do komunistické strany ve velmi mladém věku, pak konstatovala: „*Žila jsem v přesvědčení, že co ode mne žádá strana, je vždy správné a musím to bez odporu, ba i s nadšením provádět. [...] víra ve stranu, víra ve Stalina.*“⁶⁴

Vraťme se ale zpět ke třem hlavním veličinám, které stály v jádru socialistického systému i celého zobrazování Sovětského svazu. První z nich byl marxismus-leninismus. Těžiště dobových obrazů této ideologie neleželo ani tak ve vysvětlování jejího obsahu, jako spíše v důrazu na její legitimizaci a funkce, jež měla v rámci tehdejší společnosti plnit. Pokud necháme stranou tautologické zdůvodňování oprávněnosti a věrohodnosti marxismu-leninismu odkazem na to, že jde o učení Marxe, Lenina a Stalina, jejichž kanonické postavení nebylo možné zpochybnovat, hlavní argument spočíval v konstatování jeho údajně jedinečného vědeckého charakteru: „*Úplné a oprávněné vyjasnění těchto otázek nám dává jediný, skutečně vědecký názor na společnost*

63 Kolman, Arnošt: *Zaslepená generace. Paměti starého bolševika*. Eds. František Janouch a Ada Kolmanová. Brno 2005, s. 308.

64 Slánská, Josefa: *Zpráva o mém muži*. Praha 1990, s. 171.

*a společenské jevy — marxismus-leninismus.*⁶⁵ V tomto kontextu byl také zdůrazňován idealismus buržoazních filozofů, jejich navíta a „prázdné snilkovství“.⁶⁶ Označování marxismu-leninismu za vědu a především za jedinou skutečnou vědu a priori implikovalo správnost a pravdivost dílčích tezí i obecnějších závěrů. Socialismus komunistického ražení se v tomto světle znovu jeví jako nositel osvícenských myšlenek v podobě víry v ohromný potenciál racionálního vědění a v neposlední řadě také jako jedna z variant modernity.⁶⁷ Do výkladového rámce politického náboženství tyto způsoby legitimizace zapadají důrazem na unikátnost ideologie, jež je vnímána jako jediná možná cesta k pravdivému poznání. Osvícenské nadšení pro vědu se zde měnilo v její sakralizaci. Díky marxismu-leninismu bylo údajně možné „vědecky předvídat chod událostí, provádět správnou politiku a s jistotou vést sovětský lid ke komunismu“.⁶⁸

Díky tomuto proklamovanému potenciálu měla ideologie plnit řadu důležitých funkcí, jež lze v zásadě shrnout do dvou hlavních obrazů. V první řadě marxismus-leninismus poskytoval jedinci základní zakotvení ve světě a pocit bezpečí: „[...] učení je všemohoucí [...], je správné, je úplné a harmonické, dává lidem ucelený světový názor.“⁶⁹ Stephen Kotkin v tomto směru shledává paralelu mezi ideologií a křesťanským poselstvím, jen s tím rozdílem, že marxismus-leninismus nabízel všechny atributy „vykoupení“ a nového života již v přítomnosti.⁷⁰ Dobové obrazy zároveň přicházely s požadavkem „bezmezná oddanost“⁷¹ této ideologii, díky níž měla být zajištěna loajalita sovětských lidí vůči danému společenskému

65 Boldyrev, Nikolaj I.: *O morálním profilu sovětského člověka*. Praha 1954, s. 3.

66 *O ideovosti v praktické práci*. Nová mysl 5, 1951, č. 4, s. 258.

67 Viz Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles — London 1997, s. 6–7.

68 *Na pomoc posluchačům politického školení*. Sv. II. Praha 1951, s. 155–156.

69 Lenin, Vladimír I.: *K. Marx — B. Engels. Tři zdroje a tři součásti marxismu*. Praha 1946, s. 56–57.

70 Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles — London 1997, s. 226.

71 *O ideovosti v praktické práci*. Nová mysl 5, 1951, č. 4, s. 257.

řádu. Jakékoli projevy nesouhlasu a odporu vůči režimu, který se opíral o takto konstruovaný marxismus-leninismus, byly nutně interpretovány jako zcela nesmyslné, až psychopatické.⁷²

Druhý nejčastější obraz vyjadřoval přesvědčení o vůdčí funkci marxismu-leninismu. V dobových konstrukcích tato ideologie představovala ukazatel správné cesty při řešení každodenních problémů i budoucího vývoje: „[...] *stává se mohutným nástrojem přebudování společnosti*“, jejího přechodu ke komunismu.⁷³ Jasnou perspektivu tedy poskytoval jen marxismus-leninismus,⁷⁴ který se v militarizovaných obrazech přetvářel ve zbraň, díky níž bylo možné ubránit se nepřátelům a držet se vytčeného cíle.⁷⁵ Uvedené způsobu zobrazování komunistické ideologie ukazují, že byla chápána spíše jako dobová mentalita než soubor obsahů klasických děl, jak zdůrazňuje ve své knize i Václav Kaška. Podle něho marxismus-leninismus „*spoluvytvářel koherentní, i když ne bezrozporný, kognitivní i emocionální referenční rámec jednání a myšlení lidí, který nejen vysvětloval svět a postavení jedinců v něm, ale současně nabízel určité konkrétní příležitosti k zapojování (se) jednotlivců do tohoto rámce*“.⁷⁶ Obdobným způsobem chápe marxismus-leninismus také David Roberts, který zdůrazňuje jeho fluidní povahu. Ani v Robertsově pojetí nepředstavuje ucelený kanonizovaný systém, ale spíše sloučeninu dřívějších a současných kulturních a sociálních komponentů, které nezřídka stojí v částečné opozici.⁷⁷ Přesto jej lze vnímat jako sekularizovanou variantu náboženského učení, v níž některé sakralizované prvky, například víra, přetrvávaly a hrály důležitou roli. Tyto elementy považují v případech sovětského systému

72 Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles — London 1997, s. 226.

73 Boldyrev, Nikolaj I.: *O morálním profilu sovětského člověka*. Praha 1954, s. 9.

74 *O ideovosti v praktické práci*. Nová mysl 5, 1951, č. 4, s. 258.

75 SSSR — *náš osloboditel, učitel a vzor*. Bratislava 1951, s. 42

76 Kaška, Václav: *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha 2014, s. 43.

77 Roberts, David D.: *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*. New York — London 2006, s. 228–229.

za esenciální i badatelé, kteří jinak s konceptem politického náboženství přímo nepracují.⁷⁸

Dalším pilířem socialismu byla komunistická strana, opírající svoji pozici především o marxismus-leninismus. Podle Borise Groyse tím odkazovala k antickým státovědným ideálům, v nichž „vládne sama filozofie“.⁷⁹ Pevné spojení mezi komunistickou stranou a ideologií se odráželo i v podobnosti jejich obrazů. Strana zaručovala jistotu a bezpečí svým členům a zdůrazňována byla i její vedoucí funkce, neboť disponovala „velkou řídicí a přetvářející silou“. Nejčastěji byla charakterizována jako organizátorka a inspirátorka, vůdkyně a učitelka.⁸⁰ Strana údajně usměrňovala činnost různých společenských složek a motivovala je k dosažení lepších výsledků. Zároveň vychovávala a vedla sovětského člověka, aby se on sám mohl stát inspirací pro ostatní: „[...] má rozhodující vliv na vytváření vysoké morální úrovně sovětského lidu, jeho vynikající mravní kvality, které jsou vzorem pro celé lidstvo.“⁸¹ Komunistická strana v dobových obrazech Sovětského svazu představovala především uskupení, které přetvářelo ideologické teze do podoby každodenní reality. Tato transformační funkce však nebyla vnímána jako podřadná, spíše naopak. Straně byl údajně svěřen nejdůležitější úkol, a to přivést společnost k zářné budoucnosti: „Pod vedením strany bolševiků, pod vedením velikého Stalina kráčí sovětský lid pevně a přesvědčeně [...] k úplnému vítězství komunismu.“⁸²

78 Například Moshe Lewin považuje paralely s církevními dějinami za užitečnou pomůcku pro pochopení sovětského systému. Obdobně se Jan Plamber domnívá, že sakrálnost představovala jeden ze základních rysů kultu osobnosti, který se rodil v sekularizované moderní společnosti. Lewin, Moshe: *Social Origins. Grappling with Stalinism*. In: Hoffmann, David L. (ed.): *Stalinism. The Essential Readings*. Oxford — Berlin 2003, s. 50; Plamber, Jan: *The Stalin Cult. A Study in the Alchemy of Power*. New Haven — London 2012, s. XVI–XVII.

79 Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolčená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 142.

80 *Na pomoc posluchačům politického školení*. Sv. II. Praha 1951, s. 156.

81 Lifanov, Michail I.: *Převaha komunistické morálky nad úpadkovou morálkou buržoasní společnosti*. Praha 1951, s. 13.

82 Michajlov, Nikolaj N. et al.: *Čtení o SSSR. Kniha o sovětské zemi a lidu, jeho dějinách, společenském zřízení a národním hospodářství*. Praha 1950, s. 680.

Důležitým prvkem dobových konstrukcí byla také údajná vysoká vyspělost sovětské komunistické strany, představující „jednotný organizovaný útvar, kde niet miesta pre nestálosť a neukáznenosť“.⁸³ Jakékoli zmínky o vnitřních problémech se vždy spojovaly s minulostí. Zrádcové typu Lva B. Kameněva nebo Lva D. Trockého již byli dávno odhaleni, strana se „očistila“ a stala se současnou „semknutou a jednolitou, bojeschopnou a ukázněnou“.⁸⁴ Uvedená charakteristika⁸⁵ kontrastovala s obrazy československé komunistické strany z počátku padesátých let. Tu tehdy trápili údajní vnitřní nepřátelé v čele s Rudolfem Slánským, kteří „se dopouštěli nejhnusnějších zločinů proti lidu, [...] hanebně [stranu] zapřeli“,⁸⁶ a proto musela bojovat s nastolením kázně a disciplíny svých členů a členek.⁸⁷ Sovětský svaz působil jako vzor i v tomto ohledu, neboť se po letech bojů dopracoval k „hluboké jednotě základních zájmů, názorů a cílů sovětských lidí“, kteří se přimkli ke komunistické straně a vytvářeli „morálně politickou jednotu“ celého sovětského národa.⁸⁸ Komunistická strana Sovětského svazu tak mohla symbolicky působit jako církev vykládající učení marxismu-leninismu, která si zajistila „nejvřelejší a nejoddanější podporu u obrovské většiny mas“.⁸⁹

Trojici opor sovětského člověka v dobových konstrukcích doplňoval Josif V. Stalin, který stál na pomyslném vrcholu celé

83 SSSR — *naš osloboditeľ, učiteľ a vzor*. Bratislava 1951, s. 42.

84 *Na pomoc posluchačům politického školení*. Sv. II. Praha 1951, s. 157.

85 K mocenským bojům uvnitř sovětské komunistické strany, zejména v intencích vztahu centra a periferie i symbolických reprezentací, viz Getty, Arch J.: *Practicing Stalinism. Bolsheviks, Boyars, and the Persistence of Tradition*. New Haven — London 2013, s. 182–268.

86 *Viz Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským*. Praha 1953, s. 492–525.

87 O disciplinaci a limitech jejího prosazování uvnitř Komunistické strany Československa skvěle pojednal Václav Kaška. S odkazem na Michela Foucaulta ve své knize mimo jiné upozornil na to, že „snahy o trvalé dohlížení a nepřetržité normování a formování jedinců“ se staly konstitutivním prvkem celé západní moderní společnosti. Kaška, Václav: *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha 2014, s. 42.

88 Neuman, Alois: *Sovětský člověk a jeho země*. Praha 1951, s. 108.

89 Kalinin, Michail I.: *V čem tkví síla Sovětského svazu*. Praha 1945, s. 16.

socialistické hierarchie.⁹⁰ Zbožštění vedoucího představitele se projevovalo zejména přemírou různých superlativů. Podle dobového mínění v zásadě ve všem, do čeho se pustil, jednoznačně vynikal. Stalin byl vnímán například jako největší strateg a vojevůdce v historii, či jako člověk, který zásadním způsobem zasáhl do rozvoje pedagogiky či jazykovědy.⁹¹ V jeho životopise se vyzdvihovala údajně všeobecně známá „nepřekonatelná drtivá síla Staliny logiky, křišťálová jasnost jeho myšlenek, ocelová vůle“.⁹² Pravděpodobně nejčastěji byl označován za geniálního.⁹³ Velikost Stalina jeho verze nadčlověka nabyla i fyzické podoby. Například hlavní pohnutkou k vytvoření 72 metrů vysoké Staliny sochy se podle jejího autora stala snaha „zachytit a ukázat postavu velikého člověka, který celou svou postavou vyčnívá nad Evropou i nad Asií, nad minulostí i budoucností“.⁹⁴ Právě poslední část citátu, odkazující k transcendentální nadčasovosti, vedla řadu badatelů k analýzám sakralizovaného kultu Staliny osobnosti.⁹⁵ Způsoby Staliny zobrazování navazovaly na dřívější ruské tradice. Car byl vždy chápán jako

90 Viz Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 101–121.

91 Neuman, Alois: *Sovětský člověk a jeho země*. Praha 1951, s. 90.

92 *J. Stalin. Stručný životopis*. Brno 1945, s. 65.

93 Robert Kupiecki v polských textech z let 1944–1956 nalezl ohromné množství epitet charakterizujících Josifa V. Stalina, jejichž výčet zabírá deset stran jeho knihy: „největší člověk naší doby“, „hlas pravdy“, „Prometheus nové doby“, „slunce komunismu“, „titán myslí i činu“ apod. Kupiecki, Robert: „Natchnienie milionów“. *Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*. Warszawa 1993, s. 240–250.

94 Vučetič, Jevgenij: *Vytvořil jsem sochu J. V. Stalina*. Svět sovětů 15, 1952, č. 39, s. 13.

95 Výraz *kult osobnosti* se pojí se dvěma významy. Na jedné straně byl používán v relativně úzce vymezeném kontextu komunistické ideologie i praxe. V takovém případě jeho byl jeho primární význam spojen s jednoznačně negativní konotací a představoval vždy nástroj kritiky mocenského postavení určité osoby. Nejznámějším příkladem je Chruščovův projev z roku 1956 pronesený na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, ovšem v této funkci bylo možné se s výrazem setkat již v Leninově éře. Na straně druhé odkazuje k analytickému pojmu v rámci konceptu politického náboženství, tedy k neutrální — byť skrytě normativní — kategorii, která zahrnuje podstatně širší škálu problémů. Viz Cohen, Yves: *The Cult of Number One in an Age of Leaders*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8, 2007, s. 597–634; Apor, Balázs: *Communist Leader Cults in Eastern Europe: Concepts and Recent Debates*. In: Halmesvirta, Anssi (ed.): *Cultic Revelations. Studies in Modern Historical Cult Personalities and Phenomena*. Jyväskylä — Pécs 2010 (= *Spectrum Hungarologicum* IV), s. 37–63.

posvátný panovník, přičemž právě podíl na věčné a transcendentní síle legitimizoval jeho status. Postava cara byla pevně svázána se státem, a jeho sakralizací se tedy automaticky posvěcoval i celý politický systém. Podle Arche Gettyho tomu v Sovětském svazu nebylo jinak. Došlo k drobné obměně, protože onou transcendentní silou již nebyl Bůh, ale vědecké zákony dějin. Sakralizovaná identita vůdce pak byla potvrzována prostřednictvím řady dobových rituálů.⁹⁶ V tomto kontextu ale David Brandenberger připomíná, že není na místě přeceňovat specifičnost ruské situace. Vytváření kultu osobnosti bylo zejména v obrazech charismatického vůdce přítomno také v řadě západních společností.⁹⁷

I přes Stalinovo zdánlivě neochvějné postavení v centru symbolického systému socialismu tvořila důležitou součást jeho obrazů legitimizace tohoto statusu. V zásadě jediný způsob prokazování Stalinovy výsadní role poukazoval na dřívější Leninovu pozici. Ačkoli Říjnovou revoluci v roce 1917 neřídil Lenin v součinnosti se Stalinem,⁹⁸ dobové obrazy označovaly již ve spojení s tímto „osudovým okamžikem“ socialismu oba státníky svorně za zakladatelské osobnosti: „[Došlo] k nastolení moci sovětů, vedené bolševickou stranou v čele s Leninem a Stalinem.“⁹⁹ Následná léta občanské války byla údajně opět v režii obou mužů, takže po Leninově smrti zůstala zodpovědnost pochopitelně na Stalinovi. Ten byl často zobrazován jako „Leninův žák, [...] důstojný dědic a velký pokračovatel Leninova díla“.¹⁰⁰ Jan Plamber poukazuje na příkladu oslav třicátého výročí tzv. Velké říjnové socialistické revoluce právě na důležitost Stalinova následovnictví i na to, že Stalin Lenina dokonce v jistých ohledech překonával. Z titulní strany nejvýznamnějšího sovětského

96 Getty, Arch J.: *Practicing Stalinism. Bolsheviks, Boyars, and the Persistence of Tradition*. New Haven — London 2013, s. 67–80.

97 Brandenberger, David: *Propaganda State in Crisis. Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror under Stalin, 1927–1941*. New Haven — London 2011, s. 51.

98 Viz Malia, Martin: *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha 2004, s. 105–108.

99 Neuman, Alois: *Sovětský člověk a jeho země*. Praha 1951, s. 72.

100 Michajlov, Nikolaj N. et al.: *Čtení o SSSR. Kniha o sovětské zemi a lidu, jeho dějinách, společenském zřízení a národním hospodářství*. Praha 1950, s. 340.

deníku *Pravda* hleděli na čtenáře zleva Lenin a zprava Stalin. Díky způsobu jejich zobrazení „*Stalin reprezentuje Lenina a společně s Leninem pak v marxistickém pojetí lineárního vývoje zastupují obecnější entity v podobě [...] strany, státu*“.¹⁰¹ Leninův kult vznikal spontánně, kdežto Stalinův již od počátku představoval především důležitý nástroj legitimizace socialistické výstavby a politické moci. Obrazy Lenina postupně ustupovaly do pozadí ve prospěch Stalina. Následovník nestál ve stínu svého učitele, neboť zásluhou budování socialismu mu byl postaven na roveň: „*Stalin — to je Lenin dneška*“.¹⁰² Zásadním zlomem ve způsobu zobrazování obou postav se ale stala druhá světová válka. Po ní již Stalin vystupoval v sovětské hagiografii samostatně a o svého předchůdce se nutně nemusel opírat.¹⁰³ Stalin byl přetvořen v nejvyšší ideál, nejdokonalejší podobu nového člověka i celého socialistického pokroku. Podle Borise Groyse se tedy stal více než jen pouhou sekularizovanou variantou Boha. Změnil se v dialektického demiurga, jenž byl na jedné straně stvořitelem nového života, nového člověka a společnosti, na straně druhé postavou vykazující démonicky nadpozemské rysy. Bylo například uváděno, že pracuje v noci, kdy ostatní spí, dlouze tíživě mlčí či nepředvídatelně vstupuje do hovoru. Jen tak „*si v plné míře udržel upřímnou úctu a sakrální zděšení*“.¹⁰⁴ Proto také všechny funkce, které plnily marxismus-leninismus i komunistická strana, ve Stalinově případě dále gradovaly. Zbožštělý nadčlověk inspiroval, vychovával a především vedl. Vítězství sovětských atletek na olympijských hrách v roce 1952 bylo podle jejich vlastních slov zásluhou rovněž myšlenky na „*velikého Stalina*“, která je provázela závodem.¹⁰⁵ Jen pod vedením „*velikého Stalina kráčí sovětský lid*

101 Plamber, Jan: *The Stalin Cult. A Study in the Alchemy of Power*. New Haven — London 2012, s. 73: „*Stalin represents Lenin and at the same time, together with Lenin, the larger entities of [...] the Party, the state [...] in Marxist linear sense.*“

102 SSSR — *náš osloboditel, učitel a vzor*. Bratislava 1951, s. 43.

103 Taylor, Richard: *Filmová propaganda. Sovětské Rusko a nacistické Německo*. Praha 2016, s. 91.

104 Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 85.

105 *S myšlenkou na mír závodily na olympijských hrách*. Rozséváčka 14, 1952, č. 12, s. 16.

pevně a přesvědčeně k novému rozkvětu sovětské vlasti, k úplnému vítězství komunismu“.¹⁰⁶ Podle Groyse právě neustálé odkazy na Stalina v individuálních případech hrály rozhodující roli. Stalin údajně pochopil, že hlavní je to, aby byl lidmi zbožňován, protože jen tak mohl vdechnout novému člověku život a ten se mohl propojit se svým stvořitelem. Společně měli splynout v mystickou jednotu, v níž nový člověk otevře Stalinovi své individuální nitro a ten je naplní vlastní vůlí a představou.¹⁰⁷

Sakralizované prvky sovětského systému se z hlediska funkce promítly i do československého oficiálního diskurzu. Vedle ideologie marxismu-leninismu zde obdobnou roli vůdkyně hrála rovněž komunistická strana a jako zbožštělý vůdce vystupoval Klement Gottwald.¹⁰⁸ Uvedené elementy se ale podřizovaly sovětským vzorům. Komunistická strana Sovětského svazu i Stalin stáli v čele celého socialistického světa. Komunistická strana Československa byla sice zobrazována jako vedoucí složka řídicí veškeré orgány státního aparátu, ovšem zárukou jejího úspěchu byl právě její nový „leninsko-stalinský“ charakter.¹⁰⁹ Stejně v případě Gottwalda zjevně religiózní způsoby zobrazování nesměřovaly k nahrazení nejvyššího sovětského vůdce,¹¹⁰ ale stále zdůrazňovaly jeho submisivitu. Dobová konstrukce československého prezidenta byla

106 Michajlov, Nikolaj N. et al.: *Čtení o SSSR. Kniha o sovětské zemi a lidu, jeho dějinách, společenském zřízení a národním hospodářství*. Praha 1950, s. 680.

107 Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 85.

108 Kultem Gottwaldovy osobnosti se v rámci české historiografie dlouhodobě zabývá Luděk Vacín. Viz *Studie a materiály k mauzoleu Klementa Gottwalda*. Praha 2014 (= Sborník Národního muzea v Praze, řada A – historie 68, 2014, č. 1–2).

109 Viz *Lidová demokracie a její funkce při výstavbě socialismu. Šesté thema roku stranického školení 1950–1951*. Praha 1950, s. 38–39.

110 Jedním z příkladů využívání religiózních prvků může být základní struktura Gottwaldových životopisů. Životního příběh komunistického prezidenta byl konstruován za pomoci velmi obdobného sledu motivů jako tradiční křesťanská narace, ale v transformované, marxisticko-leninské podobě (poslání proletariátu — ukončení historie Revolucí — vláda svobody). Blíže Nečasová, Denisa: „Bude žít věčně“. *Smrt Klementa Gottwalda v konceptu politického náboženství*. In: Petráš, Jiří — Svoboda, Libor (eds.): *Osm let po válce*. Rok 1953 v Československu. Praha — České Budějovice 2014, s. 161–169.

jen obměnou Stalinova mýtu a stála v hierarchii komunistického symbolického systému o stupínek níže.¹¹¹

5.3 OSVOBODITEL

V dobových obrazech Sovětského svazu nevystupoval jen typizovaný jedinec nové doby, ale také celý stát. Tehdejší československý souseď byl personifikován v třech hlavních, vzájemně provázaných podobách, které sloužily jako motivy uceleného narativu: „[...] *věrně po boku svého nejlepšího přítele a osvoboditele, [...] ve věrném spojení s velkým vzorem.*“¹¹² Šlo o obrazy osvoboditele, přítele a bratra a v neposlední řadě vzoru hodného následování.

Připomínky osvobození Československa Rudou armádou v roce 1945 představovaly stabilní prvek politického diskurzu již v období třetí republiky, kdy byl při květnových oslavách zdůrazňován především sovětský podíl na vítězství. I v deníku *Lidová demokracie* se například v květnu 1946 objevil oslavný text: „*Za svobodu vědčíme především nesmírným obětem národů Sovětského svazu, Rudé armádě.*“¹¹³ Hlavní zásluhy byly tedy přiznávány Sovětskému svazu, jenž pro svobodu československých občanů přinesl ohromné oběti, a role ostatních vojsk byla marginalizována. Ani připomínání americké armády, která pro osvobození Československa „*vykonala nejdlejší cestu v historii světa, aby pomohla svobodomyšlnému lidu*“,¹¹⁴ na převaze uvedené interpretace mnoho neměnilo.¹¹⁵ Po únorovém převratu byla historická skutečnost, že západní Čechy osvobodili Američané, zcela reinterpretována a v oficiálním diskurzu

¹¹¹ Macura, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 120.

¹¹² *Poznámky*. Kulturní besedy československo-sovětského přátelství 3, 1952, č. 3, s. 55.

¹¹³ *Nesmíme zapomenout*. *Lidová demokracie* 2, 5. 5. 1946, s. 1.

¹¹⁴ *Velvyslanec Spojených států Steinhardt nastoupil svůj úřad*. *Svobodné slovo* 1, 22. 7. 1945, s. 1.

¹¹⁵ Ve vztahu k hlavnímu městu země viz Palivodová, Eva — Randák, Jan: *Pražské povstání*. In: Kšičan, Michal et al.: *Komunisti a povstania / Communists and Uprisings*. Kraków 2012, s. 67–93.

prezentována opačným způsobem. Americká vojska údajně Československo neosvobodila, ale chtěla si je podrobit jako jednu ze závislých kolonií. Jediným, kdo vymanil Československo z područí nacistů, a ukončil tak strádání druhé světové války, byla Rudá armáda: „*Nikdy nebude moci náš lid dosti docenit tu skutečnost, že naše země byla vytržena ze spárů kapitalismu Sovětskou armádou, která osvobodila celou [zvýrazněno v originále] naši zemi.*“¹¹⁶ Plzeň údajně nebyla osvobozena zásluhou amerických vojsk, ale dělníků ze Škodových závodů, kteří 5. května — tedy ve stejný den jako občané v Praze — sami povstali proti okupaci a během několika hodin se zbavili nacistů. Teprve pak se zrodila myšlenka přivést Američany, kteří operovali nedaleko, aby v případě potřeby odrazili německý odpor.¹¹⁷ Jakékoli úvahy o osvobozovacích snahách amerických vojsk byly interpretovány jako lež šířená nepřáteli státu. Američané tedy začali být vnímáni jako ti, kdo se nejen na osvobození nepodíleli, ale také o to nikdy neusilovali, dokonce nepřijeli na pomoc Rudé armádě do Prahy, ačkoli pobývali nedaleko, a také záměrně bombardovali velké továrny a města nebo ničili vybavení domů a továren. V dobové interpretaci nebyla zamlčována přítomnost amerických jednotek na československém území, změnilo se ale chápání jejího základního účelu a způsobu jednání západního vojska. Reinterpretace amerického podílu na osvobození země zcela souzněla s dobovými obrazy Spojených států jako imperialistického státu toužícího po ovládnutí světa.

Konstrukce Sovětského svazu jako osvoboditele byla z velké části vystavěna na hrdinství sovětských vojáků, kteří vlastním tělem zastavovali nepřátelskou střelbu, opásání granáty se vrhali pod tanky prorážející obrannou linii nebo naváděli hořící letadla na strategicky důležité objekty. Obdobně byli zobrazováni lidé v zázemí, jejichž hrdinství spočívalo v jiném druhu sebeobětování, například ve výrobě zbraní na Sibiři, kde ještě nebyly postaveny

¹¹⁶ *Imperialisté USA, úhlavní nepřátelé našeho lidu.* Karlovy Vary 1952, s. 12.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 10.

ochranné zdi továrny, či v hladovění uvnitř obklíčeného Stalingu. ¹¹⁸ Obraz osvoboditele a hrdinného bojovníka-vítěze druhé světové války se stal důležitou součástí dobových konstrukcí také v samotném Sovětském svazu. Důraz na sebe prezentaci celé země se mísil s vyzdvihováním individuálních činů, které byly oceňovány významnými i funkcemi v různých institucích. ¹¹⁹ Do sovětské literatury pronikla postava válkou zkoušeného člověka, který z ní vyšel jako diametrálně odlišný jedinec. Bytostná proměna nezasažovala jen vojáky na frontě, byť jejich konstrukce byly nejčtetnější, ale i obyvatelstvo v zázemí. V kolchozních románech se objevovala postava ženy, která bez manžela přestala všechna válečná příkoří a v závěru se stávala „*lepší a oddanější bytostí*“. ¹²⁰ Podle interpretací, které přináší Zubovovy *Dějiny Ruska*, měla tato strategie navzdory velkým problémům opětovně probudit v obyvatelích Sovětského svazu hrdost na Stalinovo impérium a ochotu „*obětovat mu své štěstí, svou práci a svůj život, aniž by za to získali cokoli kromě útrap a iluzorního pocitu vlastní účasti na budování velké mocnosti*“. ¹²¹

Zásadní motiv osvobození byl v poúnorovém diskurzu v různých variacích přenášen i na další historické mezníky československých dějin. Tehdejší východní soused se prostřednictvím Říjnové revoluce údajně zasadil o vznik Československa, který byl interpretován jako osvobození z habsburského útlaku: „*Je nesmrtelnou zásluhou velikého Sovětského svazu, že přinesl svobodu porobeným bratrským slovanským národům*“. ¹²² Ohlasy revoluce údajně zaktivizovaly dělnictvo jako hlavní hybnou sílu celého procesu a to začalo organizovat řadu stávek. „*Prohnilým rakouským mocnářstvím*“ otrásly masové protesty v lednu 1918 ¹²³ a při oslavách Svátku práce

¹¹⁸ Boldyrev, Nikolaj I.: *O morálním profilu sovětského člověka*. Praha 1954, s. 9–10.

¹¹⁹ Reiman, Michal et al.: *Zrod velmocí. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*. Praha 2013, s. 550.

¹²⁰ Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 280.

¹²¹ Zubov, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století. Díl II. 1939–2007*. Praha 2015, s. 181.

¹²² *Sovětský svaz a lidově demokratické Československo*. Svět sovětů 10, 1947, č. 43, s. 3.

¹²³ *Život a boje pracujícího lidu ČSR za kapitalismu. Osnova pro druhé thema Roku stranického školení 1949–1950*. Praha 1949, s. 5.

o čtyři měsíce později již bylo „přímo hmatatelně cítit, jak požadavky a myšlenky Velké říjnové socialistické revoluce stávají se myšlenkami a požadavky i českého dělnictva“.¹²⁴ Faktické předání moci 28. října bylo prý jen poslední kapkou, ranou z milosti zasazenou de facto již neexistující velmoci. Reinterpretace tohoto důležitého momentu československých dějin zásadním způsobem přetvářela také symbolický význam jednotlivých sociálních vrstev, mezi nimiž stěžejní pozice nově náležela dělníkům, a nikoli představitelům buržoazie či inteligence.

Osvoboditelská role východního souseda se projevila již v obrozeneckém panslavismu, v němž vystupovala do popředí představa vymaření se Slovanů z germánské nadvlády právě jeho zásluhou. Tento defenzivní slavismus dominoval české politice zejména v době politických neúspěchů a nenaplněných ambicí. Rusko bylo zobrazováno jako naděje Slovanů, jako „symbol garance slovanské síly a ideálu zastánce zájmů slovanských národů“.¹²⁵ Důležitou roli hrál tehdy rovněž tradiční protigermánský prvek. Uvedený způsob zobrazování Ruska ale nevymizel ani ve 20. století. Ačkoli na přelomu dvacátých a třicátých let byly panslovanské myšlenky, včetně představy o vůdčí roli sovětského Ruska, považovány za nerealistické a zcela zastaralé,¹²⁶ v souvislosti s proměnou mezinárodní situace znovu zaznívaly v druhé polovině třicátých let v projevech české nacionální pravice: „Akcent na sjednocující slovanství jako berličku národní společnosti v ohrožení je podepřen [...] klasickým modelem ‚panslovanství‘ jako obrany před ‚pangermanismem‘ a hráze německému ‚Drang nach Osten‘.“¹²⁷

Obrazy Sovětského svazu jako osvoboditele poukazují na výraznou provázanost dobových diskurzivních praktik a opět na zásadní normotvorný význam historie, která představuje důležitý prvek

¹²⁴ Veselý, Jindřich: *Poznámky k buržoasní legendě o vzniku Československa*. Praha 1952, s. 8.

¹²⁵ Doubek, Vratislav: *Česká politika a Rusko (1848–1914)*. Praha 2004, s. 291.

¹²⁶ Tamtéž, s. 140.

¹²⁷ Hrodek, Dominik: *Slovanství v myšlenkách české meziválečné pravice. Sonda do myšlení skupiny okolo revue Národní myšlenka*. In: týž et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*. Praha 2004, s. 140.

v procesu vytváření kolektivní identity a mocenské legitimizace. Účelový výklad dřívějších událostí a jevů totiž poskytuje patřičné argumenty pro ospravedlnění aktuálních politických kroků. Podle Miroslava Hrocha¹²⁸ minimálně od první poloviny 19. století všechny nové státní či národní subjekty usilovaly v zájmu svého pevného ukotvení o reinterpretaci minulosti ve svůj prospěch, o vytvoření dojmu kontinuity mezi dřívějšími dobami a současností.¹²⁹ Historiografie v éře stalinismu potřebu legitimizovat současnost jasně deklarovala a dokonce na základě míry jejího naplňování hodnotila své výsledky. Tento přístup v jistém smyslu navazoval na dřívější časté využívání historické argumentace ze strany národů střední Evropy v rámci jejich konstitutivních snah.¹³⁰ Minulost se stávala součástí přítomnosti v podobě aktuálního historického vědomí, zahrnujícího pocit vděku a přátelství, stejně jako budoucnosti, jíž určovala směr. Propojení těchto tří časových rovin obsahuje například článek *Pojem míru je nerozlučitelný s pojmem Sovětského svazu: „Československo nevděčí Sovětskému svazu jen za květnové osvobození, nýbrž za všechny ty dny pokoje a míru, rozkvětu a štěstí, které od té doby byly a ještě budou.“*¹³¹

Domněle nerozlučitelné spojení míru a Sovětského svazu, které obsahuje název článku, bylo oblíbenou součástí diskurzivních strategií za studené války. Významným příkladem může být dualita míru a války aplikovaná při označování socialistického společenství jako tzv. tábora míru a kapitalistického světa jako tzv. tábora válečných štváčů: „*Západní imperialisté ve zlotřilé snaze udržet své kymácející se pozice připravují se k rozpoutání nového světového*

¹²⁸ Hroch, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských států*. Praha 2009, s. 173.

¹²⁹ V interpretaci československých komunistů představovala tuto spojnicí bytostná revoluce národa, která se údajně projevila již ve středověkém husitství a ve 20. století nabyla podoby budování socialistického státu komunistického ražení. Viz Randák, Jan: *V září rudého kalicha. Politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha 2016.

¹³⁰ Sommer, Vítězslav: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2011, s. 138.

¹³¹ *Pojem míru je nerozlučitelný s pojmem Sovětského svazu*. SSSR v boji za mír 1, 1950, č. 7, s. 4.

válečného požáru, sovětské lidé ve snaze zachránit světový mír budují svou vlast ještě krásnější, silnější.“¹³² Promírové aktivity, které byly typické pro obrazy dělníka i nové socialistické ženy, zde odhalovaly svůj původ. Dobové konstrukce nezůstávaly u konstatování mírumilovnosti Sovětského svazu, ale nezřídka v jeho prospěch snášely důkazy. Nejčastější z nich se týkaly, tak jako v závěrečné části uvedeného citátu, výstavby země. Sovětský svaz údajně budoval ohromné elektrárny, sídliště či školy, čímž se připravoval na budoucí poklidný život v míru, neboť pokud by plánoval další válečný konflikt, stavěl by jiné typy zařízení a navyšoval nízké výdaje na zbrojení: „Vždyť, kdo buduje takové ohromné stavby [...], potřebuje mír! Důkazem [...] je také jejich rozpočet.“¹³³

Pro všechny varianty obrazu Sovětského svazu jako kolektivu v rámci domácího oficiálního diskurzu bylo typické implicitní či explicitní poukazování na důležitost vztahů k Československu. V případě obrazu osvoboditele šlo v prvé řadě o vděčnost, vyjadřovanou i prostřednictvím prezidentských projevů: „Se zvláště velkou pozorností a vděčností budou pak slavit výročí Velké říjnové revoluce [...], [bez níž] nebylo by samostatného Československa [...], bez přímé pomoci sovětské armády nebylo by se Československo osvobodilo za poslední světové války z jařma hitlerovské okupace.“¹³⁴ Pocit vděku však neměl být pouhou emocí, měl se transformovat do podoby reálného jednání jako svého důkazu a zároveň formy splacení dluhu. Podle autora jedné z mnoha cestopisných knih o Sovětském svazu to však byla „nepatrná splátka na velký dluh“, jak se ostatně jmenovala i první kapitola uvedené publikace.¹³⁵ Československo bylo svému východnímu sousedu zavázáno, vděčilo mu za svoji existenci, svobodu, za svoji bezpečnou budoucnost, za dobré rady při nastolování nového řádu. Šlo o silně asymetrický vztah, v této

132 *Stavby nových zítřků*. Kulturní besedy československo-sovětského přátelství 3, 1952, č. 4, s. 2.

133 *Vážení přátelé*. Kulturní besedy československo-sovětského přátelství 2, 1951, č. 4, s. 2.

134 *Klement Gottwald 1946–1948. Sborník statí a projevů*. Ed. František Nečásek. Praha 1949, s. 255.

135 Neuman, Alois: *Sovětský člověk a jeho země*. Praha 1951, s. 13–18.

podobě pravděpodobně trvalý, protože „*není možno se za takový dar plně odvděčit*“.¹³⁶ Bedřich Loewenstein se domnívá, že právě „*lesk osvobození*“ od fašismu umožnil Stalinovi proniknout v takové míře do střední a východní Evropy. Byl vytvořen nový mýtus nepřemožitelného a v čele pokroku stojícího Sovětského svazu: „*Značně narušený mýtus nezadržitelného revolučního pokroku dostal vítězstvím Rudé armády novou potravu a komunistickou tvář*“.¹³⁷ S touto interpretací se shodují i závěry Jana Rychlíka, podle něhož vděk za osvobození představoval morální imperativ a ten se následně odrážel ve skutečnosti, že země východního bloku akceptovaly svoji podřízenost Moskvě.¹³⁸

5.4 PŘÍTEL A BRATR

Osvobození Československa však nepřineslo jen vděčnost, ale utvrdilo již údajně dřívější přátelství: „*Naše priateľstvo je posvätené krvou, spoločne preliatou vo vojne proti fašizmu na bojiskách pri Sokolove, Dukle, na Slovensku, hrobmi sovietskych osloboditeľov Prahy a našimi padlými pri Kyjeve, Bielej Cerkvi*“.¹³⁹ Tento vztah mezi oběma zeměmi měl být intenzivně rozvíjen, protože prý tvořil integrální součást dobové domácí i zahraniční politiky. Znamenal potvrzení nastolené cesty směřující ke komunismu i správnost veškerého počínání. Proto se ani po zásadním Chruščovově projevu v roce 1956 v oficiálním diskurzu nehovořilo o oslabení vazeb na Sovětský svaz, spíše naopak byla zdůrazňována jejich síla: „*Letošní Měsíc československo-sovětského přátelství znova ukáže [...], jak věčné a nerozborné jsou vzájemné vztahy mezi Sovětským svazem a Československem*“.¹⁴⁰

¹³⁶ Tamtéž, s. 13.

¹³⁷ Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009, s. 466.

¹³⁸ Rychlík, Jan: *Metamorfóza slovenské myšlenky a idejí panslavismu v období komunismu*. In: Hrodek, Dominik et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*. Praha 2004, s. 132.

¹³⁹ SSSR — *náš osloboditeľ, učiteľ a vzor*. Bratislava 1951, s. 10.

¹⁴⁰ *Se Sovětským svazem za mír a socialismus*. Svět sovětů 19, 1956, č. 44, s. 3.

Přátelství měla ve svém názvu vetknuta i masová organizace, jejímž hlavním cílem bylo rozvíjet úzké kontakty s tehdejšími východními sousedy: „*Posláním Svazu československo-sovětského přátelství [...] je jednak být strážcem našeho spojení se Sovětským svazem, jednak prohlubovat ve všech oblastech našeho života sblížení se Sovětským svazem, poznání jeho zkušeností a vzájemnou spolupráci vůbec.*“¹⁴¹ Svaz měl na starosti řadu aktivit, které ono sblížení měly podporovat. Nejen v jeho zájmu se promítaly sovětské filmy, rozhlas často vysílal relace o východním sousedu a knižní pulty byly zaplaveny překlady děl sovětských autorů a autorek.¹⁴² Sbližování obou zemí měly podporovat také pravidelné oslavy přátelství, které začínaly výročím Říjnové revoluce a vrcholily Stalinovými narozeninami. Členství ve svazu bylo interpretováno jako záležitost cti a vlastenectví, jako jeden ze způsobů potvrzení upřímného přátelství ze strany obyvatel Československa. I přes masovost organizace, čítající přes milion členů, nabývala ale většina jejích aktivit spíše formálního rázu. V bilancující zprávě o činnosti svazu se psalo o úplné pasivitě velké části poboček, která byla v přímém rozporu s „*láskou československého lidu k Sovětskému svazu*“.¹⁴³ Archivní materiály obsahují také kritiku adresovanou mnoha komunistům, kteří význam a celkovou činnost svazu podceňovali, a tím podporovali „*protisovětské předsudky*“.¹⁴⁴ Nejinak tomu bylo i v Brně, kde na konci roku 1948 okresní výbor komunistické strany hodnotil stávající situaci následovně: „[...] *naše osvěta nepřivedla lid na cestu spolupráce se SSSR, na tomto poli zůstává ještě mnoho a mnoho*

¹⁴¹ *Poslání Svazu československo-sovětského přátelství*. Bloček pro referenty SČSP 1, 1952, č. 1, s. 5.

¹⁴² Již na konci roku 1949 si lidé mohli vybírat z podstatně větší nabídky těchto publikací, vydaných většinou právě v nakladatelství Svazu československo-sovětského přátelství Svět světů. V roce 1948 zde bylo publikováno 16 titulů, o rok později již 43 a následujícího roku 38. Viz *20 let nakladatelství Svět světů. Čtenářský katalog 1946–1966*. Praha 1966, s. 33–37.

¹⁴³ Národní archiv, 1261/2/28 KSČ úv: Oddělení masových organizací ÚV KSČ 1945–1956, a. j. 250/2, Zpráva o činnosti Svazu československo-sovětského přátelství v roce 1951.

¹⁴⁴ Národní archiv, 1261/2/28 KSČ úv: Oddělení masových organizací ÚV KSČ 1945–1956, a. j. 7, O Svazu československo-sovětského přátelství a některých otázkách popularizace Sovětského svazu.

práce.¹⁴⁵ Výše uvedené problémy se však do oficiálního diskurzu téměř nepromítaly. Přibližně od roku 1953 bylo však možné místy pozorovat náznak kritiky svazových poměrů, například v podobě satirického článku o pobočce, která zela prázdnotou a jejíž dveře byly zaneseny prachem a zarostlé pavučinami.¹⁴⁶ Předmětem výtek bývala nedůslednost či malé pracovní nasazení organizace, nikdy však nebyl zpochybňován samotný vztah k Sovětskému svazu.

Personifikace Sovětského svazu jako přítele se prolínala s obrazem bratra, a v oficiálních výpovědích se tedy možné setkávat s „úprimným bratským priateľstvom a láskou sovietskych ľudí k ľudu československému“.¹⁴⁷ Bratrství však představovalo svazek vyšší úrovně, protože bratry pojilo ještě užší a pevnější pouto než přátel. V tomto kontextu opětovně vstupoval do dobových obrazů panslovanský motiv velké rodiny slovanských národů,¹⁴⁸ opírající se o starší obrazy univerzální rodiny křesťanů: „*Je to bratrství srdce a ducha, [...] vedle bratrství socialistického nás váže ještě k velkému slovanskému bratru i hlas krve, hlas slovanského jazyka [...]. Naše slovanství tak zpevňuje náš svazek socialistický.*“¹⁴⁹ Potřeba Čechů (popřípadě i Moravanů) ztotožnit se s velkým slovanským kmenem pramenila u obrozenců z nejistoty ohledně vlastní národní identity a budoucího politického rozvoje.¹⁵⁰ Přetrvávání panslavismu

¹⁴⁵ Moravský zemský archiv v Brně, G 560 KSČ — krajský výbor Brno 1945–1960, k. 104, zápis ze schůze prověřovací komise okresního výboru Komunistické strany Československa, 2. 10. 1948 (Moravský Krumlov).

¹⁴⁶ Kritičnost byla zeslabena tím, že šlo pouze o zlý sen funkcionáře svazu. *Živý sen*. Svět sovětů 17, 1954, č. 9, s. 17.

¹⁴⁷ Udalcov, Ivan I.: *Bratské priateľstvo národov Československa a Sovietskeho zväzu*. Čítanie o SSSR 1, 1952, č. 7, s. 28.

¹⁴⁸ Vlček, Radomír: *Panslavismus, či rusofilství? Pět tezí k otázce reflexe slovanství a panslavismu českou společností 19. století*. In: Hojda, Zdeněk — Ottlová, Marta — Prah, Roman (eds.): „Slavme slavné Slávov slavných“. Slovanství a česká kultura 19. století. Praha 2006, s. 10.

¹⁴⁹ Neuman, Alois: *Pevný základ naší budoucnosti*. Svět sovětů 12, 1949, č. 44, s. 3.

¹⁵⁰ Vedle tzv. ofenzivní strategie, zdůrazňující sílu a moc slovanské rodiny v čele s Ruskem, byla využívána rovněž strategie tzv. defenzivní, vyzdvihující velikost dávné minulosti a podřízenost postavení slovanských národů v habsburské monarchii. Tato dualita, v níž obraz Ruska hrál rozhodující úlohu, tvořila základ dobových konstrukcí, ale panslovanské ideje byly v rámci české politiky dále variovány a jejich aktuální podoba odrážela především domácí situaci. Doubek, Vratislav: *Velikost Ruska a národní zájem české*

i v meziválečném období bylo údajně dáno velmocenským komplexem československé politiky jako jedním z pozůstatků habsburského dědictví.¹⁵¹ Poválečné období třetí republiky lze pak nazvat přímo zlatým věkem soudobého panslovanství, neboť to rezonovalo ve všech programech tehdejších politických stran.¹⁵² I v rámci komunistického diskurzu třetí republiky se při zmínkách o spojenečtví se Sovětským svazem setkáme se zdůrazňováním právě těchto panslovanských kořenů na úkor socialistické jednoty: „[...] *kořene slovanského bratstva, krvnej a rečovej príbuznosti [...] sú a musia byť rozhodujúce.*“¹⁵³ Zatímco ještě na jaře 1948 zakončil Klement Gottwald jeden ze svých projevů provoláním: „*Ať žije náš bratrský svazek slovanských a ostatních lidově demokratických států v čele s velkým Sovětským svazem!*“¹⁵⁴ v dalších letech motiv všeobjímajícího slovanství z oficiálního diskurzu postupně mizel. Jednotícím prvkem se stával proletářský internacionalismus, založený na tezi o přednosti třídního určení před etnicitou či jazykovou a kulturní blízkostí. Díky němu mohl Sovětský svaz vystupovat v roli průkopníka nového socialistického řádu, který otevírá svoji bratrskou náruč všem revolucionářům toužícím dospět ke komunismu, bez ohledu na další charakteristiky.¹⁵⁵ Diskurzivní uzavírání se v konceptu slovanství by komplikovalo přátelské vazby v samotném východním bloku, k němuž příslušelo i Maďarsko či východní Německo, a také nové nepřátelství vůči Jugoslávii, proklamované od roku 1948. Zároveň by takové zdůrazňování etnicity a kulturní blízkosti působilo

politiky. In: Hojda, Zdeněk — Ottlová, Marta — Prah, Roman (eds.): „Slavme slavně Slávov slavných“. Slovanství a česká kultura 19. století. Praha 2006, s. 25–26.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 36.

¹⁵² Pehrova analýza však ukazuje, že výklady pojmu slovanství se vzájemně dosti lišily. Viz Pehr, Michal: *Slovanství a třetí republika aneb Slovanství v programech českých poválečných politických stran.* In: Hrodek, Dominik et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita.* Praha 2004, s. 166–173.

¹⁵³ Komzala, František M.: *Československo-sovietske priateľstvo.* Svět sovětů 10, 1947, č. 45, s. 7.

¹⁵⁴ *Klement Gottwald 1946–1948. Sbornik statí a projevů.* Ed. František Nečásek. Praha 1949, s. 156.

¹⁵⁵ K možným důvodům tohoto obratu, opírajícím se o Marxův kritický postoj vůči Slovanům, viz Černý, Václav: *Vývoj a zločiny panslavismu.* Praha 1995, s. 116–117.

jako překážka při rozvíjení hlubších vztahů s novými čínskými spojenci či později s dalšími národy Afriky a Asie. Ačkoli se slovanský motiv stával marginálním stavebním kamenem dobových konstrukcí Sovětského svazu, nezmizel úplně.¹⁵⁶ Způsoby zobrazování přetrvávaly, stejně jako principy sounáležitosti a bratrství, ale jejich zakotvení bylo jiné — třídně-revoluční.

Konstrukce bratrství tvořila součást širšího mýtu tzv. velké rodiny, kterou Katerina Clarková i další autoři považují za ústřední formaci celé stalinské politické kultury.¹⁵⁷ Rodinu představoval stát a jejími členy se stávali bratři a zároveň synové otce Stalina. Bratrství se Sovětským svazem tak při dobovém stírání hranic mezi soukromou a veřejnou sférou zapadalo do konceptu širší rodiny nového člověka.¹⁵⁸ Tato symbolika plnila řadu důležitých funkcí. Sjednocovala jasně danou hierarchickou strukturu a zároveň jí propůjčovala charakter přirozenosti, legitimizovala Stalinovo mocenské jednání, zakládala nezpochybnitelnou loajalitu občanů či potvrzovala Stalinovo nástupnictví. Rodina byla v základu strukturována horizontálně a vertikálně. V prvním případě šlo především o výše tematizované bratrství mezi různými skupinami obyvatel, etniky či státy.¹⁵⁹ V předrevolučním Rusku byly vztahy mezi jednotlivými národnostmi značně komplikované, což se projevilo mimo jiné v četných nucených přesunech, etnických čistkách a pogromech.¹⁶⁰ Přibližně od poloviny třicátých let byl však prosazován

¹⁵⁶ Jan Rychlík ve své studii uvádí, že slovanská idea sice působila po celé komunistické období, ale ve sledovaných pounorových letech byla zjevně na ústupu. Rychlík, Jan: *Metamorfóza slovanské myšlenky a idejí panslavismu v období komunismu*. In: Hrodek, Dominik et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*. Praha 2004, s. 132.

¹⁵⁷ Clark, Katerina: *Socialist Realism with Shores: the Conventions for the Positive Hero*. In: Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 29.

¹⁵⁸ Viz *Na pomoc posluchačům politického školení*. Sv. II. Praha 1951, s. 97: „Vstup Číny do rodiny demokratických států rozšiřuje a posiluje frontu míru, demokracie a socialismu, vedenou Sovětským svazem.“

¹⁵⁹ Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 166.

¹⁶⁰ Baberowski, Jörg — Doering-Manteuffel, Anselm: *Hledání řádu a teror jako nástroj k jeho dosažení. Nacionálně socialistické Německo a stalinský Sovětský svaz jako multietnické*

obraz jednotného sovětského lidu, opírající se o model mnohonárodnostní rodiny. I horizontální členění se vyznačovalo jasnou hierarchičností. V čele sovětské rodiny stáli Rusové jako „*vedoucí skupina, „starší bratři“ ostatních*“.¹⁶¹ V dobovém diskurzu byla ruská kultura běžně označována za nejrevolučnější, nejvyspělejší či dokonce nejvíce sovětskou. Tento trend podporovala i praktická nařízení, například zavedení povinné výuky ruštiny ve všech školách Sovětského svazu.¹⁶² Uvedený model se pak pouze v modifikované podobě projevoval také v československém diskurzu, v němž Sovětský svaz představoval staršího bratra Československa.

Vertikální strukturace primárně zohledňovala generační kritérium, což znamená, že nejnižší postavení zaujímali synové, popřípadě dcery, a nejvyšší otec. Základní osa tohoto modelu byla patrilinéární: „[...] *mytické příbuzenství stalinistické velké rodiny spojovalo „bratry“ a „sestry“, autoritativními figurami byli „otcové“, ne „matky*“.“¹⁶³ Ačkoli je možné se v některých konstrukcích setkat se zdůrazňováním významu femininního prvku, otec Stalin vždy nakonec zaujímal v hierarchické struktuře nejvyšší místo. Matka byla v rámci velké rodiny nejčastěji symbolicky zastoupena kolektivem či šíře chápanou entitou v podobě země či národa. Podle Hanse Güntera hrál ale důležitější roli vztah dcer k otci. Na příkladu Vertova filmu *Ukolébavka* poukazuje na patologickou touhu dcer po Stalinovi, chápaném jako „*zdroj veškeré plodnosti*“,¹⁶⁴ a interpretuje tedy tyto konstrukce v souladu s Freudovou teorií incestu. Sexuálního motivu v obrazech Stalina jako otce si

říše. In: Geyer, Michael — Fitzpatriková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 276.

161 Gill, Graeme: *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge 2011, s. 122: „[...] *the leading group, the ‘big brothers’ of the others*.“

162 Browning, R. Christopher — Siegelbaum, Lewis H.: *Systémové předpoklady sociálního inženýrství. Stalinové schéma identifikace a nacistický koncept Volksgemeinschaft*. In: Geyer, Michael — Fitzpatriková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 340–341.

163 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 169.

164 Günter, Hans: *Wise Father Stalin and His Family in Soviet Cinema*. In: Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 182: „[...] *source of all abundant fertility* [...]“

všímá také Lynne Attwoodová: „*Láska k vůdci je z větší části zobrazována jako věrný vztah dcer k otci.*“¹⁶⁵ V tomto kontextu uvádí příběh traktoristky přirovnávané k pohádkové Popelce, který byl uveřejněn v časopise *Rabotnica* (*Работница*). Žena, kterou zcela pohlcuje a ničí tíživé prostředí, se dočká nečekaného vysvobození od Stalina, který ji ukáže novou cestu, a stane se tedy symbolickým princem na bílém koni. Tím ovšem zároveň není nikterak popřena jeho role velkého otce. Stejně jako v případě dělníka a nové ženy hrála i zde důležitou roli maskulinita jako jeden z charakteristických rysů celého systému. Mezi další jeho příznačné kvality patřila všeprostopupující patriarchálnost, která Stalinovi jako velkému otci zajišťovala výlučné postavení na vrcholu hierarchické pyramidy, dále autoritativnost a v jádru se skrývající antifemininnost.¹⁶⁶

Diskurzivní formace velké rodiny měla hlubší kulturní kořeny. Horizontální linie založená na bratrství odkazuje mimo jiné k dřívějšímu panslavismu. Vertikální linie čerpá nejen ze staršího obrazu křesťanské rodiny, ale také z tradičního uspořádání ruské rolnické rodiny, která zahrnovala také jedince bez pokrevní příbuznosti a ctěla patriarchální řád.¹⁶⁷ Uvedené tradice dovolují hovořit o blízkém vztahu mezi velkou rodinou a rodinou nukleární. Rodině v užším významu, včetně její soudržnosti, byla v dobovém diskurzu věnována velká pozornost, protože údajně nebyla osobní záležitostí jedince, ale vyznačovala se „významnou společenskou funkcí a posláním“.¹⁶⁸ K diskurzivnímu potlačování jejího významu tedy nedocházelo. Ve čtyřicátých letech se však v sovětské literatuře dostávala do centra zájmu právě oblast, v níž se nukleární rodina prostupovala s rodinou velkou. Mnozí hrdinové literárních děl pracovali v továrně či působili ve veřejných funkcích společně

¹⁶⁵ Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999, s. 101: „*Love for the leader is portrayed for the most part as that of the dutiful daughters towards her father.*“

¹⁶⁶ Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003, s. 40, 51–52.

¹⁶⁷ Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 168.

¹⁶⁸ Čepička, Alexej: *Šťastná rodina, šťastný národ*. Ed. Eva Soukupová. Praha 1949, s. 12.

s dalšími rodinnými příslušníky.¹⁶⁹ Údajná vyspělost Sovětského svazu byla důvodem, proč v těchto zobrazeních panoval převážně soulad mezi oběma typy rodiny. V případě konfliktu měla však jednoznačně přednost větší z nich, neboť nově vytvořené vazby na bázi státu byly považovány za důležitější než biologické. Již zmínovaný Korčagin byl v tomto kontextu příkladným hrdinou. Motiv prosazování vyššího zájmu společnosti na úkor vlastní rodiny však nebyl sovětským specifíkem. Lze jej nalézt nejpozději v 19. století v prostředí radikálních kruhů, včetně těch socialistických. Ikonická Černyševského kniha, která se později stala vzorem revolucionářů, rovněž vyzdvihuje oddanost společné věci, a to navzdory nepochopení ze strany příbuzných.¹⁷⁰

Jak již bylo uvedeno v souvislosti s obrazem osvoboditele, důležitou roli hrál způsob vztahování se k Sovětskému svazu. K příteli a bratru neměla člověka poutat vděčnost, ale silnější, hlubší emoce. V dobovém diskurzu se setkáváme s nesčetnými vyjádřeními „*horoucí lásky*“,¹⁷¹ „*věčné lásky*“,¹⁷² která zejména v individualizovaných případech často evokují stavy zamilovanosti. Čtenářka časopisu *Svět sovětů* Alžběta Adeltová se vyznávala ze svého vřelého citu k sovětským ženám, k jejich hrdinství: „*Mám je tak ráda, [...] nejraději bych se za nimi rozběhla a zlíbala je jako sestry.*“¹⁷³ Líbání jako projev silných emocí tvořilo nedílnou součást dobových konstrukcí. V krátké reportáži ze Sovětského svazu z pera „*chudé mámy osmi dětí*“ (její příjmení Líbalová je v tomto kontextu velmi příznačné) byl daný motiv použit třikrát. Nejdříve byla celá delegace, včetně autorky textu, zlíbána po příjezdu do Sovětského svazu a poté během uvítání při zastávce, tentokrát v místním zemědělském družstvu. Závěrečný akt líbání jako výrazu vřelého vztahu byl však symbolicky vygradován. Autorka textu navštívila

169 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 289

170 Tamtéž, s. 166–167.

171 *Rozhlasový projev presidenta republiky K. Gottwalda*. Svět sovětů 12, 1949, č. 46, s. 5

172 *Radostně a odvážně vpřed do další práce*. Svět sovětů 19, 1956, č. 29, s. 3.

173 *Rubrika Co Vám dal Svět sovětů*. Svět sovětů 13, 1950, č. 2, s. 10.

Leninovo mauzoleum a svoje pocity ve chvíli, kdy spatřila velkého revolucionáře ležet jako živého, vyjádřila následovně: „[...] *ruce bych mu zlíbala, kdyby to bylo možné.*“¹⁷⁴ Hlavní postava revoluce, osoba ztělesňující komunismus a především Sovětský svaz, byla pro ni symbolicky objektem stejně láskyplného vztahu, jaký ji poutal k běžným obyvatelům země. Boris Groys píše v tomto kontextu o romantickém charakteru stalinské kultury, kladoucí velký důraz na emoce. Nový člověk měl toužit po tom, aby mohl konat dobro, a zároveň být hluboce a láskyplně vděčný svému „stvořiteli“ Stalinovi. Naprosto přirozeně se tak podle uvedeného autora vytvořil kult lásky jako svého druhu „*vnitřní utopie, jež nahradila vnější mechanickou utopii avantgardy.*“¹⁷⁵

Svaz československo-sovětského přátelství se podílel na tehdejším „*obrovském zápasu o statisíce hlav a srdcí*“, a je tedy zřejmé, že právě přátelství se Sovětským svazem a bratrská láska k němu hrály v oficiálním diskurzu zásadní roli.¹⁷⁶ Uvedené emoce, na nichž měly být vystavěny dobré vztahy s východním sousedem, však bylo podle dobového názoru nutné racionalizovat, a „*pokud ještě byly jen živelným citem, proměňovat je v uvědomění.*“¹⁷⁷ V tomto směru plnil zásadní úlohu marxismus-leninismus jako „*nejvyšší lidská forma obrazu objektivní reality*“, který působil na společenské vědomí a v důsledku formoval a přetvářel celou společnost.¹⁷⁸ Vztah emocí a uvědomělosti ale nebyl jednosměrný. Ovládal jej dialektický princip, jež využívaly i obrazy vtělené do sovětských románů. Protiklad emocionality a uvědomělosti byl v tehdejší literatuře reprezentován bojem živlů a těch, kdo se je snažili zkrotit. Katerina Clarková poukazuje na širší dosah emoční a přírodní symboliky,

¹⁷⁴ *O zemi, kde je radost pracovat a štěstí žít.* Svět sovětů 13, 1950, č. 36, s. 4.

¹⁷⁵ Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum.* Praha 2010, s. 84.

¹⁷⁶ Moravský zemský archiv v Brně, G 319 Svaz československo-sovětského přátelství — krajský výbor Brno 1945–1960, k. 11, diskuse na sjezdu.

¹⁷⁷ *Sjezd československo-sovětského přátelství.* Svět sovětů 11, 1948, č. 6, s. 3.

¹⁷⁸ Rozental, Mark M. — Judin, Pavel F. (eds.): *Stručný filosofický slovník.* Praha 1955, s. 533–534 (heslo „Vědomí“).

kteřá sice byla primárně spjata s podmaněnou oblastí, ale využívalo se jí i při charakteristice prostředí nově vytvářeného. Týkalo se to rovněž zobrazování rádooby autentického, hluboce osobního jednání lidí, které propůjčovalo „sovětskému řádu falešnou auru přirozenosti, legitimacy a návaznosti na historické tradice“,¹⁷⁹ starší než moderní opájení se silou rozumu.

5.5 VZOR

Trojici personifikací Sovětského svazu uzavírá obraz vzoru. Tehdejší východní soused byl v oficiálním diskurzu konstruován jako podstatně starší bratr, od kterého je nutné se učit a jehož je třeba následovat. Sovětský svaz se měl stát vzorem a jeho metody práce a zkušenosti měly být využívány v domácím prostředí při budování socialismu a výchově nového socialistického člověka. Toto přesvědčení bylo zdůvodňováno jediným zásadním argumentem — Sovětský svaz je zemí, která má nejdelší zkušenosti s budováním nového zřízení a již téměř dosáhla komunismu. O socialistickém charakteru „velkého bratra“ na východě nebylo v rámci oficiálního diskurzu pochyb. Přechod k socialismu, datující se od Říjnové revoluce, měl dokonce svoji pevnou chronologii: V roce 1917 byla země hospodářsky rozvrácena a nacházela se v celkovém úpadku. Během první pětiletky byly díky budování průmyslu a vypořádání se s nepřitelem položeny základy socialismu. Druhá pětiletka pak znamenala nastolení socialismu jako „*naprosto vládnoucího systému národního hospodářství*“.¹⁸⁰ Sovětský svaz se definitivně zbavil „*kapitalistických živlů*“ a skoncoval s vykořisťováním člověka člověkem. Třetí pětiletka následně vedla k dokončení výstavby socialistické společnosti a zahájila postupný přechod ke komunismu.¹⁸¹ Současnost byla konstruována jako ztělesnění bezprecedentního pokroku. Údajně

¹⁷⁹ Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 161–163.

¹⁸⁰ *Budování socialistické společnosti v SSSR*. Praha 1951, s. 45.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 48–49.

ve všech oblastech bylo možné zaznamenat ohromný rozvoj, životní úroveň zde byla nejvyšší na světě¹⁸² a celkový objem průmyslové výroby rostl v řádu desítek procent.¹⁸³ Dobové texty přinášely i řadu těžko uvěřitelných informací, podávaných však jako věrný obraz sovětské reality. Hovořilo se například o tabáku a rajčatech vypěstovaných za polárním kruhem¹⁸⁴ nebo o včelách, které v obdobně nepříznivých podmínkách produkovaly až 50 kg medu na jeden úl.¹⁸⁵ Hlavními rekordmany však byli sovětsští lidé, překračující pracovní normy a překonávající sportovní maxima: „*Neuplyne týden, ba ani několik dní, aby rádio či noviny v Sovětském svazu nepřinesly zprávu o novém rekordu.*“¹⁸⁶ Překračování limitů daných přírodou a především lidskou podstatou bylo v dané době vnímáno jako přirozená charakteristika nového člověka. Jakékoli pochybování bylo považováno za malomyslnost či nedostatek víry v socialismus, Sovětský svaz i Stalina. Příběhy Meresjeva či Korčagina dávaly příklad toho, jak překonat extrémní fyzická omezení jen silou vůle. Její přirovnávání k oceli poukazovalo nejen na pevnost, ale i možnosti techniky: „[...] *moc techniky jako by se stáhla do nitra individuality a dřívější iracionální víra v tuto moc se proměnila v neméně iracionální víru ve skryté síly člověka.*“¹⁸⁷

Neuvěřitelnost úspěchů sovětského budování se stala také tématem referátu krajského funkcionáře Svazu československo-sovětského přátelství, který hovořil o limitech racionálního úsudku: „*Všichni ze své politické práce víme, jak velkou překážkou pokroku je mozek, bránící se pochopit zásady nového světa.*“¹⁸⁸ Řešení problému spočívalíciho v tom, že se lidé brání uvěřit nevidaným

182 *Všeho mnohem více. SSSR v boji za mír 3, 1952, č. 35, s. 3: „Sovětský svaz je dnes zemí s nejvyšší životní úrovní obyvatelstva, to je známý a nevyvratitelný fakt.“*

183 *Silný Sovětský svaz — opora míru. SSSR v boji za mír 2, 1951, č. 6, s. 2.*

184 *Sovětská skutečnost. Svět sovětů 11, 1948, č. 8, s. 3.*

185 Popovskij, Mark: *Včely za polárním kruhem. Svět sovětů 15, 1952, č. 10, s. 8.*

186 *Chloubka sovětského lidu. Svět sovětů 10, 1947, č. 50, s. 9.*

187 Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura. Komunistické postskriptum.* Praha 2010, s. 77.

188 Moravský zemský archiv v Brně, G 319 Svaz československo-sovětského přátelství — krajský výbor Brno 1945–1960, k. 11, koncept referátu.

sovětským výsledkům, shledával v posílení soustavné agitační práce a především v pravdivém informování. Za zcela nevhodnou praxi naopak považoval zveličování sovětských úspěchů. Podle něho se stala velkým problémem v souvislosti s prosazováním sovětských metod práce. V tomto ohledu kritizoval jednoho nejmenovaného soudruha, který po své návštěvě Sovětského svazu tvrdil, že při betonování kanálu Volha–Don se v důsledku značného rozsahu prací vyčerpaly domácí zásoby písku, a ten se proto musí dovážet ze Sahary. „*Lakovat [...] na růžovo, přehánět, být z dobré vůle, výsledky sovětského lidu, idealizovat život v Sovětském svazu nikomu nepomáhá.*“¹⁸⁹ Pochybování o věrohodnosti zpráv ze Sovětského svazu se promítlo i do oficiálního diskurzu, a to zdůrazňováním pravdivosti poskytovaných informací, pevných „*jako žulová skála.*“¹⁹⁰ Ti, kteří nevěřili uváděným údajům, byli přirovnáváni „*k šílencům, který si rozbil hlavu o skálu, protože nevěřil, že je tvrdá.*“¹⁹¹ Značné nadsazování sovětských úspěchů považuje Alain Besançon, silně zakotvený v antiruském paradigmatu, za pouhou variantu tradiční lži o velikosti a vyspělosti této země, kterou samotné Rusko šířilo již staletí. Její komunistická varianta měla podle uvedeného autora dvě roviny. První spočívala v přesvědčování, že utopie se stala realitou, jejíž součástí byly například i výše uvedené zemědělské úspěchy dosažené za polárním kruhem. Druhou rovinu tvořily již zmiňované enormně vysoké statistické údaje, které měly i skeptického cizince přesvědčit o tom, že ekonomické cíle socialismu jsou de facto stejné jako na Západě. Socialismus však podle Besançona představoval bytostně odlišný systém. Komunistická lež je totiž pro něho lží ontologickou: „*[...] při ní je falzifikována samotná přirozenost, a to řadou triků zaměňujících realitu s pseudorealitou.*“¹⁹²

Dobové konstrukce socialistických úspěchů Sovětského svazu byly velmi často zarámovány líčením zcela protikladného výchozího

189 Tamtéž.

190 *Všeho mnohem více. SSSR v boji za mír 3, 1952, č. 35, s. 3.*

191 *Rok od roku silnější Sovětský svaz. SSSR v boji za mír 3, 1952, č. 6, s. 1.*

192 Besançon, Alain: *Svatá Rus*. Brno 2015, s. 12.

stavu v roce 1917. Ve vztahu k němu bylo Rusko obvykle označováno za nejméně rozvinutou část Evropy, a nízký stupeň rozvoje tedy nebyl zamlčován ani relativizován. Pro výslednou interpretaci bylo důležité, že se podobná konstatování nikdy neuváděla izolovaně, ale vždy v kontextu zcela opačné sovětské současnosti. V souvislosti s ní byl Sovětský svaz vnímán jako „*první velmoc světa*“¹⁹³ či země, kde se uskutečnil „*vysoký technický a vědecký pokrok*“.¹⁹⁴ Proto nepřekvapí, že téměř vždy byla zdůrazňována rovněž rychlost a převratnost celého tohoto vývoje. V publikaci *Lidé na velkých stavbách* se například píše: „*Nejfantastičtější romány musí ustoupit do pozadí. Nejdobrodružnější povídky se stávají nudnými při srovnání se skutečným životem.*“¹⁹⁵ Tato diskurzivní strategie nabízela velmi široké pole pro propagaci socialismu jako nejlepšího existujícího společenského uspořádání. Právě socialismus totiž údajně umožnil, aby se tento stát během několika desetiletí rozvinul natolik jako dříve v horizontu staletí. Idea pokroku se opět stávala jednou z nejvyšších hodnot, o něž se dobové konstrukce Sovětského svazu opíraly. Uvedená diskurzivní strategie umožňovala také svalit vinu za nízkou úroveň modernizace a industrializace na bývalý ruský režim. Přesně tímto způsobem byly v meziválečném období zdůvodňovány nedostatky, na které i přes jasně předepsané plány cest přece jen místy návštěvníci Sovětského svazu narazili.¹⁹⁶ Původní evidentní zaostalost se v tomto kontextu naopak stávala výhodou. Současní autoři nacházejí kořeny těchto diskurzivních praktik už u Lenina. Podle Alaina Besançon se právě Lenin zcela pragmaticky rozhodl

¹⁹³ *Československé stavby socialismu*. Bloček pro referenty sČSP 1, 1952, č. 3, s. 18.

¹⁹⁴ *Projev ministerstva informací a osvěty Václava Kopeckého k zahájení výstavy „Sovětský svaz, země mírové práce a velikých činů“*. In: Sovětský svaz. Země mírové práce a velikých činů. Praha 1950, s. 4.

¹⁹⁵ *Lidé na velkých stavbách*. Praha 1954, s. 2.

¹⁹⁶ Nutno podotknout, že kritika Sovětského svazu byla namířena především do oblasti politické a ideové. Viz Lomničec, Jan: *Světlem Sovětů — k vlivu sovětské propagandy na utváření obrazu Sovětského svazu v meziválečném Československu ve dvacátých a třicátých letech 20. století*. In: Kárník, Zdeněk — Kocián, Jiří — Pažout, Jaroslav — Rákosník, Jakub (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. VI. Praha 2009, s. 46–66.

využít společenské nerozvinutosti ruského prostředí, odporující Marxovým vizím o možnosti socialistické revoluce, ve svůj prospěch a pro podporu své vlastní bolševické cesty: „[...] *opožděnost, která znemožňovala poevropštění Ruska a byla na překážku vytvoření buržoazní společnosti, se stala zárukou budoucnosti a rozhodující výhodou.*“¹⁹⁷ Michal Reiman v této souvislosti podotýká, že Lenin cíleně zpochybnil Marxovy teze o nemožnosti brzkého uskutečnění socialistické revoluce v Rusku kvůli nedostatečnému rozvoji kapitalismu a nahradil je myšlenkou přerůstání revoluce buržoazně-demokratické v revoluci socialistickou: „*Ze své volby učinil věc zásady.*“¹⁹⁸ Bezvýhradné přejímání Marxových závěrů by totiž znamenalo uznat určující kulturní vliv Západu, a dostat se tak do konfliktu s dobově dominantní podobou sebe prezentace Ruska jako specifické, na Západu nezávislé a v jistých ohledech jej také převyšující země. Obraz převahy Ruska nad Západem tvořil součást tradičních diskurzivních strategií. Ty vycházely z hluboce zakořeněné ruské averze vůči této části Evropy, již se netajila část tehdejší společnosti. V sovětské etapě dějin Ruska byla její podoba pouze modifikována.¹⁹⁹

Údajná převaha Sovětského svazu byla v oficiálním diskurzu tematizována v souvislosti se studenou válkou i dalšími oblastmi, včetně výrobních metod. Všechny technologické inovace pocházející ze Západu byly podle tehdejšího výkladu sovětskými inženýry a dělníky příhodně upraveny, aby se staly ještě efektivnějšími. Také příběh úderníka zlepšujícího sovětské metody byl konstruován v souladu s touto tezí. Nepřátelský a nerovný vztah Ruska k Západu byl zasazen také do interpretačního rámce třídního boje.²⁰⁰ Tato strategie v pounorových letech stavěla také Československo v oficiálním diskurzu do pozice méně rozvinuté země, která se

¹⁹⁷ Besançon, Alain: *Svatá Rus*. Brno 2015, s. 95.

¹⁹⁸ Reiman, Michal et al.: *Zrod velmocí. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*. Praha 2013, s. 159.

¹⁹⁹ Fitzpatricková, Sheila — Lütke, Alf: *Dynamika každodennosti. Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 369.

²⁰⁰ Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles — London 1997, s. 212.

od Sovětského svazu může mnohé naučit. A to nejen na poli ideologie a politiky, ale paradoxně i průmyslu a zemědělství, navzdory jejím dřívějším hospodářským ukazatelům, které dokládaly značně vyšší ekonomickou výkonnost než u východního souseda. Přesto byla sovětská expozice na pražském veletrhu již v roce 1948 vykládána jako důkaz enormního pokroku a hospodářské převahy: „[...] *sovětská expozice předstihla všechno, co u nás v tomto oboru [tedy strojírenství] bylo kdy k vidění.*“²⁰¹

Přiblížit se Sovětskému svazu a hospodařit pomocí jeho metod „*znamená mít otevřený pohled do dění v nejvyspělejších průmyslu, do polí, na nichž se hospodaří nejmodernějšími metodami, do kultury, jež se rozvinula v bohatě kvetoucí zahradu nových, strhujících děl socialistických tvůrců.*“²⁰² Příkladem snahy o zavádění sovětských pracovních postupů může být oblast zemědělství,²⁰³ konkrétně inovace Praskovji A. Malininové,²⁰⁴ která se díky svému úspěchu nakonec stala poslankyní Nejvyššího sovětu. Její metodě, jež spočívala ve zvýšení dávek krmení a především ve speciální péči o kravské vemeno²⁰⁵ a jež údajně zvyšovala dojivost krav nežírdka o 200–300 %, se dostalo na počátku padesátých let značné pozornosti.²⁰⁶ Dobové

²⁰¹ *SSSR na pražském veletrhu*. Svět sovětů 11, 1948, č. 39, s. 3.

²⁰² *Vážení přátelé!* Kulturní besedy československo-sovětského přátelství 1, 1950, č. 10, s. 3.

²⁰³ Poúnorové zemědělství se v důsledku nastupující kolektivizace a zhroucení dřívějšího systému potýkalo se značnými problémy, které vedly k nedostatku základních potravin a nespokojenosti obyvatelstva. Zvýšení produkce zemědělské výroby bylo například na X. sjezdu Komunistické strany Československa v roce 1954 prohlášeno za hlavní cíl celého hospodářství. Jednou z cest bylo „*podle příkladu sovětského lidu [...] např. co nejdříve uplatňovat pokrokové metody za nejvyšší výnosy a užítkovost.*“ Tamtéž, s. 5.

²⁰⁴ Viz Nečasová, Denisa: *Sovětský svaz — náš vzor. Československo po roce 1948*. In: Hanuš, Jiří et al.: *Rusko a západ. Eseje o (ne)porozumění*. Brno 2015, s. 131–149.

²⁰⁵ Po krmení se mělo vemeno omývat vlažnou vodou a při dojení postupně masírovat: přípravná masáž, hloubková masáž a tzv. stírací masáž. Tento postup údajně pomáhal zvýšit dojivost a zároveň obsah tuku v mléce. Obrazový návod, jak přesně provádět metodu Malininové, byl publikován například ve *Vesnických novinách královehradeckého okresu*. Urban, Jiří: *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerách*. Paměť a dějiny 7, 2013, č. 3, s. 42 (přetisk návodu).

²⁰⁶ O metodě se hovořilo například i na krajských konferencích Svazu československo-sovětského přátelství a zprávy o ní se objevovaly v mnoha periodikách. V roce 1953 byl natočen diafilm *Za vyšší užítkovost skotu podle metody s. Malininové* a bylo doporučeno jeho časté promítání například v rámci přednášek o inovacích v zemědělství. *Seznam*

zprávy o jejich úspěších vyznívaly téměř neuvěřitelně. Například jedna dojička z Uherskohradištska si nový přístup pochvalovala následovně: „*Tím jsem dosáhla od nejlepší krávy své skupiny — Hany — první den po otelení 9,5 litru, to bylo 25. května, a 26. června už dávala 28,5 litru mléka.*“²⁰⁷ Obdobně nadšeně opěvovala metodu i dojička z Jakubova, která dosáhla o něco nižších výsledků, ale přesto doживost krav údajně zvýšila o více než 100 %.²⁰⁸

S prosazováním „záračné“ sovětské metody se ale nepojila jen pozitiva a nadšení. Se svými neúspěchy při její aplikaci se na sjezdu Svazu československo-sovětského přátelství svěřil například zemědělec z Dačic: „*Říká se masírovat, masírovat, ale když budu masírovat já, tak mi kráva necvrkne ani mlíko.*“²⁰⁹ Podle něho se o nedostatcích nehovoří, což ale neznamená, že neexistují. V případě jeho družstva hlášení sice budila představu, „*že to máme dobré, ale to není pravda.*“²¹⁰ Tato slova potvrzuje také interní dokument Ústředního výboru Komunistické strany Československa, který předkládá jiný osobní příběh s neradostným koncem. Metoda Malininové nepřinesla nic dobrého ani dojičce z okresu Kladno. Tato zemědělská pracovnice se po hromadné audienci u prezidenta, konané u příležitosti Mezinárodního dne žen, rozhodla zvýšit produkci mléka aplikací uvedené metody. Na pracovišti se však nesetkala s přílišným pochopením. Její kolegyně se nejen nechtěly připojit, ale zmíněné ženě dělaly naschvály — pravděpodobně ze žárlivosti, jak uvádí zpráva — a nakonec ji z pracovního kolektivu zcela vypudily. Šlo o stejný typ reakce jako v případě protežovaných úderníků. Celá akce pak měla za následek, že nikdo nechtěl pracovat a kravin se potýkal s ještě většími problémy než dříve.²¹¹

názorných pomůcek k přednáškové kampani Měsíce československo-sovětského přátelství 1954. Praha 1954, s. 16.

²⁰⁷ *Jak pomáhají sovětské zkušenosti našemu zemědělství.* Praha 1955, s. 24.

²⁰⁸ Moravský zemský archiv v Brně, G 319 Svaz československo-sovětského přátelství — krajský výbor Brno 1945–1960, k. 11, diskuse na sjezdu.

²⁰⁹ Tamtéž.

²¹⁰ Tamtéž.

²¹¹ Národní archiv, 1261/0/12 KSČ ÚV: Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, a. j. 234, hodnocení aktivit komunistek a Mezinárodního dne žen.

Z archivních materiálů vyplývá, že dva výše uvedené negativní příklady nejsou výjimkou. Nalezneme také řadu textů poukazujících na systémové problémy při prosazování sovětských zkušeností do praxe, včetně metody Malininové. V diskusi na sjezdu Svazu československo-sovětského přátelství například zaznělo, že na Pacovsku o plánovanou besedu a instruktáž²¹² původně nikdo nejevila zájem. Zaměstnankyně kravína tvrdily, že se školení vyhnou a utečou. Nakonec se jej však přece jen zúčastnily, protože okresní referent svazu si „vyhrnul rukávy a ženské ani nenapadlo, aby utekly, seděly a poslouchaly“.²¹³ Nikoli ojedinělým předmětem kritiky se v daném kontextu stávala rovněž nesystematičnost a nárazovost propagačních akcí. Na instruktáži totiž často nenavazovala přímá kontrola ani nebyl vyvíjen následný tlak na to, aby se metoda Malininové opravdu aplikovala: „[...] ve většině případů přenášení sovětských zkušeností instruktáží končí.“²¹⁴ Jako jeden z příkladů může posloužit školení 81 dojiček v okrese Třešť.²¹⁵ Představitelé daného okresu několik měsíců po uskutečnění zmíněné akce neměli absolutně žádný přehled o tom, jaký měla reálný dopad na změnu pracovních postupů a kolik dojiček „pokrokovou metodu sovětské soudružky“ používalo.

Role Sovětského svazu jako vzoru předurčovala pozitivní způsoby zobrazování. Nádech negativního hodnocení se objevoval jen zřídka, a to převážně v překladových textech sovětských autorů. Nejčastěji souvisel s „buržoazními přežitky v myslích lidí“, jejichž vymýcení z principu vyžadovalo dlouhý čas. V Sovětském svazu tedy podle jednoho z jeho obyvatel neustále bojovali „s atavismem, starých lidí“, s přežitky v našem vědomí, s rutinéry, jimž náš způsob

212 Především Svaz československo-sovětského přátelství organizoval instruktáže spojené s praktickými ukázkami, na něž zval všechny dojičky a krmiče z daného okresu. Jmenoval dokonce zvláštního zástupce, jehož hlavním úkolem bylo právě šířit progresivní metodu Malininové. Moravský zemský archiv v Brně, G 319 Svaz československo-sovětského přátelství — krajský výbor Brno 1945–1960, k. 11, zpráva pro sjezd.

213 Tamtéž.

214 Tamtéž, diskuse na sjezdu.

215 Tamtéž, zpráva pro sjezd.

života ještě nepřirostl k srdci“.²¹⁶ V československém prostředí byly náznaky kritiky ještě výjimečnější. Dobrým příkladem může být anotace knihy Jana Kopeckého *Sovětské zápisky*, věnované dojmům autora z dvouměsíčního pobytu v Sovětském svazu. Text konstatuje, že „*spisovatel nikterak neidealizuje, že se jen neopájí bohatstvím a krásou sovětské skutečnosti, ale vidí překážky, práci i boj*“.²¹⁷ Také samotný autor v úvodních odstavcích své publikace deklaruje pravdivé líčení toho, co v zemi východního souseda poznal. Více než třísetstránková kniha však opět nabízí jen opěvování nového řádu a vyspělosti socialistického člověka. Moskevské obchody jsou v jejím pohledu přeplněny zbožím, diváci sportovních utkání se chovají ukázněně a ani v Paříži není k vidění tolik nádherných aut jako na bulvárech hlavního města. Avizované překážky ani boj zde nenacházejí místa a Sovětský svaz je líčen jako pohádková země.²¹⁸ O kritiku Sovětského svazu se neopírá ani didaktický manuál vydaný za účelem využití této knihy při besedách v rámci Měsíce československo-sovětského přátelství. Text naopak doporučuje pranýřovat na základě sovětského příkladu přežitky staré morálky u obyvatel Československa a ukazovat pokrok východního souseda.²¹⁹ Kladně vyznívaly i konstrukce obsahující negativní prvky. Například v sovětském plánu na rozvoj obchodní sítě zveřejněném v roce 1953 byly spatřovány rezervy ohledně zásobování vesnických oblastí. Důvodem však údajně nebyl nedostatek zboží, ale neschopnost pracovníků předvídat zvyšující se spotřební nároky obyvatelstva. Celkově byl pak dokument v očích komentátora dalším svědectvím o plynulém růstu životní úrovně a především „*novým přesvědčivým důkazem přednosti socialistického zřízení nad kapitalistickým*“.²²⁰

²¹⁶ Kirsanov, Simon: *Sovětský způsob života*. Svět sovětů 12, 1949, č. 32, s. 3.

²¹⁷ *Vítězná kniha o Sovětském svazu*. Svět sovětů 16, 1953, č. 23, s. 11.

²¹⁸ Kopecký, Jan: *Sovětské zápisky. O životě a divadle v zemi socialismu*. Praha 1953, s. 1, 26, 78, 79.

²¹⁹ Šlo se o jeden z devíti doporučených námětů k diskusi: „*Socialistický poměr člověka k člověku (dobrovolná kázeň výrazem uvědomění sovětských občanů — srovnání s našimi poměry)*.“ Vančura, Dalibor: *O životě a divadle v zemi socialismu. Metodický materiál pro práci s knihou laureáta státní ceny Jana Kopeckého Sovětské zápisky*. Praha 1953, s. 6.

²²⁰ *Opatření k dalšímu rozvoji obchodu v SSSR*. SSSR v boji za mír 4, 1953, č. 43, s. 1.

Oslavný postoj k Sovětskému svazu nepředstavoval pouňorové specifikum, neboť v levicové části politického spektra byl markantní již v meziválečném období. Juraj Benco poukazuje na to, že po skončení první světové války míra sympatií k této zemi jednoznačně oddělovala komunisty od sociálních demokratů: „*Čím viac naľavo v probolševickom zmysle stál autor dokumentárnych textov o Rusku, tým viac bola priama skúsenosť s rozvrátenou ruskou realitou ospravedlňovaná. Na rozdiel od dopisovateľov [...] sociálnodemokratickej pravice.*“^{Z1} Tento přístup byl patrný i v pouňorovém diskurzu. Sovětský svaz se stával nástrojem určujícím pozici člověka v nové společnosti: „*Pro charakter člověka, pro jeho postoj k národu a republice, máme u nás koneckonců nejlepší a nejspolehlivější měřítko — jeho poměr k Sovětskému svazu.*“^{Z2} Ten, kdo hodlal Sovětský svaz následovat, přijímal ho ve všech třech výše uvedených personifikacích, byl součástí socialistického kolektivu. Opačný postoj automaticky znamenal přesun do tábora nepřátel. Odmítat sovětský vzor a jeho bratrskou pomoc znamenalo odmítat také socialismus a s ním i celý narativ světového revolučního boje proti kapitalismu.

Radikální princip určování statusu na základě vztahu k Sovětskému svazu vůbec nesouvisel se skutečným charakterem sovětských poměrů. Pokud do meziválečných i pouňorových textů náznaky kritiky nebo upozornění na těžko přehlédnutelné nedostatky vůbec pronikly, vždy byly spojovány s dílčími problémy, ale nikoli s limity socialistického systému.^{Z3} Jednu z výjimek představuje názorový obrat Andrého Gida, jehož *Návrat ze Sovětského svazu* bořil mýtus prosperujícího, svobodě přejícího socialismu. Gide opustil původní obraz Sovětského svazu jako vzoru a vůdce, země

Z1 Benko, Juraj: *Obraz sovietskeho Ruska a jeho funkcia v slovenskom ľavicovom diskurze (1917–1921)*. In: Kárník, Zdeněk — Kopeček, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. V. Praha 2005, s. 58.

Z2 David, Václav: *Proti pomlouvačům Sovětského svazu*. Svět sovětů 11, 1948, č. 6, s. 3.

Z3 Lomniček, Jan: *Světém Sovětů — k vlivu sovětské propagandy na utváření obrazu Sovětského svazu v meziválečném Československu ve dvacátých a třicátých letech 20. století*. In: Kárník, Zdeněk — Kocián, Jiří — Pažout, Jaroslav — Rákosník, Jakub (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. VI. Praha 2009, s. 65.

naplnění utopických snů, toho „*več jsme se odvážili sotva doufat*“,²²⁴ a nově jej prezentoval jako zemi nesoucí důsledky mnoha vážných omylů. Vydání knihy podnítilo bouřlivé debaty,²²⁵ do nichž se adresnou polemikou s názvem *Anti-Gide neboli Optimismus bez pověr a ilusí* zapojil i Stanislav K. Neumann. Fatální důležitost jednoznačně kladného obrazu Sovětského svazu, který tvořil základ tehdejších komunistických vizí, potvrzuje také skutečnost, že jej Neumann obhajoval, aniž by Sovětský svaz někdy navštívil. Přesto v roce 1937 pln pobouření vydal zdrcující kritiku Gidova textu, postavenou na principiální obhajobě socialismu a dehonestaci „*intelektuálního*“ buržoazního způsobu myšlení. Sovětský svaz pro něho zůstával vedle třídního boje jediným základem správného vývoje, směřujícího k vyšší fázi lidstva.²²⁶ Potřebu uchovávat uvedený obraz i v poválečných letech potvrzuje předmluva Ladislava Štolla k druhému vydání, v níž se hovoří o přetrvávající aktuálnosti Neumannova díla.²²⁷

Podle Vladimíra Macury bylo pro konstrukce Sovětského svazu jako vzoru²²⁸ rozhodující to, že představovaly konkretizaci obecnějšího ideálu šťastné budoucnosti. Komunismus byl v dobových obrazech „*nejdokonalejším a nejšťastnějším lidským řádem*“²²⁹ a „*sovětská skutečnost pohádkou*“,²³⁰ Právě skutečnost, že šlo o sousední zemi, působila dojmem, že úroveň vzoru lze snadno dosáhnout, a její příklad se tím stával se pro jedince přijatelnější. Obraz vzoru byl vytvářen na principu totožnosti a zaměnitelnosti jednotlivých prvků systému. Pokud někdo naslouchal normativním výzvám

²²⁴ Gide, André: *Návrat ze Sovětského svazu*. Praha 1935, s. 9.

²²⁵ Podrobněji Bauer, Michal: *Souvislosti labyrintu. Kodifikace ideologicko-estetické normy v české literatuře 50. let 20. století*. Praha 2009, s. 83–87.

²²⁶ Neumann, Stanislav K.: *Anti-Gide neboli Optimismus bez pověr a ilusí*. Praha 1946, s. 131.

²²⁷ Tamtéž, s. 5.

²²⁸ Instituce vzoru byla podle Vladimíra Macury v tehdejším Československu velmi důležitá a nevztahovala se pouze k Sovětskému svazu, ale také k Juliu Fučíkovi či obrazu vůdce. Macura, Vladimír: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha 1992, s. 39–53.

²²⁹ Sládek, Jiří: *SSSR na cestě ke komunismu*. Svět sovětů 12, 1949, č. 13, s. 3.

²³⁰ *Sovětská skutečnost*. Svět sovětů 11, 1948, č. 4., s. 8.

a přijal daný vzor za svůj, současně to pro něho znamenalo „*splynout s tímto tíhnutím k naprosté všeobecné totožnosti, podílet se přímo tělesně na stanoveném vzoru. Nebýt jako on, ale být přímo alespoň částečně on*“.²³¹ Uvedený princip výborně dokládá část projevu předsedy Národního shromáždění Oldřicha Johna: „[...] *skutečný každodenní sovětský život je pro nás vrcholným učitelem, rádcem [...]. My dobře víme, že milovat Sovětský svaz znamená milovat Československou republiku. Že bránit Sovětský svaz znamená bránit Československou republiku*“.²³² Pochopitelně to platilo i opačně. Československo a Sovětský svaz byly v této diskurzivní strategii zcela zaměnitelnými entitami. S odkazem na výše uvedenou Groysovu myšlenku lze tento princip vnímat jako vytváření mystické jednoty, v níž dochází ke splynutí demiurga s jeho dílem.

Zaměnitelné však nebyly role vzoru a jeho následovatele, protože axiologický systém byl přísně hierarchicky uspořádaný.²³³ I přes výše uvedená tvrzení bylo stále rozhodující, kdo je stvořitel a koho lze považovat za jeho dílo. Stalin, zosobňující a sakralizující zároveň celý stát, zajistil Sovětskému svazu jedinečné postavení prvního průkopníka socialismu. Československo stálo v symbolické rovině vždy na nižší příčce než jeho východní soused, a to navzdory řadě konstrukcí, v nichž Sovětský svaz jednal s ostatními lidovědemokratickými zeměmi zdánlivě jako rovný s rovným. Ve zkratce tento paradox výstižně vykresluje krátký článek s názvem *Tak jako sovětské lidi*, pojednávající o návštěvě sovětských občanů a občanek v Praze. Zásadu rovnosti, která se „*při našem spojení a přátelství projevuje při každé příležitosti*“, záhy sám autor popírá. Hostitelé se dopustili organizačních zmatků, průběh návštěvy nebyl dokonalý, ale sovětská delegace vše s velkorysostí přešla. Původní snaha vyzdvihnout toleranci delegace se změnila v nechtěné potvrzení hierarchičnosti. Sovětské lidi díky tomu, že pocházeli z rozvinuté

²³¹ Macura, Vladimír: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha 1992, s. 40.

²³² Tamtéž, s. 6.

²³³ Vladimír Macura zároveň tvrdil, že rovnocenné nebyly ani vzory, přičemž nejvýše stál obraz vůdce, konkrétně Josifa V. Stalina.

socialistické země, stáli mnohem výše než obyvatelé Československa, kteří byli s ohledem na budování socialismu teprve na začátku: „*S jakou upřímností a s jakým jemným taktem přistupovali na příklad k našim problémům, nedostatkům a chybám, [...] máme také dostatečně pevnou vůli, abychom se sovětským lidem vyrovnali, naučili se pracovat a žít jako oni.*“²³⁴

Obraz Sovětského svazu jako vzoru také v poúnorovém diskurzu gradoval připomínáním vytčeného komunismu jako naplnění všech dřívějších snů o dokonalé společnosti i samotném člověku. Tato země se podle dobového diskurzu blížila uvedenému stavu nejrychleji: „*Pod vedením velikého Stalina vybudoval sovětský lid socialistickou společnost [...] a kráčí pevným krokem ke komunismu.*“²³⁵ Sovětský svaz představoval zemi velkých očekávání a splněných nadějí. Lákal kombinací neobvyklého experimentu a jasného plánování, zahrnujícího odstranění mnoha neduhů moderní společnosti.²³⁶ Následování Sovětského svazu v této logice rozhodovalo o tom, zda také Československo dobude nejvyšší metu dějinného vývoje. Vzhlížení jeho představitelů a představitelk k východnímu sousedu představovalo obdobný přístup jako u českých obrozenců druhé poloviny 19. století, kteří věřili v „*budoucí Rusko*“, v zemi, která své úžasné podoby teprve nabude.²³⁷ V oficiálním diskurzu představoval Sovětský svaz vzorovou zemi hodnou následování, jejíž nejlepší časy však teprve přijdou: „*Dnes není již pochyby, komu patří budoucnost světa! Sem — do země socialismu — musí přijít všichni unavení, zoufalí a nakažení ‚bílou nemocí‘. Budou uzdraveni pohledem na socialistickou skutečnost a velkou láskou, vírou i nadějí v nového lepšího člověka, který vyrůstá za změněných hospodářských*

²³⁴ Frühauf, René: *Tak jako sovětské lidé*. Svět sovětů 16, 1953, č. 52, s. 3.

²³⁵ *Na pomoc posluchačům politického školení*. Sv. II. Praha 1951, s. 164.

²³⁶ Viz Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles — London 1997, s. 358; Taylor, Richard: *Filmová propaganda. Sovětské Rusko a nacistické Německo*. Praha 2016, s. 97.

²³⁷ Doubek, Vratislav: *Velikost Ruska a národní zájem české politiky*. In: Hojda, Zdeněk — Ottlová, Marta — Prah, Roman (eds.): „Slavme slavně Slávov slavných“. Slovanství a česká kultura 19. století. Praha 2006, s. 28.

*poměrů v krásný typ socialistického člověka.*²³⁸ Přítomnost přinášela lákavý příslib budoucnosti a tím byly obě časové roviny propojeny. Katerina Clarková tyto náznaky očekávané budoucnosti nazývá paradoxem zakřiveného času, v jehož intencích chronologická linka již není přímá, ale v zájmu přítomnosti deformovaná.²³⁹ Ačkoli se dobový diskurz spojování komunismu s utopií urputně bránil, protože jej vnímal jako završení nutného dějinného vývoje, idealizované představy o nastolení skvělé budoucnosti, již zosobňovalo ono „*budoucí sovětské Rusko*“,²⁴⁰ utopické rysy obsahovaly.²⁴¹

238 Matula, Vladimír: *Rudá armáda — zástita československé samostatnosti*. Svět sovětů 6, 1937, č. 6, s. 7.

239 Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 156.

240 Zajímavé je, že v meziválečném období se sovětské Rusko ani v utopických románech socialistického ražení příliš neobjevovalo. Jakub Machek jej považuje za „*poměrně neoblíbené*“ téma a uvádí, že marxističtí autoři sovětskému Rusku buď nevěnovali žádnou pozornost, nebo jeho existenci pouze v krátkosti zmínili. Machek, Jakub: *Báječné nové světy. Současnost a budoucnost v meziválečné české utopické beletrii*. In: Taranenková, Ivana — Jareš, Michal (eds.): *Bude ako nebolo*. Bratislava 2012, s. 78.

241 Příručka pro politické školení uvádí jako základní rysy komunismu například ohromný rozvoj vědy, techniky a výroby, objevy nových druhů surovin a materiálů, zdokonalení dopravy a telekomunikací, překonání rozdílu mezi městem a venkovem, duševní a manuální práci či všestranný rozvoj člověka. Viz *Na pomoc posluchačům politického školení*. Sv. II. Praha 1951, s. 138–143.

6 ZÁVĚR

**BUĎ PŘIPRAVEN
K PRÁCI A OBRANĚ VLASTI!**

Ve stávajících interpretacích komunistického panství v Československu se stále do značné míry projevuje jednostranná fixace badatelů a badatelek na otázky represe. V zájmu porozumění československým dějinám druhé poloviny 20. století je ovšem žádoucí sledovat obě tváře tehdejšího sociálního experimentu, splývající v rozporuplnou jednotu jednak násilí, manipulace a dohledu, jednak nadějí, svůdných představ a utopických projektů. Předkládaná kniha záměrně pohlíží tímto druhým směrem, a zaměřuje se tedy na skutečnosti, jimž byla doposud v odborné literatuře věnována jen malá pozornost. Předmětem výzkumu se staly konstrukce nového socialistického člověka jako zosobnění dobových vizí optimistické budoucnosti, které spoluvytvářely mentální svět aktérů a akterek tehdejší doby. Nový socialistický člověk byl vnímán jako jeden z hlavních cílů pouťorové revoluční přeměny, jako příslib dokonalejší humanity směřující ke komunistické podobě ráje, která se měla stát završením celého dějinného vývoje. V československém oficiálním diskurzu let 1948–1956 se nový člověk objevoval ve třech hlavních podobách, které byly dále variovány a plnily různé funkce — dělník, nová žena a sovětský člověk.

Dělník byl v pouťorové době považován za vyvoleného jedince, který v souladu s marxisticko-leninskou ideologií naplňuje své dějinné poslání. V rámci oficiálního diskurzu byl zejména revolucionářem destruujičím starý vykořisťovatelský systém a úderníkem vytvářejícím novou spravedlivou společnost. První varianta se objevovala méně často, protože ústředním motivem obrazů dělníka se stávala práce jako prostředek žádoucího formování člověka a zároveň zdroj štěstí, vnitřní síly či příznak hrdinství. Aspekt výtědľku

byl v dobových obrazech potlačen, ale nevymizel úplně. Dělník se stával subjektem práce a zároveň objektem jejího zpětného působení. Důležitý prvek uvedených konstrukcí představovalo vysoké nasazení a překračování stanovených norem. Jedinečnost výkonu však byla postupně přenášena z jedince na celý pracovní kolektiv, což se projevovalo také ústupem výrazů *úderník* a *stachanovec* z oficiálního diskurzu. S touto tendencí souviselo rovněž zesílení důrazu kladeného na technologický pokrok, jež se ovšem neprojevilo v zobrazování člověka jako stroje či kyborga, neboť v dobových obrazech byl význam tělesnosti minimalizován. Dělník byl bezpříznakově konstruován jako muž, zatímco dělnice představovala specifický případ a její obraz byl zasazován do odlišných souvislostí. Vyzdvihování dělníka, spojené s oslavováním hrdinství a sakralizací, kontrastovalo se zdůrazňováním jeho obyčejnosti, tedy snahou dělnickou třídu v dobových obrazech vnitřně unifikovat a potlačit tradiční rozdíly profesní, politické, věkové apod. Obrazy dělníka-revolucionáře byly méně vrstevnaté a využívaly především motivů spjatých s tradicí dělnického hnutí a vysokým pracovním výkonem. V poučném diskurzu byl nadto prvek revolučnosti cíleně potlačován a přenášen do minulosti. Rezignace na dříve obvyklé způsoby třídního boje byla v dobových obrazech zdůvodňována revoluční proměnou společenského uspořádání a především transformací předmětu revolučního nasazení, jímž se údajně stala sféra výrobní činnosti. V tomto bodě docházelo k nejmarkantnějšímu prolínání obou obrazů dělníka. Tradiční zobrazování dělnictva jako revoluční a radikální vrstvy obyvatelstva, která naplňovala dějinné poslání, kontrastovalo s pragmatickou snahou potlačit zcela prvek změny a dosáhnout plné loajality dělníků v továrnách. Ti se již napříště neměli uchylovat k žádným projevům nespokojenosti, například v podobě organizování stávek.

Dobové obrazy žen nabývaly pěti základních, vzájemně se prolínajících podob. Ačkoli měly být vzájemně harmonické, projevovalo se výrazné pnutí mezi konstrukty odkazujícími k sféře soukromé — hospodyně, matka, manželka — a veřejné — občanka,

pracovnice. Toto tradiční dělení z pouónorového diskurzu nevy-mizelo, a to navzdory snahám o transformaci genderového řádu společnosti a prolnutí obou oblastí. Diskurzivní strategie se za-měřovaly na proměnu pojetí především veřejné sféry, a proto ve sledovaném období jednoznačně dominovaly obrazy občanky a pracovnice. Vstup do zaměstnání a veřejná angažovanost v nich byly pojmány jako nástroj k upevnění ženského sebevědomí či k rozvoji emancipace a budování socialismu. Na muže tyto kon-strukce cílily mnohem méně často, ale přesto vykazovaly evidentní úsilí zlomit jejich časté podceňování žen a překonat předsudky vůči nim. Obrazy hrdinných žen, které se vyrovnávají mužům, ale nechtěně vyvolávaly projevy mizogynie. Neochota mužů akcep-tovat ženy v tradičně mužských profesích byla dokládána kon-krétními příklady jednání a zasazována do modelových příběhů. Ke znejistění genderových rolí přispívaly také diskurzivní formace kombinující tradiční maskulinní a femininní znaky v dobových obrazech žen. Na pomezí veřejné a soukromé sféry stály obrazy matky, nabývající individuální a symbolické podoby. Prolínání obou se odráželo v rovině vlivu na výchovu dětí a v pojetí mateřství jako omnipotentní společenské funkce. V pouónorovém diskurzu získávaly nejméně prostoru obrazy hospodyně a manželky, zasa-zené a priori do prostředí domova. První se nejčastěji objevovaly společně s konstrukcemi veřejné angažovanosti a zaměstnanosti žen. Zásadním tématem se v takovém případě stávala otázka, jak sladit profesní a soukromý život. Obrazy manželky byly upozaděny ještě více a nejčastěji se pojily s mateřstvím. V těchto konstrukcích byly tematizovány zejména otázky partnerství, věrnosti a vzhledu.

Sovětský člověk stál v oficiálním diskurzu na vrcholu symbolické pyramidy a představoval ekvivalent nového socialistického člo-věka. Na rozdíl od obrazů dělníka a nové ženy se tyto konstrukce vyznačovaly jednostranností. Absentovaly v nich negativní motivy a nebyly fixovány na konkrétní prostředí, naopak byly spojovány se všemi oblastmi a zasazovány do všech kontextů. Výjimečnost postavení sovětského člověka jako nového socialistického člověka

byla dána sakralizací jádra sovětského systému, zahrnujícího ideologii, komunistickou stranu a Stalina. Jeho obrazy nabývaly čtyř hlavních podob — osvoboditel, přítel, bratr a vzor. Obraz osvoboditele představoval důležitý prvek oficiálního diskurzu již v období třetí republiky a po únorovém převratu získával zcela unikátní postavení, neboť vytlačoval jakékoli pozitivní zobrazování Spojených států. Působení amerických vojsk v západních Čechách nebylo zamlčováno, ale reinterpretováno jako pokus kolonizovat Československo. Obraz sovětského člověka, respektive Sovětského svazu jako osvoboditele byl spojován i s dalšími milníky československé historie a postuloval vztah provázanosti, vděčnosti a trvalého přátelství. Konstrukce Sovětského svazu jako přítele a bratra z tohoto pojetí vycházela. Diskurzivní strategie modifikovaly v českém prostředí tradičně používaný obraz rodinné jednoty, v níž jsou základní parametry vzájemných vztahů předem dány. S bratrem je člověk spojen pevným a úzkým poutem, jež lze jen těžko narušit. Důležitou roli zde hrál konstrukt velké rodiny v čele se Stalinem jako otcem. Tento typ konstrukcí stíral hranice soukromého a veřejného, hierarchizované struktury propůjčoval charakter přirozenosti a legitimizoval Stalinovo mocenské jednání. Československo tím bylo postaveno do podřízené pozice, představovalo mladšího sourozence, jemuž zkušenější a starší bratr uděluje rady a určuje směr.

Konkrétní podoby nového socialistického člověka se vedle těchto specifických rysů vyznačovaly také společnými znaky. Ve vymezeném období nebyly uvedené konstrukce zcela neměnné, což se výrazněji projevilo zvláště kolem roku 1953. V obrazech dělníka šlo zejména o zmíněný posun od oslavování individualizovaných úderníků k zdůrazňování významu celého kolektivu a od adorace manuální práce k posilování role intelektuálních profesí opírajících se o vědecko-technický pokrok. Zaznamenat lze také ústup od zobrazování žen pracujících v těžkém průmyslu nebo jiné pojetí ženské krásy a módy, která se sblížovala se západními trendy. Sítil rovněž důraz kladený na konzumní hodnoty a blahobyt společnosti, představující univerzální trend euroamerické poválečné

společnosti. Stabilitu naopak vykazovaly obrazy Sovětského svazu, u nichž byly významové proměny jen minimální.

Stabilní kostru dobových konstrukcí nového socialistického člověka představovala dualita starého a nového zasazená do výkladového rámce pokroku. Vše staré bylo vnímáno jako špatné a zaostalé, naopak vše nové bylo hodnoceno jako dobré a progresivní. Dělník se prací v nových podmínkách esenciálně zdokonaloval, nová žena se emancipovala a zapojovala se do veřejného života, čímž se také měnila v lepší bytost, a sovětský člověk se stával přímo vzorem vyspělejší humanity. Oslava nových podob člověka se prolínala s adorací nového společenského systému. Jedinec byl v československém diskurzu chápán primárně jako výsledek vnějšího působení, u něhož teprve následně dochází k vnitřní proměně. V případě Sovětského svazu byla dokonce dřívější zaostalost využita ke zdůraznění dynamičnosti stávající vývojové fáze. Dějinný vývoj byl chápán jako zákonitě směřování k pokročilejším epochám a pokrok se v těchto intencích stával nutností. Proces nepřetržitého zdokonalování byl vnímán jako charakteristický rys socialistické doby, která údajně směřovala k završení dějin v podobě komunismu. Tato tzv. patetická formule socialismu zdolávala všechny nástrahy a překážky, včetně těch, které kladla sama příroda. V Sovětském svazu se tabák a rajčata nově pěstovaly za polárním kruhem, v podobně nepříznivých podmínkách včely produkovaly ohromné množství medu, dělník narubal za použití nových metod za jednu směnu desítky tun uhlí apod. Magickým nástrojem přeměny jedince i světa se v dobových konstrukcích stávala věda, zastoupená především přírodními a technickými obory. Víra v jejich potenciál dodávala tehdejším odvážným obrazům zdání snadné dostupnosti dříve nedosažitelného a otevírala prostor pro realizaci utopického experimentu.

Přísliby dokonalejší budoucnosti a dualita starého a nového proměňovaly celkové pojetí času a měnily význam jednotlivých stádií vývoje také v československém oficiálním diskurzu. Minulost byla vždy zobrazována negativně a sloužila k vyzdvihování

stávajícího a budoucího stavu. Častým připomínáním dřívějších událostí a jevů se minulost stávala součástí přítomnosti a obdobné diskurzivní strategie byly využívány i při zobrazování budoucnosti. Rozdíl spočíval v jednoznačném a konstantním pozitivním hodnocení tohoto časového úseku. Tomu, co teprve přijde, byla věnována větší pozornost, protože teprve v tomto úseku dějin leželo těžiště veškerého dosavadního snažení, jež budoucnost zhodnocovala a legitimizovala. Ve jménu skvělé budoucnosti bylo možné také překonávat obtížné překážky přítomnosti. Budoucnost se tímto způsobem zpřítomňovala a stávala se žitou skutečností. Chiliastické očekávání komunismu, určujícího smysl dějin i lidské existence, hledělo nově na blízký horizont a zároveň opouštělo vzdálené roviny transcendence. Přítomnost ztrácela svůj význam a tvořila spíše temporální bázi, do níž byly důležitější konstrukce minulosti a budoucnosti vsazovány. Lineárně chápaný čas se zakřivoval a vyvážená následnost jednotlivých epoch byla deformována.

V československém oficiálním diskurzu hrál důležitou roli také religiózní rozměr, jenž se promítal do sekularizované skutečnosti. Naprosto nejvýrazněji byl tento přístup patrný v konstrukcích sovětského člověka, respektive Sovětského svazu, jejichž jádro tvořily tři vzájemně provázané sakralizované entity — ideologie, komunistická strana a Stalin. Obrazy ideologie se vyznačovaly neomylností danou nikoli Bohem, ale vědou, jež legitimizovala požadavek bezmezní oddanosti. Za praktickou realizátorku, učitelku a vůdkyni byla v dobovém diskurzu považována komunistická strana. Vspěšlost sovětské komunistické strany se projevovala absencí vnitřních nepřátel a jednotností, které ji stavěly do čela východního bloku. Nejvyšší bod sekularizovaného náboženského systému představoval Stalin, který byl konstruován jako zbožštělý vůdce nadlidských vlastností i schopností. V některých obrazech právě on zosobňoval dokonalého nového člověka, nejvyšší formu lidského bytí. Tato diskurzivní strategie mu přiznávala absolutní hodnotu, která a priori vylučovala jakékoli výhrady, kritiky či protichůdné jednání dalších členů a členek společenství. Ačkoli ve vztahu k československému

prostředí bylo možné sledovat podobné tendence, sakralizace nikdy nedosáhla takové úrovně jako v případě Sovětského svazu. Jeho obraz se stával nedotknutelným a nepopíratelným a zároveň zakládal nerovný vztah s Československem. Religiózní rysy určovaly v podstatně menší míře obraz dělníka jako elitního představitele společnosti a vyvoleného aktéra dějinného vývoje a u konstrukcí nové ženy v zásadě zcela absentovaly.

Koncept nového člověka představoval specifickou odpověď na otázku po místě lidské existence v měnícím se a nepřehledném moderním světě. Jeho československé varianty předkládaly jako pevný bod ukotvenost v kolektivu. Poúnorové upřednostňování společenství před zájmy, potřebami a touhami jedince představovalo nepřehlédnutelný charakteristický rys dobových obrazů. V případě dělníka se projevoval nejsilněji, a to zmiňovaným odklonem od úderníka k celému pracovnímu kolektivu, u nové ženy pak snahami o posílení její veřejné role před úlohou mateřskou a rodinnou a u sovětského člověka plynulými přechody mezi jedincem a celým Sovětským svazem. Konstrukce socialistického kolektivu nabízela člověku bezpečí sounáležitosti, jistotu správného zakotvení a orientace v nepřehledném světě, vědomí smysluplnosti každodenního konání, víru v lepší budoucnost apod. V poúnorovém diskurzu byla ale patrná také ambivalentnost moderní doby, neboť ztotožnění se s celkem s sebou přinášelo důraz na normativnost, kontrolu a dohled. Nedostatečné plnění požadavků diktovaných kolektivem vedlo k sociálním sankcím, včetně vyloučení ze skupiny. Navzdory tomu nelze v dobových obrazech prvky individualismu přehlížet. Mezi nejvýraznější doklady patřilo stabilní vyzvedávání osobního příkladu, neboť nový socialistický člověk byl především vzorem hodným následování. Ti, kteří se jím dali vést, nabývali sice stejného významu jako proklamovaný ideál, ale byli zobrazováni jako jedinci bez individuálních znaků. Další doklad dílčího individualismu představovalo akcentování vnitřního přerodu v nového člověka. Dobové obrazy využívaly motivů hlubokého ponoření se do vlastního já, mlčenlivosti, zadumanosti

či těkavosti jako příznaků řešení zásadních dilemat. Zobrazovaná transformace ve vyšší formu socialistického člověka však snižovala roli kolektivu jen zdánlivě. Jedinec totiž touto cestou pouze přijímal proklamované hodnoty společenství, a nešlo tedy ve skutečnosti o akt jeho svobodné vůle.

Koncept nového socialistického člověka plnil také čtyři zásadní, vzájemně provázané funkce (symbolická, legitimizační, identitotvorná a motivační), které korespondovaly s eschatologickou časovou linkou komunistického experimentu. Nový socialistický člověk byl především symbolem reflektujícím minulost. Tvořil zásadní předěl mezi starým a novým, minulostí a přítomností, která zahrnovala očekávanou budoucnost. Představoval rozchod s dřívějšími, tedy přežitými hodnotami a zároveň nastoloval diametrálně odlišnou skutečnost, vyšší fázi dějinného vývoje. S tím souvisela jeho legitimizační funkce, primárně ukotvená v přítomnosti. Radikální vymezování se vůči předchozím dějům potvrzovalo stávající řád. Konstrukt nového socialistického člověka legitimizoval správnost nastolené cesty, celkové politické, kulturní, sociální a hospodářské uspořádání, včetně aktuálních událostí a proměn systému. Legitimizační funkce měla největší význam v kontextu problematických jevů. V oficiálním diskurzu byly některé obtíže pouňorové společnosti konstruovány jako cílené působení nepřátel nebo jako důsledek stále působících buržoazních přežitků. Nepopulární kroky byly v těchto intencích považovány za nutnou obranu, nevyhnutelný boj nové přítomnosti se starou minulostí. V přítomnosti byla zakotvena také identitotvorná funkce nového člověka. Konstrukt nového socialistického člověka se stával záchytným bodem, usnadňujícím orientaci v nepřehledném porevolučním světě. Zároveň sloužil jako individuální vzor, který může každý jedinec následovat. Žádoucí snaha přiblížit se tomuto ideálu, osvojit si jeho dovednosti či znalosti a především přetvořit k jeho obrazu vlastní myšlení byla v dobových konstrukcích završena úplným ztotožněním se individua s obrazem nového socialistického člověka, splynutím vzoru a jeho následovníka. Každý chtěl dosáhnout dokonalejšího

lidství, stát se novým člověkem. Ačkoli funkce legitimizační a identitotvorná byly primárně spojeny s přítomností, v souladu s narušením linearitu času obě zasahovaly i do následující epochy. Nový člověk neospravedlňoval pouze stávající situaci a jednání, ale také výhledy a utopické vize šťastné budoucnosti. Identitotvorná funkce zahrnovala i minulost, a to prostřednictvím odmítnutí dřívějších hodnot a vzorů v rovině individuální i společenské. Motivační funkce pak zasazovala konstrukt nového socialistického člověka především do budoucnosti. Zobrazování optimistických vizí se mělo stát motivací ke každodenní usilovné práci. Vidina dosažení pozemského ráje v podobě komunismu, který se v dohledné době uskuteční a naplní všechny sny o ideálním světě, měla povzbuzovat dělníka k překračování pracovních norem, novou ženu ke zdobení nástěnek a výchově potomků v duchu marxismu-leninismu a sovětského člověka k realizování odvážných projektů, jejichž cílem bylo mimo jiné plně si podmanit přírodu.

Výsledky realizovaného výzkumu nabízejí také podněty pro obecnější interpretace, které je možno chápat jako příspěvek do diskuse o charakteru a výkladu československých poúnorových dějin. Všechny podoby nového člověka nabízely velmi lákavé přísliby budoucnosti, naději v lepší život jedince i celé společnosti. Šlo o ambiciózní vyhlídky nastolení spravedlnosti a míru, odstranění sociálních bariér, zajištění dostupnosti výtvarných moderní civilizace pro všechny apod. Svůdnost těchto obrazů spočívala nejen ve skvělých cílech, kterých bylo údajně možné záhy dosáhnout, ale také v jejich nezpochybnitelnosti. Vytvoření lepšího světa bylo v jejich optice dějinnou nutností. Výsledek byl předem jasný, přestože cesta k němu nemusela být vždy bez překážek. Noví lidé se měli připojit k budování socialismu jako předstupně vysněného komunismu a nabýt osvobozující pocit těch, kdo stojí na straně budoucích vítězů, pocit vědění, a tím i moci. Komunistická panství byla zobrazována jako progresivní ostrovy nového, lepšího uspořádání, obklopené zeměmi potýkajícími se se stále stejnými destruktivními problémy. Mentální svět aktérů tehdejší doby

se jen stěží pohyboval v jednoznačných a úzce vymezených horizontech svobody, demokracie či pragmatického prospěchářství. Významnost obrazů nového socialistického člověka v tehdejším oficiálním diskurzu poukazuje na další roviny a problematizuje černobílé interpretace zakotvené pouze v paradigmatech politických idejí a motivů.

Komunistické panství je třeba vnímat jako součást širšího modernizačního procesu. Druhá světová válka přinesla vedle utrpení a smrti milionů lidí celkovou destrukci hodnot, včetně zpochybnění základů moderní evropské civilizace. Upínání se k představám o vytvoření zcela nového, lepšího světa se stalo konstitutivním prvkem následujícího období, a to nejen v Československu. Nabídka jistoty a bezpečí, potřeba zabránit tomu, aby se podobně rozsáhlý válečný konflikt opakoval, a najít východisko z modernizační krize vedla k mnoha projektům sociálního inženýrství. Všechny usilovaly o obrodu nejen celé společnosti, ale také samotného jedince. Myšlenka přetvořit jedince i svět představovala jeden ze základních prvků osvícenské ideologie a později byla různě konkretizována. Komunistické představy o novém socialistickém člověku představovaly jen jednu z variant, vyznačující se mimo jiné razantností a radikalitou. I ony byly součástí dlouhodobého procesu modernizace, jejímiž příznačnými prvky byly víra v pokrok a sílu vědy, vize univerzální platnosti hodnot, sekularizace, kolektivismus, konzumní způsob života apod. Tyto prvky lze samozřejmě identifikovat i v západních společnostech, včetně Spojených států, i když se v některých případech lišila forma jejich manifestace. Komunistické panství proto nelze interpretovat jako cizorodý import z Východu, který nenavazoval na žádné domácí tradice a konstitutivní rysy euroamerické kultury, jako pouhý důsledek kulturní či sociální sovětizace a mocenského působení tehdejší východní supervelmoci.

S pojetím komunistického panství jako jedné z forem modernity souvisí také otázka kontinuity pounorového vývoje. Převrat v roce 1948 neznamenal naprostý zlom, radikální obrat ve všech

aspektech. Dobový oficiální diskurz přejímal některé dřívější způsoby zobrazování, kulturní vzorce, stereotypy a další prvky kolektivní identity. Využívání těchto tradičních prostředků, které byly částečně modifikovány v závislosti na stávající situaci, představovalo důležitou součást komunistické politické kultury. Patrné je to například na pojetí dělníka jako angažovaného aktivisty, u něhož byla revolučnost nově transformována do roviny práce. Ta byla konstruována jako bojová fronta, na níž se svádí historický zápas mezi kapitalismem a socialismem. Naopak revolučnost v obrazech dělníků ze západoevropských zemí tímto způsobem modifikována nebyla. Druhý příklad kontinuity zobrazování představuje konstrukce matky jako symbolu či hlavní osoby předávající myšlenkové poselství dalším generacím. Tento model byl využíván v textech národního obrození, první republiky i nacistické okupace. Vždy se měnil pouze charakter předávaných idejí a motivace matčina výchovného působení. Problematika kontinuity ve způsobech zobrazování vybízí také k metodologické úvaze o významu centrálních nařízení a agenturních zpráv, o něž se často opírají interpretace mocenského působení komunistické strany v různých oblastech společnosti. Otázkou zůstává, nakolik autoři či autorky textů věnovaných například nové socialistické matce reflektovali tradiční způsoby konstrukcí, tedy nakolik vědomě využívali dřívější kulturní vzorce.

Analýza genderové roviny obrazů nového socialistického člověka přinesla několik důležitých zjištění. V první řadě potvrdila obecné teze o feminitě a maskulinitě jako konstitutivních prvcích společnosti. Příkladem může být hierarchizovaný symbolický systém, z něhož pounorové konstrukce vycházely. Nejsilněji se projevil v obrazech sovětského člověka, respektive Sovětského svazu, v nichž bylo využíváno modelu velké rodiny v čele se Stalinem. Tradiční model patriarchálního uspořádání, preferující maskulinitu a muže před feminitou a ženami, se v tomto případě stal základem rozhodující symbolické mocenské konstrukce. Hierarchizace se v ní neprojevovala pouze upřednostňováním maskulinity

a mužů před feminitou a ženami, ale také na další úrovni jednotlivých typů mužství. Role synů a dalších příbuzných neustále vyzdvihovaly Stalinovu superioritu a ta ostatním znemožňovala dosáhnout dominantní maskulinity. S těmito interpretacemi souvisí zásadní otázka patriarchálního charakteru komunistického panství. Feminita a ženy byly principiálně vyloučeny z nejvyšších pater mocenského symbolického systému nejen prostřednictvím uvedeného modelu, ale také na základě dalších dílčích principů. V československém poúnorovém diskurzu bylo rovněž dělnictvo, tedy elitní sociální skupina, a priori chápáno jako maskulinní entita, jejímiž typickými vlastnostmi byly aktivismus, militarismus či revolučnost. Tradiční konstrukce feminity s těmito charakteristikami kontrastovaly, a tím spoluvytvářely kulturní systém binárních opozic. Poúnorový diskurz, směřující k proměně tradičního genderového uspořádání, sice tuto dichotomii částečně stíral, ale nepřivodil její úplné vymizení. Ženy se v dobových konstrukcích chtěly mužům vyrovnat a často přebíraly příznaky jejich genderu, to jim však zároveň bránilo, aby v rámci systému obsadily pozice rovnocenné s pozicemi mužů.

Z výše uvedených dílčích výsledků bádání o jednotlivých konstruktech nového člověka vyplývá, že snahy o transformaci genderového řádu směřovaly především do veřejné sféry. Oblast domácností a domovů byla stále zobrazována jako hájemství žen, v němž tradiční feminita nebyla zpochybňována a představovala dominantní rys. Limity revoluční proměny v této rovině lze doložit i pozvolným ústupem od obrazů, které zachycovaly ženy pracující v těžkém průmyslu. Navzdory těmto omezením však docházelo k znejistění zavedených rolí, vztahů a identit. V dobových konstrukcích se tato ztráta jistoty projevovala mizogynií, zpochybňováním inteligenčního potenciálu žen či jejich schopností a poukazováním na „přirozenou“ dělbu práce, oddělující sféry soukromého a veřejného. Míšení femininních a maskulinních znaků v dobových obrazech žen vedlo zároveň k nastolení tématu mužatek, tj. příliš maskulinně jednajících či vypadajících žen. Znejistění v oblasti genderu souviselo

s celkovou relativizací poúnorového sociálního, kulturního a politického systému a bylo jedním z projevů krize maskulinity.

Předložené výsledky analýzy a interpretace dobových obrazů nového socialistického člověka v oficiálním diskurzu se samozřejmě odvíjejí od výběru pramenů, volby metod i celkového zaměření projektu. Řada významných témat a aspektů zůstala stranou hlavní pozornosti, což však zároveň otevírá široké pole pro další výzkum. Vedle rozšíření časového a geografického záběru by jistě stálo za zvážení učinit předmětem odborného zájmu vztah diskurzu a sociální praxe, další varianty obrazu nového člověka, roli nepřítele v těchto konstrukcích nebo mechanismus jednotlivých diskurzivních strategií či zohlednit další určující koncepty moderní společnosti.

This book analyses and interprets images of the new socialist man in official Czechoslovak discourse from 1948 to 1956. The subject under discussion is the ideological basis for the new socialist man and three of its main forms — the worker, the woman and the Soviet man. The concept of the new socialist man is described as a discursive figure which is constructed in various different ways and ascribed with many important functions. In terms of methodology it is a cultural-historical approach that uses a critical-discursive analysis and a gender analysis. The sources are based on historical periodicals and normative pamphlets, with a minimal use of archive materials.

The images of the worker were based on his position as the chosen one who was fulfilling his historical mission as set out in Marxist-Leninist ideology. The worker was represented as a revolutionary destroying the old exploitative system, a shock-worker creating a new and just society. The first of these variants was used less often and the central motif became work, which took on an anthropological character, transforming man into a coveted form. In relation to its celebrated heroism and sacralization, the elite position of the worker, and indeed of the entire working class, was in contrast to the emphasis on the 'ordinariness' of workers. The uniqueness of exceptional work performance was gradually transferred from the individual to the whole working collective, which was also reflected in the terminological decline of terms such as 'shock-worker' and 'Stakhanovite' in the official discourse. There also starts to appear in this construction of the worker greater emphasis on technological progress at the expense of purely manual

labour. The working class is also pictured as being unified, while the traditional professional, political and age differences were suppressed. The images of the revolutionary became less vivid and the revolutionary element was pushed back into the past. The reasons were supposedly due to the establishment of a new socialist historical era and the transformation of the focus of revolutionary energy to labour, which was presented as the new battle front in the decisive struggle between socialism and capitalism.

The image of the woman was constructed using five interweaving forms. Amongst the individual images there appeared a tension resulting from the division between the public (civilian, worker) and private (housewife, mother, wife) spheres. Discursive strategies focused mainly on the transformation of the public sphere and used motifs concerning the entry into employment and public engagement as an emancipatory tool and for building socialism. However, the methods for constructing heroic women, who were the equal of men, produced displays of misogyny. The unwillingness to accept women in traditional male positions was based on specific examples of behaviour and was set in representative stories. The uncertainty of gender roles was also due to the discursive forms which combined traditional male and female symbols in the images of women at the time. On the border between the public and private spheres were images of the mother split into individual and symbolic form. The least space was given to images of the housewife and wife placed within the home.

At the top of the symbolic pyramid of the official discourse was the new Soviet man and the synonym of the new socialist man. Unlike the images of the worker and the new woman, these constructions were characterised by their unambiguity, with no negative elements. They were not fixed on any specific environment, on the contrary, they permeate into all areas and contexts. The superior standing of the Soviet man as the new socialist man was based on a sacralization of the core of the Soviet system (ideology, the Communist Party and Stalin), and contained four main

features — liberator, friend and brother, example. The image of liberator was already an important element of the discourse during the Third Republic and following the February Coup it took on a unique position, forcing out any positive images of the United States. The engagement of the American troops in Western Bohemia was not concealed, instead it was reinterpreted as an attempt to colonize Czechoslovakia. The construction of the Soviet Union as a friend and brother was modified in a Czech context — the traditional image of the family unit took on the character of a large family with Stalin as the father. This construction blurred the lines between the private and public, the hierarchical structure lent a 'natural' character and legitimized Stalin's political behaviour. These discursive strategies placed Czechoslovakia into the subordinate position of a younger brother needing help and advice. These constructions of the new socialist man were not immutable over time, and around 1953 there were changes in the images of the worker and the new woman. There was a stability, however, in the construction of the images of the Soviet man.

The construction of the new socialist man also fulfilled four interdependent functions corresponding to the eschatological timeline of the Communist leadership. The new socialist man fulfilled a symbolic function which is most reflective of the past. It created a divide between the old and the new and presented a break with previous values, while at the same time establishing diametrically opposed realities. The legitimizing function that is primarily set in the present was based on this function. The radical rejection and demarcation of history validated the existing order, the new man legitimized the justness of the established path and the overall social order. The third identity-forming function was also set in the present. The construct of the new socialist man became a reference point to facilitate an understanding of the post-revolutionary world and also served as an individual model which each person could follow. The fourth motivational function placed the construct of the new socialist man in the future. The

description of optimistic utopian visions was to be motivational when carrying out everyday activities.

The research findings also provide ideas for more general interpretations of post-February Czechoslovak history. The first of these is related to the very core of the project — the appealing promises for the future for both individuals and society as a whole. The seductiveness of these images lay not only within their wonderful objectives, which were allegedly within reach, but also in their irrefutability. A better world would be realized based on historical necessity. The awareness of this historical necessity would give a person the intoxicating feeling of rootedness and recognition of the Truth. The intellectual world of the people at that time was narrowly restricted in terms of political ideas. The importance of the images of the new socialist man pointed to other levels which prevented black-and-white interpretations.

Another interpretation is linked to the idea of the communist leadership being part of the wider process of modernization. A few years after the end of the Second World War, when the February Coup took place, these ideas about the creation of a new, better world were a constitutive element of this period. The offer of certainty and security, the need to prevent another military conflict and find a way out of the crisis of modernization led to several projects of social engineering. The new socialist man was just one of these projects, albeit with a specifically radical character. The construct is also discursively created on the basis of different characteristic elements of modernization (e.g. progress, the omnipotence of science, universally applied values, secularization). Therefore, it is impossible to interpret the communist leadership as a foreign import from 'the East', as the result of Sovietization. Connected to this is also the issue of the continuity of post-February developments. The coup in 1948 was not a radical break in all of its aspects. The official discourse of the time adopted some previous images, cultural examples, stereotypes and other elements of collective identity which were then employed in a modified form.

An analysis of gender and the new socialist person presents several interpretations. The traditional model of the patriarchal family, prioritizing masculinity and men over femininity and women, was employed on a decidedly symbolic power construction with the father Stalin at the head. On principle, femininity and women were excluded from the highest reaches of the symbolic power system, not only through the model shown, but also through other, less important principles. In the post-February discourse in Czechoslovakia the elite social group — workers — were a priori considered to be a male entity, characterized by activism, militarism and revolutionary spirit, etc. However, the traditional construct of femininity contrasted with these characteristics, creating and confirming a cultural system of binary opposites. In the post-February official discourse this dichotomy became partly blurred in some cases, but that did not lead to it being completely removed. In the historical constructs, women wanted to be equal with men and often adopted their gender symbols. Men and masculinity became their model, though on principle it was not an equal position. Attempts at transforming the gender order did not apply to the private sphere. However, in spite of these limitations, we can also observe uncertainty in gender roles, relationships and identities, pointing to a crisis in masculinity.

ARCHIVNÍ PRAMENY**NÁRODNÍ ARCHIV:**

- 357/2 ÚAV NF: Ústřední akční výbor Národní fronty 1948–1955;
861 MI: Ministerstvo informací 1945–1953;
1261/0/12 KSČ ÚV: Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954;
1261/0/22 KSČ ÚV: Politický sekretariát 1951–1954;
1261/0/34 KSČ ÚV: Klement Gottwald 1938–1953;
1261/1 KSČ ÚV: Předsednictvo ÚV KSČ 1945–1954;
1261/1/17 KSČ ÚV: Ústřední komise žen 1945–1954;
1261/2/2 KSČ ÚV: Ideologické oddělení ÚV KSČ 1951–1961;
1261/2/6 KSČ ÚV: Kádrové oddělení ÚV KSČ — řády a vyznamenání 1948–1951;
1261/2/28 KSČ ÚV: Oddělení masových organizací ÚV KSČ 1945–1956;
1481/0/6 KSČ ÚV: Celostátní porady a konference 1945–1964.

MORAVSKÝ ZEMSKÝ ARCHIV V BRNĚ:

- G 319 Svaz československo-sovětského přátelství — krajský výbor Brno 1945–1960;
G 560 KSČ — krajský výbor Brno 1945–1960.

ARCHIV NÁRODNÍHO ZEMĚDĚLSKÉHO MUZEA:

Plakáty a fotografie.

ARCHIV MĚSTA BRNA:

- R 92 Československý svaz mládeže — městský výbor Brno 1949–1986;
R 93 Československý svaz mládeže — obvodní výbor Brno II 1952–1960;
U 3 Sbirka vyhlášek a plakátů 1700–2013;

VYDANÉ PRAMENY

20 let nakladatelství Svět sovětů. Čtenářský katalog 1946–1966. Praha 1966.

Bártová, Eva: *Historický vývoj politické participace žen.* Sociologický časopis 12, 1976, s. 36–48.

- Boldyrev, Nikolaj I.: *O morálním profilu sovětského člověka*. Praha 1954.
- Budování socialistické společnosti v SSSR*. Praha 1951.
- Čepička, Alexej: *Šťastná rodina, šťastný národ*. Ed. Eva Soukupová. Praha 1949.
- Černá kniha kapitalistického hospodaření před únorem 1948. Sbirka dokumentů*. Eds. Lidmila Balcárková. Praha 1948.
- Černý, Václav: *Vývoj a zločiny panslavismu*. Praha 1995.
- Černyševskij, Nikolaj G.: *Co dělat? Z příběhů o nových lidech*. Praha 1951.
- Dějiny třídních bojů v epoše kapitalismu. Výbor z prací sovětských autorů*. Díl II. *Od Pařížské komuny k Velké říjnové socialistické revoluci*. Ed. Bohumil Lehár. Praha — Brno 1950.
- Dělnické demonstrace v Brně v roce 1951. Výběr dokumentů*. Ed. Jiří Pernes. Praha 1996.
- Drizdo, Vera s. — Šulgin, Viktor N.: *Naděžda Krupská. Vzpomínky*. Praha 1959.
- Engels, Bedřich: *Podíl práce na polištění opice*. Praha 1949.
- Engels, Bedřich: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1949.
- Frey, Jaroslav: *Příručka pro studium marxismu-leninismu*. Praha 1950.
- Gide, André: *Návrat ze Sovětského svazu*. Praha 1935.
- Gottwald, Klement: *Kupředu k vybudování socialismu v naší vlasti*. Praha 1949.
- Hillová, Olga: *V zemi míru a štěstí*. Praha 1951.
- Imperialisté USA, úhlavní nepřátelé našeho lidu*. Karlovy Vary 1952.
- J. Stalin. *Stručný životopis*. Brno 1945.
- Jak bojovali a zvítězili dělníci a rolníci v Rusku. Osnova pro první thema Roku stranického školení 1949–1950*. Praha 1949.
- Jak pomáhají sovětské zkušenosti našemu zemědělství*. Praha 1955.
- Kadlecová, Erika: *Socialistické vlastenectví*. Praha 1957.
- Kalinin, Michail I.: *Morální profil sovětského lidu*. Praha 1945.
- Kalinin, Michail I.: *V čem tkví síla Sovětského svazu*. Praha 1945.
- Klement Gottwald 1946–1948. Sborník statí a projevů*. Ed. František Nečásek. Praha 1949.
- Klement Gottwald 1951–1953. Sborník statí a projevů*. Praha 1953.
- Kollontajová, Alexandra M.: *Boj s prostitucí*. Chicago 1921.
- Kollontajová, Alexandra M.: *Cestu okřídlenému Erosu*. Praha 1925.
- Kolman, Arnošt: *Zaslepená generace. Paměti starého bolševika*. Eds. František Janouch a Ada Kolmanová. Brno 2005.
- Kopecký, Jan: *Sovětské zápisky. O životě a divadle v zemi socialismu*. Praha 1953.
- Kuczynski, Jürgen: *Theorie postavení dělnictva*. Praha 1957.
- Lažanská, Ivana: *Než se stali nejlepšími*. Praha 1951.
- Lenin, Vladimír I.: *K. Marx — B. Engels. Tři zdroje a tři součásti marxismu*. Praha 1946.
- Lenin, Vladimír I.: *Stát a revoluce. Marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. Praha 2000.

Lidé na velkých stavbách. Praha 1954.

Lidová demokracie a její funkce při výstavbě socialismu. Šesté thema roku stranického školení 1950–1951. Praha 1950.

Lifanov, Michail I.: *Převaha komunistické morálky nad úpadkovou morálkou buržoasní společnosti.* Praha 1951.

Marx, Engels, Lenin. *K ženské otázce.* Ed. Vlastimila Křepeláková. Praha 1973.

Marx, Karel — Engels, Bedřich: *Manifest komunistické strany.* Praha 1951.

Marx, Karel — Engels, Bedřich: *Vybrané spisy ve dvou svazcích.* Sv. I–II. Praha 1958.

Marx, Karel: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844.* Praha 1978.

Marx, Karel: *Kapitál.* Díl I. *Výrobní proces kapitálu.* Praha 1954.

Metyš, Karel: *N. K. Krupská 1869–1939. Výběrová bibliografie z materiálů SPKK.* Praha 1959.

Michajlov, Nikolaj N. et al.: *Čtení o SSSR. Kniha o sovětské zemi a lidu, jeho dějinách, společenském zřízení a národním hospodářství.* Praha 1950.

Mitin, Mark B.: *Demokracie sovětská a buržoasní.* Praha 1949.

Mitin, Mark B.: *Krise buržoasní demokracie.* Praha 1949.

Mitin, Semjon I: *Stachanovci našeho závodu.* Praha 1952.

Mužiková-Nosilová, Ludmila: *Naše ženy v historii a výstavbě státu.* Praha 1946.

Na pomoc posluchačům politického školení. Sv. II. Praha 1951.

Nedoma, Karel et al.: *Pohlavní život a výchova k manželství a rodičovství. Příručka pro vychovatele, učitele a rodiče.* Praha 1955.

Nejedlý, Zdeněk: *O smysl českých dějin.* Praha 1950.

Neuman, Alois: *Sovětský člověk a jeho země.* Praha 1951.

Neumann, Stanislav K.: *Anti-Gide neboli Optimismus bez pověr a ilusí.* Praha 1946.

Nietzsche, Friedrich: *Nečasové úvahy.* Praha 2005.

Nietzsche, Friedrich: *Tak pravil Zarathustra.* Olomouc 1995.

Plechanov, Georgij V.: *O úloze osobnosti v dějinách.* Praha 1949.

Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským. Praha 1953.

Protokol k 9. řádnému sjezdu KSČ 1949. Praha 1949.

Rieger, František L. — Malý, J. (eds.): *Slovník naučný.* Díl X. *W–Žygliński. Doplnky Aaronowicz–Nyström.* Praha 1873.

Rousseau, Jean-Jacques: *Emil čili O výchování.* Olomouc 1926.

Rousseau, Jean-Jacques: *O smlouvě společenské čili O základech společenského práva.* Praha 1911.

Rozental, Mark M. — Judin, Pavel F. (eds.): *Stručný filosofický slovník.* Praha 1955.

Sakař, Jiří — Filip, Zdeněk: *Jak bojuje nepřítel proti naší republice.* Praha 1952.

Seznam názorných pomůcek k přednáškové kampani Měsíce československo-sovětského přátelství 1954. Praha 1954.

Slánská, Josefa: *Zpráva o mém muži.* Praha 1990.

- Sovětský svaz. *Země mírové práce a velikých činů*. Praha 1950.
- Soviet Culture and Power. A History in Documents 1917–1953*. Eds. Katerina Clark et al. New Haven — London 2007.
- SSSR — *náš osloboditel, učitel a vzor*. Bratislava 1951.
- Sverdlov, Grigorij M.: *Manželství a rodina v SSSR*. Praha 1951.
- Svoboda, Václav: *Jak jsem splnil pětiletku za jeden rok*. Praha 1951.
- Šíma, Jaroslav — Vergeiner, Valtr: *Revoluční dělnické hnutí v Československu v boji za práci a životní úroveň pracujících*. Praha 1953.
- The Quest for Utopia. An Anthology of Imaginary Societies*. Eds. Glenn Negley and Max J. Patrick. New York 1952.
- Trapl, Miloš: *Z dějin českého dělnického hnutí*. Díl II. *Získání dělnické třídy pro socialismus*. Praha 1952.
- Trušaginová, Jekaterina F.: *Socialistické soutěžení*. Praha 1953.
- Učební texty pro základní kurs politického školení*. Praha 1954.
- Utopian Literature. A Bibliography with Supplementary Listing of Works Influential in Utopian Thought*. Ed. Glenn Negley. Durham — London 1977.
- Vančura, Dalibor: *O životě a divadle v zemi socialismu. Metodický materiál pro práci s knižkou laureáta státní ceny Jana Kopeckého Sovětské zápisky*. Praha 1953.
- Vaniček, František: *Byli jsme ve šťastné zemi. Deník našich rolníků ze zájezdu do Sovětského svazu 1950*. Praha 1951.
- Veselý, Jindřich: *O kořenech a historii sociáldemokratismu*. Praha 1954.
- Veselý, Jindřich: *Poznámky k buržoasní legendě o vzniku Československa*. Praha 1952.
- Vosáhlo, Jiří: *Splněný závazek*. Praha 1954.
- Význam jednoty dělnické třídy*. Praha 1948.
- Weissová, Jaroslava: *Sovětská žena, budovatelka socialismu*. Praha 1952.
- Základy marxismu-leninismu. Učební pomůcka*. Praha 1960.
- Zápotocký, Antonín — Novák, Ladislav: *Každý dělník hospodářem ve svém závodě, každý zaměstnanec na svém místě*. Praha 1949.
- Zetkinová, Klára: *Z dějin ženského proletářského hnutí*. Praha 1961.
- Zvýšit revoluční bdělost. Osnova pro čtvrté thema Roku stranického školení 1949–1950*. Praha 1949.
- Ženy na stráži! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Eds. Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová. Praha 2010.
- Život a boje pracujících lidu ČSR za kapitalismu. Osnova pro druhé thema Roku stranického školení 1949–1950*. Praha 1949.

DOBOVÁ PERIODIKA

- Bloček pro referenty SČSP 1–3, 1952–1954.
- Československý horník 2–11, 1947–1956.

- Čítanie o SSSR 1–5, 1952–1956.
Funkcionář 1–8, 1945–1953.
Kov 3–7, 1948–1952.
Kulturní besedy Československo-sovětského přátelství 1–5, 1950–1954.
Lidová demokracie 2–12, 1946–1956.
Národní výbory 1–3, 1952–1954.
Náš závod 1–3, 1953–1955.
Nová mysl 1–10, 1947–1956.
Nová žena 2, 1927.
Práce a péče o pracující 1–2, 1950–1951.
Propagandista 1–4, 1951–1954.
Přítel Sovětů 1–3, 1945–1948.
Rovnost 4–12, 1948–1956.
Rozsévačka 1–16, 1928–1935, 1952–1954.
Rudé právo 26–37, 1945–1956.
Slovo agitátora 1–3, 1952–1954.
Socialistický směr 1–5, 1949–1953.
SSSR v boji za mír 1–5, 1950–1954.
Svět sovětů 6–19, 1937–1938, 1945–1956.
Svět v obrazech 1–12, 1945–1956.
Svobodné slovo 2–12, 1946–1956.
Tisk 1–4, 1948–1951.
Tvar 6, 1954.
Vlasta 1–10, 1947–1956.
Zbrojovák 7–10, 1951–1954.
Ženský svět 3, 1898/1899.

LITERATURA

- Adorno, Theodor — Horkheimer, Max: *Dialektika osvícenství. Filosofické fragmenty*. Praha 2009.
Alberti, Johanna: *Gender and the Historian*. London 2002.
Allen, Ann Taylor: *Women in Twentieth-Century Europe*. London — New York 2008.
Ambrams, Nathan — Hughes, Julie: *Introduction*. In: tíž (eds.): *Containing America. Cultural Production and Consumption in Fifties America*. Birmingham 2000, s. 1–11.
Apor, Balázs: *Communist Leader Cults in Eastern Europe: Concepts and Recent Debates*. In: Halmesvirta, Anssi (ed.): *Cultic Revelations. Studies in Modern Historical Cult Personalities and Phenomena*. Jyväskylä — Pécs 2010 (= Spectrum Hungarologicum IV), s. 37–63.

- Applebaumová, Anne: *Železná opona. Podrobení východní Evropy 1944–1956*. Praha 2014.
- Aron, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha 2001.
- Attwood, Lynne: *Creating the New Soviet Women. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London — New York 1999.
- Attwood, Lynne: *The New Soviet Man and Woman. Sex-Role Socialization in the USSR*. Birmingham 1990.
- Augusteijn, Joost — Dassen, Patrick — Janse, Maartje (eds.): *Political Religion beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy*. London — New York 2013.
- Baberowski, Jörg — Doering-Manteuffel, Anselm: *Hledání řádu a teror jako nástroj k jeho dosažení. Národně socialistické Německo a stalinský Sovětský svaz jako multietnické říše*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 245–307.
- Badinter, Elisabeth: *XY. Identita muže*. Bratislava 1999.
- Bahenská, Marie — Heczková, Libuše — Musilová, Dana: *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. Hradec Králové 2013.
- Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Divčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.
- Bachtin, Michail M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha 2007.
- Barša, Pavel: *Panství člověka a touha ženy. Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha 2002.
- Bauer, Michal: *Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany 2003.
- Bauer, Michal: *Souvislosti labyrintu. Kodifikace ideologicko-estetické normy v české literatuře 50. let 20. století*. Praha 2009.
- Bauer, Raymon A.: *The New Man in Soviet Psychology*. Cambridge 1952.
- Beneš, Vit: *Diskurzivní analýza*. In: Drulák, Petr et al.: *Jak zkoumat politiku*. Praha 2008, s. 92–124.
- Benko, Juraj: *Obraz sovietskeho Ruska a jeho funkcia v slovenskom ľavicovom diskurze (1917–1921)*. In: Kárník, Zdeněk — Kopeček, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. V. Praha 2005, s. 42–65.
- Bennett, Judith M.: *History Matters. Patriarchy and the Challenge of Feminism*. Philadelphia 2006.
- Berger, Peter L. — Luckmann, Thomas: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno 1999.
- Bergman, Jay: *Valerii Chkalov: Soviet Pilot as New Soviet Man*. *Journal of Contemporary History* 33, 1998, s. 135–152.
- Besançon, Alain: *Svatá Rus*. Brno 2015.
- Bílek, Petr A.: *„Plakaly spolu, plakaly radostně a hrdě.“ Emblematické redukce mateřství v ideologizovaném prostoru české poúnorové společnosti*. In: Hanáková, Petra — Heczková, Libuše — Kalivodová, Eva (eds.): *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha 2006, s. 249–260.
- Biro, Matthew: *The New Man as Cyborg: Figures of Technology in Weimar Visual Culture*. *New German Critique* 21, 1994, No. 62, s. 71–110.

- Blaive, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha 2001.
- Bloch, Marc: *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha 1967.
- Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of the Worker in Soviet Political Art*. In: Siegelbaum, Lewis H. — Sunny, Ronald G. (eds.): *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity*. Ithaca — London 1994, s. 341–375.
- Borenstein, Eliot: *Men without Women. Masculinity & Revolution in Russian Fiction, 1917–1929*. Durham — London 2000.
- Bossi, Laura: *The “New Man”. Degeneracy and Degeneration*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”*. Ottawa 2008, s. 47–54.
- Bottomore, Tom (ed.): *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford — New York 2006.
- Boym, Svetlana: *Paradoxes of Unified Culture: From Stalin's Fairy Tales to Molotov's Lacquer Box*. In: Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 120–134.
- Brandenberger, David: *Propaganda State in Crisis. Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror under Stalin, 1927–1941*. New Haven — London 2011.
- Bren, Paulina — Neuburger, Mary (eds.): *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford — New York 2012.
- Brenner, Christiane — Heumos, Peter: *Eine Heldentypologie der Tschechoslowakei. Zur Einführung*. In: Satjukow, Silke — Gries, Rainer (eds.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin 2002, s. 235–243.
- Brenner, Christiane: *Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1948–1948*. Praha 2015.
- Brenová, Paulina: *Zelínář a jeho televize. Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha 2013.
- Brooks, Jeffrey: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton 2000.
- Brown, Heather A.: *Marx on Gender and the Family. A Critical Study*. Leiden 2012.
- Browning, R. Christopher — Siegelbaum, Lewis H.: *Systémové předpoklady sociálního inženýrství. Stalinové schéma identifikace a nacistický koncept Volksgemeinschaft*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 311–356.
- Buben, Radek — Pullmann, Michal — Spurný, Matěj — Růžička, Jiří: *Diktatura a autoritářské režimy*. In: Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 281–307.
- Burke, Peter: *Variety kulturních dějin*. Brno 2006.
- Burleigh, Michael: *Třetí říše. Nové dějiny*. Praha 2008.
- Butler, Judith — Scott, Joan W. (eds.): *Feminists Theorize the Political*. New York — London 1992.
- Cassata, Francesco: *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy*. Budapest — New York 2011.
- Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”*. Ottawa 2008.
- Clair, Jean: *Crowds and Power. The Age of Dictatorship*. In: týž (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”*. Ottawa 2008, s. 16–27.

- Clark, Katerina: *Socialist Realism with Shores. The Conventions for the Positive Hero*. In: Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 27–50.
- Clark, Katerina: *Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature*. In: Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*. New Brunswick — London 1999, s. 180–199.
- Clark, Toby: *The “New Man’s” Body: A Motif in Early Soviet Culture*. In: Bown Cullerne, Matthew — Taylor, Brandon (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 33–50.
- Clarková, Katerina: *Moskva, čtvrtý Řím. Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931–1941*. Praha 2016.
- Clarková, Katerina: *Sovětský román. Dějiny jako rituál*. Praha 2015.
- Clements, Barbara E.: *Bolshevik Feminist. The Life of Alexandra Kollontai*. Bloomington 1979.
- Cohen, Yves: *The Cult of Number One in an Age of Leaders*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8, 2007, s. 597–634.
- Colic, Marie-Janine — Neutatz, Dietmar — Obertreis, Julia: *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s. Introduction*. In: tíž (eds.): *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*. Göttingen 2011, s. 10–27.
- Comar, Philippe: *Crystal and Mud. Academic Approaches to Figurative Representation of Body*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of “The New Man”*. Ottawa 2008, s. 80–85.
- Connelly, John: *Ztročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha 2008.
- Coreth, Emerich — Ehlen, Peter — Schmidt, Josef: *Filosofie 19. století*. Olomouc 2003.
- Coreth, Emerich — Schöndorf, Harald: *Filosofie 17. a 18. století*. Olomouc 2002.
- Crozier, Ivan (ed.): *A Cultural History of the Human Body in the Modern Age*. London 2014.
- Cummins, Ian: *Marx, Engels and National Movements*. London — New York 2015.
- Čermák, František — Cvrček, Václav — Schmiedtová, Věra (eds.): *Slovník komunistické totality*. Praha 2010.
- Dahm, Helmut — Swiderski, Edward: *Ideological Ideals: The “All-Round Personality”, the “New Man” and the “Socialist Way of Life”*. *Studies in Soviet Thought* 23, 1982, s. 35–61.
- Dahrendorf, Ralf: *Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek*. Praha 2008.
- Dasgupta, Rajeshwari: *Towards the “New Man”: Revolutionary Youth and Rural Agency in the Naxalite Movement*. *Economic & Political Weekly* 41, 2006, s. 1920–1927.
- David, Jaroslav: *Měšťák a maloměšťák, partaj a strana, demokracie — analýza proměn sémantiky vybraných výrazů politického diskurzu*. In: týž et al.: *Slovo a text v historickém kontextu. Perspektivy historickosémantické analýzy jazyka*. Brno 2013, s. 166–182.
- David-Fox, Michael: *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929*. Ithaca — London 1997.
- Davis, Mary (ed.): *Class and Gender in British Labour History. Renewing the Debate (or Starting It?)*. Pontypool 2011.
- Deutcher, Isaac: *On Socialist Man*. New York 1967.

Devátá, Markéta — Olšáková, Doubravka — Sommer, Vítězslav — Dinuš, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010.

Dietsch, Johan: *Herbert Norkus and Pavel Morozov as Totalitarian Child Martyres: A Study of Political Religion*. In: Karlsson, Klas-Göran — Stenfeldt, Johan — Lander, Ulf (eds.): *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism. A Comnaz Analysis*. London — New York 2015, s. 103–118.

Dobrenko, Vladimir: *The Image of the Enemy: the Evolution of the "Other" on Bolshevik Political Posters from the October Revolution and the Civil War*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 87, 2009, s. 685–704.

Donert, Celia: *Creating "Citizens of Gypsy Origin". Ethnicity, Planning and Population Control in Socialist Czechoslovakia*. In: Schulze Wessel, Martin — Brenner Christiane (eds.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus. Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München 2010, s. 89–114.

Doubek, Vratislav: *Česká politika a Rusko (1848–1914)*. Praha 2004.

Doubek, Vratislav: *Velikost Ruska a národní zájem české politiky*. In: Hojda, Zdeněk — Ottlová, Marta — Prah, Roman (eds.): „Slavme slavně Slávov slavných“. *Slovanství a česká kultura 19. století*. Praha 2006, s. 21–37.

Downs, Laura L.: *Writing Gender History*. London 2004.

El-Ojeili, Chamsey: *Politics, Social Theory, Utopia and World-System. Arguments in Political Sociology*. London — New York 2012.

Engel, Barbara A.: *Women in Russia 1700–2000*. Cambridge — New York 2004.

Fairclough, Norman: *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. New York 2003.

Fairclough, Norman: *Discourse and Social Change*. Cambridge 1992.

Fairclough, Norman: *Language and Power*. Edinburgh 2001.

Fasora, Lukáš — Hanuš, Jiří — Nečasová, Denisa et al.: *Svůdnost sociálního experimentu. Nový člověk 20. století*. Praha 2018.

Fasora, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010.

Fasora, Lukáš: *Staří k poradě, mladí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*. Brno 2015.

Fasora, Lukáš: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2007.

Feinberg, Melissa: *Battling for the Peace. The Transformation of the Women's Movement in Cold War Czechoslovakia and Eastern Europe*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 16–33.

Fernstermaker, Sarah — West, Candace (eds.): *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power and Institutional Change*. New York 2002.

Fidelis, Malgorzata: *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland*. New York 2010.

Fidelius, Petr: *Jazyk a moc*. München 1983.

Filipowicz, Marcin: *"Everything the Same as Here": Misogyny in Czech Modernist Poetry at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century*. In: Schwartz, Agatha (ed.): *Gender and*

Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy. Ottawa 2010, s. 103–118.

Fitzpatrick, Sheila: *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*. New York 1992.

Fitzpatricková, Sheila — Lüdtke, Alf: *Dynamika každodennosti. Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 357–403.

Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*. London 1990.

Formánková, Pavlína — Koura, Petr: *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha 2008.

Foucault, Michel: *Diskurz, autor, genealogie*. Praha 1994.

Frader, Laura L. — Rose, Sonya O.: *Introduction: Gender and the Reconstruction of European Working-Class History*. In: tytéž (eds.): *Gender and Class in Modern Europe*. New York 1996, s. 1–36.

Franc, Martin: *Biologiediskurse über den „neuen Menschen“ in der Tschechoslowakei der fünfziger Jahre am Beispiel des Biologen Ivan Málék*. In: Schulze Wessel, Martin — Brenner, Christiane (eds.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus. Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München 2010, s. 63–77.

Franc, Martin: *Výkladní skříň socialismu. Obchod s potravinami v Praze v padesátých a šedesátých letech 20. století*. In: Kárník, Zdeněk — Kopeček, Michal (eds.): *Boľševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. V. Praha 2005, s. 222–240.

Frank, Jerome D. — Melville, Andrei Y.: *The Image of the Enemy and the Process of Change*. In: Gromyko, Anatolii A. — Hellman, Martin E. (eds.): *Breakthrough. Emerging New Thinking. Soviet and Western Scholars Issue a Challenge to Build a World Beyond War*. New York 1988, s. 201–211.

Fritzsche, Peter — Hellbeck, Jochen: *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 404–456.

Gee, James Paul: *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. New York — London 2011.

Gelber, Yoav: *The Shaping of the “New Jew” in the Yishuv*. In: Fiedler, Jeannine (ed.): *Social Utopias of the Twenties. Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man*. Tel Aviv 1995, s. 50–62.

Gentile, Emilio: *L’« homme nouveau » du fascisme. Réflexions sur une expérience de révolution anthropologique*. In: Marrie-Anne Matarid-Bonucci — Pierre Milza (eds.): *L’Homme nouveau dans l’Europe fasciste (1922–1945). Entre dictature et totalitarisme*. Paris 2004, s. 35–64.

Gentile, Emilio: *Political Religion: a Concept and its Critics — a Critical Survey*. *Totalitarian Movements & Political Religions* 6, 2005, s. 19–32.

Gentile, Emilio: *Politická náboženství. Mezi demokracií a totalitarismem*. Brno 2008.

Geoghegan, Vincent: *Utopianism and Marxism*. Oxford — New York 2012.

Gerovitch, Slava: *“New Soviet Man” inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism*. In: Eghigian, Greg — Killen, Andreas — Leuenberger, Christiane (eds.): *The Self as a Project. Politics and the Human Sciences*. Chicago 2007, s. 135–157.

Gerstner, Peterson Janet: *Victorian Woman or New Woman? Woman or Artist? Anxiety, Authority and Ambivalence in Elizabeth Stuart Pelp’s Confessions of a Wife*. In: Direnç, Dilek — İřçi,

Günseli Sönmez — Kolinská, Klára (eds.): *Women in Dialog. (M)uses of Culture*. Newcastle 2008, s. 43–67.

Getty, Arch J.: *Practicing Stalinism. Bolsheviks, Boyars, and the Persistence of Tradition*. New Haven — London 2013.

Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012.

Gill, Graeme: *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge 2011.

Giustino, Cathleen M. — Plum, Catherine J. — Vari, Alexander (eds.): *Socialist Escapes. Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe 1945–1989*. New York — Oxford 2013.

Glatzer Rosenthal, Berenice (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010.

Glatzer Rosenthal, Berenice: *Introduction*. In: táž (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010, s. 1–32.

Golonka-Czajkowska, Monika: *Nowe miasto nowych ludzi. Mitologie nowohuckie*. Kraków 2013.

Gorham, Michael S.: *Speaking in Soviet Tongues. Language Culture and the Politics of Voice in Revolutionary Russia*. DeKalb 2003.

Gray, John: *Komise pro nesmrtnost. Věda a pošetilé pokusy, jak ošálit smrt*. Praha 2013.

Gregor, James A.: *Totalitarismus a politické náboženství. Intelektuální historie*. Brno 2015.

Griffin, Roger: *Modernismus a fašismus. Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*. Praha 2015.

Groys, Boris — Hagemester, Michal (eds.): *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 2005.

Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolčená kultura. Komunistické postskriptum*. Praha 2010.

Günter, Hans: *Wise Father Stalin and His Family in Soviet Cinema*. In: Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997, s. 178–190.

Gusev, Aleksei: *The “Bolshevik Leninist” Opposition and the Working Class, 1928–1929*. In: Filtzer, Donald — Goldman, Wendy Z. — Kessler, Gijs — Pirani, Simon (eds.): *Dream Deferred*. New Studies in Russian and Soviet Labour History. New York — Bern 2008, s. 153–170.

Haan, Francisca de: *Women as the “Motor of Modern Life”: Women’s Work in Europe West and East since 1945*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 87–103.

Hadas, Miklós: *Modernity and Masculinity: Cycling in Hungary at the End of the 19th Century*. In: Schwartz, Agatha (ed.): *Gender and Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*. Ottawa 2010, s. 47–64.

Hagemester, Michael: *Nový člověk. Projekty raného sovětského období*. *Církevní dějiny* 9, 2016, č. 20, s. 79–91.

Hájek, Martin: *Čtenář a stroj. Vybrané metody sociálněvědní analýzy textů*. Praha 2014.

Hájek, Pavel: *Jde pevně kupředu naše zem. Krajina českých zemí v období socialismu 1948–1989*. Praha 2008.

Halberstam, Judith: *Female Masculinity*. Durham — London 1998.

Halberstam, Judith: *The Good, the Bad and Ugly: Men, Women and Masculinity*. In: Gardiner, Judith K. (ed.): *Masculinity Studies & Feminist Theory. New Directions*. New York 2002, s. 344–368.

Halfin, Igal: *Stalinist Confessions. Messianism and Terror at the Leningrad Communist University*. Pittsburgh 2009.

Hammerback, John: *Creating the "New Person": The Rhetoric of Reconstitutive Discourse*. *Rhetoric Review* 20, 2001, s. 18–22.

Harsch, Donna: *Revenge of the Domestic. Women, the Family and Communism in the German Democratic Republic*. Princeton — Oxford 2007.

Hašková, Hana: *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945–2006*. *Gender — rovné příležitosti — výzkum* 8, 2007, č. 2, s. 15–26.

Havelková, Barbora: *Genderová rovnost v období socialismu*. In: Bobek, Michal — Molek, Pavel — Šimíček, Vojtěch (eds.): *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno 2009, s. 179–206.

Havelková, Hana — Oates-Indruchová, Libora: *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*. In: tytéž (eds.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha 2015, s. 7–42.

Havelková, Hana: *(De)centralizovaná genderová politika. Role Státní populační komise*. In: táž — Oates-Indruchová, Libora (eds.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury v české společnosti 1948–1989*. Praha 2015, s. 125–168.

Haynes, John: *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester — New York 2003.

Hellbeck, Jochen: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge 2006.

Heller, Mikhail: *Cogs in the Wheel. The Formation of Soviet Man*. New York 1988.

Herz, Dietmar: *Concept of "Political Religions" in Thought of Eric Voegelin*. In: Maier, Hans — Schäfer, Michael (eds.): *Totalitarianism and Political Religions. Vol. II. Concepts for the Comparison of Dictatorships*. London — New York 2007, s. 149–166.

Heumos, Peter: *Pracovní konflikt a protestní chování v Československu 1918–1968*. In: Zpravodaj grantového projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích 1938–1948. Díl II. Sborník příspěvků z workshopu Výzkumné trendy a prameny k dějinám průmyslového dělnictva v letech 1938–1948. Praha — Opava 2015, s. 7–24.

Heumos, Peter: „*Vyhráme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006.

Himmelweit, Susan: *Gender*. In: Bottomore, Tom (ed.): *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford — New York 2006, s. 214–216.

Hlaváčková, Konstantina: *Móda za železnou oponou. Československo 1948–1989*. Praha 2016.

Hlavienka, Lubomír: *Využitelnost denního tisku pro výzkum dělnického hnutí v letech 1945–1948*. In: Zpravodaj grantového projektu Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948. Díl II. Sborník příspěvků z workshopu Výzkumné trendy a prameny k dějinám průmyslového dělnictva v letech 1938–1948. Praha — Opava 2015, s. 101–116.

Hobsbawm, Eric: *Man and Woman in Socialist Iconography*. *History Workshop. A Journal of Socialist Historians* 3, 1978, No. 6, s. 121–138.

Hoffmann, David L. — Timmová, Annette F.: *Utopická biopolitika. Reprodukční politika, genderové role a sexualita v nacistickém Německu a Sovětském svazu*. In: Geyer, Michael — Fitzpatricková, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 124–182.

Hoffmann, David L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca — London 2003.

Honey, Maureen: *The “Womenpower” Campaign: Advertising and Recruitment Propaganda during World War II*. In: Cott, Nancy F. (ed.): *History of Women in the United States. Historical Articles on Women’s Lives and Activities*. Vol. XV. Women and War. London — Paris 1993, s. 326–340.

Horská Pavla: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

Horyna, Břetislav: *Filosofie posledních let před koncem filosofie*. Praha 1998.

Hrodek, Dominik: *Slovanství v myšlenkách české meziválečné pravice. Sonda do myšlení skupiny okolo revue Národní myšlenka*. In: Týž et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*. Praha 2004, s. 135–144.

Hroch, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských států*. Praha 2009.

Hsi-en Chen, Theodore: *The New Socialist Man*. *Comparative Education Revue* 13, 1969, s. 88–95.

Hung, Chang-tai: *Mao’s New World. Political Culture in the People’s Republic*. Ithaca — London 2011.

Huntová, Lynn: *Francouzská revoluce. Politika, kultura, třída*. Brno 2007.

Hutečka, Jiří: *Muži proti ohni. Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918*. Praha 2016.

Chenau, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989). Od Lenina k Janu Pavlu II*. Praha 2012.

Cheng, Yinghong: *Creating the “New Man”. From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2009.

Iswolski, Helene: *Neue Mensch im Russland von heute*. Luzern 1936.

Janák, Jan — Hledíková, Zdeňka — Dobeš, Jan: *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*. Praha 2005.

Judt, Tony: *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*. Praha 2008.

Kabele, Jiří: *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Praha 2005.

Kaganovsky, Lilya: *How the Soviet Man Was Unmade. Cultural Fantasy and Male Subjectivity under Stalin*. Pittsburgh 2008.

Kalinová, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007.

Kaplan, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Sv. II. Brno 2002.

Kaplan, Karel: *Sociální souvislosti krizi komunistického režimu 1953–1957 a 1968–1975*. Praha 1993.

Kárník, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. Díl I. *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha 2000.

Kárník, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. Díl II. *Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*. Praha 2002.

Kaška, Václav: *Neukázněni a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha 2014.

Keller, Jan: *Teorie modernizace*. Praha 2007.

Kenez, Peter: *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929*. New York — London 1985.

King, David: *Die Kommissare verschwinden. Die Fälschung von Fotografien und Kunstwerken in Stalins Sowjetunion*. Berlin 2015.

Kirschenbaum, Lisa A.: *International Communism and Spanish Civil War. Solidarity and Suspicion*. Cambridge 2015.

Klímeček, Antonín: *Velké dějiny země Koruny české*. Díl XIII. 1918–1928. Praha 2000.

Knapík, Jiří: *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha 2006.

Kolář, Pavel — Pullmann, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha 2016.

Kolář, Pavel: *Strana jako utopie. Komunistická identita po pádu stalinismu*. Soudobé dějiny 19, 2012, s. 227–255.

Kopal, Petr: *Imagine (stalinské totality). Filmová propaganda jako historický problém*. In: Fiegelson, Kristian — Kopal, Petr (eds.): *Film a dějiny*. Díl III. Politická kamera — film a stalinismus. Praha 2012, s. 227–265.

Kopecký, Leontij V. — Leška, Oldřich (eds.): *Rusko-český slovník*. Díl II. Praha 1978.

Kopeček, Michal: *Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“*. Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968. Soudobé dějiny 23, 2016, s. 77–117.

Kopeček, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha 2009.

Kosa, John: *Two Generations of Soviet Man. A Study in Psychology of Communism*. Durham 1962.

Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Los Angeles — London 1997.

Kott, Sandrine: *Communism Day-to-Day. State Enterprises in East Germany Society*. Ann Arbor 2014.

Koutaissoff, Elisabeth: *Soviet Education and the New Man*. Soviet Studies 5, 1953, s. 103–137.

Kraus, Jiří et al.: *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha 2005.

Kristeva, Julia: *Stabat mater*. In: táž: *Jazyk lásky. Eseje o sémiotice, psychoanalýze a mateřství*. Praha 2004, s. 200–234.

Křížová, Markéta: *Ideální město v divočině. Misijní projekty Tovaryšstva Ježíšova a obnovené Jednoty bratrské v koloniální Americe*. Praha 2007.

Küenzlen, Gottfried: *Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions*. Studies in Soviet Thought 33, 1987, s. 209–228.

Kumar, Krishan: *Utopianism*. Bristol 1991.

Kupiecki, Robert: *„Natchnienie milionów“*. Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956. Warszawa 1993.

Lacqueur, Thomas: *Making Sex. Body and Gender from Greeks to Freud*. Cambridge 1990.

Lahusen, Thomas — Dobrenko, Evgeny (eds.): *Socialist Realism without Shores*. Durham — London 1997.

Láníková, Marie — Souralová, Adéla: *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*. Český lid 102, 2015, s. 296–303.

Lebow, Katherine: *Unfinished Utopia. Nowa Huta and Polish Society 1949–56*. Ithaca — London 2013.

Lenderová, Milena — Rýdl, Karel: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006.

Lenderová, Milena — Tinková, Daniela — Hanulík, Vladan: *Tělo mezi medicinou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha 2014.

Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena devatenáctého století*. Praha 1999.

Lepp, Nicola — Roth, Martin — Vogel, Klaus (eds.): *Der Neue Mensch. Obsessionen des 20. Jahrhunderts*. Dresden 1999.

Lerner, Gerda: *The Creation of Patriarchy*. Oxford — New York 1986.

Leterrier, Sophie-Anne: *L'Homme nouveau de l'exégèse à la propagande*. In: Matard-Bonucci, Marrie-Anne — Milza, Pierre (eds.): *L'Homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945)*. Entre dictature et totalitarisme. Paris 2004, s. 23–34.

Leterrierová, Sophie-Anne: *Nový člověk — od exegeze k propagandě*. Církevní dějiny 9, 2016, č. 20, s. 92–99.

Lewin, Moshe: *Social Origins. Grappling with Stalinism*. In: Hoffmann, David L. (ed.): *Stalinism. The Essential Readings*. Oxford — Berlin 2003, s. 37–62.

Litera, Bohuslav: *„Druhá revoluce“. Stalinská transformace v Sovětském svazu 1928–1934*. Praha 2013.

Loewenstein, Bedřich: *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno 1997.

Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009.

Löffler, Katrin (ed.): *Der „neue Mensch“. Ein ideologisches Leitbild der frühen DDR-Literatur und sein Kontext*. Leipzig 2013.

Lomníček, Jan: *Světlem Sovětů — k vlivu sovětské propagandy na utváření obrazu Sovětského svazu v meziválečném Československu ve dvacátých a třicátých letech 20. století*. In: Kárník, Zdeněk — Kocián, Jiří — Pažout, Jaroslav — Rákosník, Jakub (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Sv. VI. Praha 2009, s. 46–66.

Lotko, Edvard: *Texty politické propagandy a jazyková kultura*. In: Jančáková, Jana — Komárek, Miroslav — Uličný, Oldřich (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha 1993, s. 107–109.

Mackie, Vera: *Creating Socialist Women in Japan. Gender, Labour and Activism 1900–1937*. Cambridge 1997.

Macura, Vladimír: *Český sen*. Praha 1999.

Macura, Vladimír: *Štátní věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha 1992.

Macura, Vladimír: *Štátní věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008.

Machek, Jakub: *Báječné nové světy. Současnost a budoucnost v meziválečné české utopické beletrii*. In: Taranenková, Ivana — Jareš, Michal (eds.): *Bude ako nebolo*. Bratislava 2012, s. 64–89.

Machin, David — Mayr, Andrea: *How to Do Critical Discourse Analysis. A Multimodal Introduction*. London — Los Angeles 2013.

- Maier, Hans — Schäfer, Michael (eds.): *Totalitarianism and Political Religions*. Vol. II. *Concepts for the Comparison of Dictatorships*. London — New York 2007.
- Maier, Hans (ed.): *Totalitarianism and Political Religions*. Vol. I. *Concepts for the Comparison of Dictatorships*. London — New York 2004.
- Maier, Hans: *Boží království bez Boha. „Nový člověk“ v totalitních režimech*. *Církevní dějiny* 2, 2009, č. 3, s. 93–97.
- Maier, Hans: *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. Brno 1999.
- Malčík, Petr — Šlosar, Dušan: *Totalitní jazyk v československé publicistice na konci roku 1989*. *Časopis Matice moravské* 133, 2014, s. 135–143.
- Malečková, Jitka: *Úrodná půda. Žena ve službách národa*. Praha 2002.
- Malia, Martin: *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009.
- Malia, Martin: *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha 2004.
- Mannheim, Karl: *Ideologie a utopie. Přednášky a eseje*. Bratislava 1991.
- Marshden, John: *Marxian and Christian Utopianism. Toward a Socialist Political Theology*. New York 1991.
- Massino, Jill: *Workers under Construction: Gender, Identity and Women's Experiences of Work in State Socialist Romania*. In: Penn, Shana — Massino, Jill (eds.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. London — New York 2009, s. 13–32.
- Matard-Bonucci, Marie-Anne: *L'Homme nouveau entre dictature et totalitarisme (1922–1945)*. In: táž — Milza, Pierre (eds.): *L'Homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945). Entre dictature et totalitarisme*. Paris 2004, s. 7–22.
- Matějka, Ondřej: *Oblíbený nepřítel. Francouzský antiamerikanismus ve 20. století*. *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 2, s. 33–37.
- Mervart, Jan: *Historické perspektivy křesťansko-marxistického dialogu v Mariánských Lázních 1967*. In: Landa, Ivan — Mervart, Jan et al.: *Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu*. Praha 2017, s. 61–86.
- Michaud, Éric: *Already There but Yet to Come. The New Man in Germany, 1918–45*. In: Clair, Jean (ed.): *The 1930s: The Making of "The New Man"*. Ottawa 2008, s. 28–35.
- Miller, David (ed.): *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno 1995.
- Mosse, George G.: *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. New York — Oxford 1996.
- Murphy, Kevin: *Strikes during the Early Soviet Period 1922 to 1932. From Working-Class Militancy to Working-Class Passivity?* In: Filtzer, Donald — Goldman, Wendy Z. — Kessler, Gijs — Pirani, Simon (eds.): *Dream Deferred. New Studies in Russian and Soviet Labour History*. New York — Bern 2008, s. 171–192.
- Naxera, Vladimír — Stulík, Ondřej: *Komparace sociálních utopií*. Brno 2012.
- Nebřenský, Zdeněk: *Revoluční kultura, reprezentace nového člověka a proměna panství v poúnorovém Československu a sovětském Rusku*. In: Devátá, Markéta — Tůma, Oldřich (eds.): *Únor 1948 v Československu. Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha 2011, s. 261–269.
- Nečasová, Denisa: *„Bez žen nic nevybojujeme“. Lenin a ženská otázka*. In: Hanuš, Jiří — Vlček, Radomír et al.: *Lenin. Kontinuita a/nebo diskontinuita ruských dějin?* Brno 2013, s. 107–117.

Nečasová, Denisa: „*Bude žít věčně*“. *Smrt Klementa Gottwalda v konceptu politického náboženství*. In: Petráš, Jiří — Svoboda, Libor (eds.): *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*. Praha — České Budějovice 2014, s. 161–169.

Nečasová, Denisa: *Buduj vlast — posilíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011.

Nečasová, Denisa: „*Nahradte muže na jejich místech!*“ *Gender a nábor žen do zaměstnání v poúnorovém Československu*. *Časopis Matice Moravské* 128, 2009, s. 367–376.

Nečasová, Denisa: *Nová elita? Státní řády a vyznamenání 1951–1955*. *Časopis Matice moravské* 135, 2016, s. 101–119.

Nečasová, Denisa: *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*. In: Havelková, Hana — Oates-Indruchová, Libora (eds.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*. Praha 2015, s. 169–206.

Nečasová, Denisa: *Sovětský svaz — náš vzor. Československo po roce 1948*. In: Hanuš, Jiří et al.: *Rusko a západ. Eseje o (ne)porozumění*. Brno 2015, s. 131–149.

Nečasová, Denisa: *Ženy vedou obec. Příspěvek k proměně ponorové československé společnosti*. *Dějiny — teorie — kritika* 8, 2011, s. 60–72.

Němec, Václav: *Pojetí člověka u Maxe Schelera a vznik moderní filozofické antropologie*. In: Nejezchleba, Tomáš — Němec, Václav — Recinová, Monika et al.: *Pojetí člověka v dějinách a současnosti filozofie. Díl II. Od Kanta po současnost*. Brno 2011, s. 19–32.

Nešpor, Zdeněk R. — Václavík, David et al.: *Příručka sociologie náboženství*. Praha 2008.

Nohejl, Marek: *Jednání, diskurz, kritika. Myslet společnost*. Praha 2007.

Olivová, Věra: *Dějiny první republiky*. Praha 2000.

Olšáková, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha 2014.

Ozoufová, Mona: *Revoluční svátky 1789–1799*. Brno 2006.

Palivodová, Eva — Randák, Jan: *Pražské povstání*. In: Kšican, Michal et al.: *Komunisti a povstania / Communists and Uprisings*. Kraków 2012, s. 67–93.

Palivodová, Eva: *Obraz nepřitele v Československu 1948–1956*. In: Kouba, Miroslav — Magincová, Dagmar — Říha, Ivo (eds.): *Kontexty propagandy*. Pardubice 2012, s. 181–188.

Palmowski, Jan: *Inventing a Socialist Nation. Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR 1945–1990*. Cambridge 2009.

Paul, David W.: *The Cultural Limits of Revolutionary Politics. Change and Continuity in Socialist Czechoslovakia*. New York 1979.

Pavka, Marek: *Kádry rozhodují vše! Kádrová politika KSČ z hlediska teorie elit. (Prvních pět let komunistické vlády)*. Brno 2003.

Pehnt, Wolfgang: *The “New Man” and the Architecture of the Twenties*. In: Fiedler, Jeannine (ed.): *Social Utopias of the Twenties. Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man*. Tel Aviv 1995, s. 20–27.

Pehr, Michal: *Slovanství a třetí republika aneb Slovanství v programech českých poválečných politických stran*. In: Hrodek, Dominik et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*. Praha 2004, s. 166–173.

Pernes, Jiří: *Dějiny Československa očima Dikobrazu 1945–1990*. Brno 2003.

- Pernes, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008.
- Pernes, Jiří: *Mládež vede Brno. Otto Šlिंग a jeho brněnská kariéra (1945–1950)*. Soudobé dějiny 11, 2004, č. 3, s. 45–60.
- Pešková, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012.
- Petišková, Tereza: *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha 2002.
- Phillips, Nelson — Hardy Cynthia: *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. London — Los Angeles 2002.
- Plaggenborg, Stefan: *Experiment Moderne. Der sowjetische Weg*. Frankfurt — New York 2006.
- Plaggenborg, Stefan: *Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrußland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*. Köln 1996.
- Plamber, Jan: *The Stalin Cult. A Study in the Alchemy of Power*. New Haven — London 2012.
- Porter, Cathy: *Alexandra Kollontai. A Biography*. Chicago 2014.
- Pospiszyl, Tomáš: *Historie utopické budoucnosti. Úvod do cestování časem*. In: Adamovič, Ivan — Pospiszyl, Tomáš (eds.): *Planeta Eden. Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978*. Praha 2010, s. 12–27.
- Power, Martina — Kučera, Rudolf: *Úvod: kategorie identity v současné historiografii*. In: Kučera, Rudolf et al.: *Identity v českých zemích 19. a 20. století. Hledání a proměny*. Praha 2012, s. 9–26.
- Rákosník, Jakub — Šustrová, Radka: *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha 2016.
- Randák, Jan: *Socialističtí hrdinové a škodovák František Zýka*. In: týž — Koura, Petr (eds.): *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*. Praha 2008, s. 390–411.
- Randák, Jan: *V záři rudého kalicha. Politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha 2016.
- Van Ree, Erik: *Boundaries of Utopia — Imagining Communism from Plato to Stalin*. New York — London 2015.
- Reichel, Peter: *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha 2004.
- Reiman, Michal et al.: *Zrod velmocí. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*. Praha 2013.
- Richardson, Angélique — Willis, Chris (eds.): *The New Women in Fiction and Fact*. London — New York 2001.
- Roberts, David D.: *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*. New York — London 2006.
- Ronnas, Per: *Turning the Romanian Peasant into a New Socialist Man: An Assessment of Rural Development Policy in Romania*. *Soviet Studies* 41, 1989, s. 543–559.
- Roubal, Petr: *Československé spartakiády*. Praha 2016.
- Rupp, Leilla J.: *Mobilizing Women for War. German and American Propaganda 1939–1945*. Princeton 1978.
- Rüting, Torsten: *Pavlov und der Neue Mensch. Diskurse über Disziplinierung in Sowjetrußland*. München 2002.
- Růžička, Jiří: *Diskurs*. In: Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 75–86.

Rychlík, Jan: *Metamorfóza slovanské myšlenky a ideji panslavismu v období komunismu*. In: Hrodek, Dominik et al.: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*. Praha 2004, s. 127–133.

Řezníková, Lenka: *Identita/alterita*. In: Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 233–243.

Sabrow, Martin: *Socialismus jako myšlenkový svět. Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě*. Soudobé dějiny 19, 2012, s. 196–208.

Satjukow, Silke — Gries, Rainer (eds.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin 2002.

Satjukow, Silke — Gries, Rainer (eds.): *Unsere Feinde. Konstruktionen des Anderen im Sozialismus*. Leipzig 2004.

Scott, Joan W.: *Feminism and History*. Oxford — New York 1996.

Scott, Joan W.: *Gender and the Politics of History*. New York 1999.

Serra, Ana: *The "New Man" in Cuba. Culture and Identity in the Revolution*. Gainesville 2007.

Service, Robert: *Soudruzí. Světové dějiny komunismu*. Praha 2009.

Shaffer, Harry G.: *Women in the Two Germanies. A Comparative Study of a Socialist and Non-Socialist Society*. New York 1981.

Shanahan, David: *O zrodu a vývoji individualismu*. Praha 2015.

Shorten, Richard: *Modernism and Totalitarianism. Rethinking the Intellectual Sources of Nazism and Stalinism, 1945 to Present*. London — New York 2012.

Schaffer, Talia: *"Nothing but Foolscap and Ink": Inventing the New Woman*. In: Richardson, Angélique — Willis, Chris (eds.): *The New Woman in Fiction and in Fact*. London — New York 2001, s. 39–52.

Schmarc, Vít: *„Míř přesněji!“ Korejská válka jako černý bod socialistického realismu*. Soudobé dějiny 21, 2014, s. 44–78.

Schriebinger, Londa (ed.): *Feminism and the Body*. Oxford 2000.

Siegelbaum, Lewis H.: *Soviet State and Society. Between Revolutions 1918–1929*. New York — London 1992.

Siegelbaum, Lewis H.: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. New York 1988.

Skilling, Gordon H.: *Stalinism and Czechoslovak Political Culture*. In: Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*. New Brunswick — London 1999, s. 257–282.

Skradol, Natalia: *Homus Novus: The New Man as Allegory*. *Utopian Studies* 20, 2009, s. 41–74.

Slaughter, Jane M.: *"What's New" and Is It Good for You? Gender and Consumerism in Postwar Europe*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York, s. 104–121.

Smith, Bonnie G.: *Changing Lives. Women in European History since 1700*. Toronto 1989.

Sommer, Vítězslav: *Angažované dějepiscectví. Straničká historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2011.

Spurný, Matěj: *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha 2011.

Storchová, Lucie et al.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014.

- Studer, Brigitte: *The Transnational World of the Cominternians*. New York 2015.
- Studie a materiály k mauzoleu Klementa Gottwalda. Praha 2014 (= Sborník Národního muzea v Praze, řada A — historie 68, 2014, č. 1–2).
- Suk, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha 2016.
- Šámal, Petr: *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamu zakázaných knih)*. Praha 2009.
- Šimová, Kateřina: *Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích. Obraz „Žida“ jako „nepřítele“ v propagandě pozdního stalinismu*. Soudobé dějiny 21, 2014, s. 11–43.
- Šlosar, Dušan: *Jazyk totality a jazyk dneška*. In: Jančáková, Jana — Komárek, Miroslav — Uličný, Oldřich (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha 1993, s. 110–113.
- Taylor, Keith: *The Political Ideas of the Utopian Socialists*. London 1982.
- Taylor, Peter J.: *Modernities. A Geographical Interpretation*. Cambridge 1999.
- Taylor, Richard: *Filmová propaganda. Sovětské Rusko a nacistické Německo*. Praha 2016.
- Timm, Annette F. — Sanborn, Joshua A.: *Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day*. Oxford — New York 2007.
- Todd, Ellen W.: *Art, the “New Woman” and Consumer Culture. Kenneth Hayes Miller and Reginald Marsh on Fourteenth Street 1920–1940*. In: Melosh, Barbara (ed.): *Gender and American History since 1890*. London — New York 1993, s. 127–155.
- Trentmann, Frank (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Consumption*. Oxford — New York 2012.
- Tucker, Robert C.: *Political Culture and Leadership in Soviet Russia. From Lenin to Gorbachev*. Brighton 1987.
- Tupitsyn, Margarita: *Superman Imagery in Soviet Photography and Photomontage*. In: Glatzer Rosenthal, Berenice (ed.): *Nietzsche and Soviet Culture. Ally and Adversary*. Cambridge 2010, s. 287–310.
- Tusan, Michelle Elizabeth: *Inventing the New Women: Print Culture and Identity Politics During the Fin-de-Siècle*. *Victorian Periodical Review* 31, 1998, s. 169–182.
- Urban, Jiří: *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerách*. *Paměť a dějiny* 7, 2013, č. 3, s. 32–46.
- Vacková, Barbora: *Prostor, moc a utopie. Ideální město a jeho společnost*. Brno 2010.
- Václavík, David: *Definice náboženství*. In: Nešpor, Zdeněk R. — Václavík, David et al.: *Příručka sociologie náboženství*. Praha 2008, s. 119–129.
- Verdery, Katherine: *National Ideology and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Los Angeles — London 1996.
- Vlček, Radomír: *Panslavismus, či rusofilství? Pět tezí k otázce reflexe slovanství a panslavismu českou společností 19. století*. In: Hojda, Zdeněk — Ottlová, Marta — Prahel, Roman (eds.): *„Slavme slavně Slávov slavných“*. Slovanství a česká kultura 19. století. Praha 2006, s. 9–20.
- Volkov, Vadim: *The Concept of Kulturnost. Notes on the Stalinist Civilizing Process*. In: Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism*. New Directions. London — New York 2000, s. 210–230.
- Vuorinen, Marja: *Introduction: Enemy Images as Inversions of the Self*. In: táž (ed.): *Enemy Image in War Propaganda*. Cambridge 2012, s. 1–14.

Vydra, Zbyněk: *Kdo žije šťastně v Stalinově Rusku? (Propaganda a realita ve 30. letech)*. In: Kouba, Miroslav — Magincová, Dagmar — Řiha, Ivo (eds.): *Kontexty propagandy*. Pardubice 2012, s. 166–180.

Ware, Susan: *Modern American Women. A Documentary History*. Chicago 1989.

West, Candace — Zimmerman, Don H.: *Doing Gender*. *Gender & Society* 1, 1987, s. 125–151.

Willis, Chris: *“Heaven Defend me from Political or Highly Educated Women!”: Packing the New Woman for Mass Consumption*. In: Richardson, Angélique — Willis, Chris (eds.): *The New Woman in Fiction and in Fact*. London — New York 2001, s. 53–65.

Wodak, Ruth — Krzyżanowski, Michał (eds.): *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. New York 2008.

Wodak, Ruth — Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Studies*. London — Los Angeles 2014.

Wodak, Ruth: *What CDA Is about — a Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments*. In: táž — Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Studies*. London — Los Angeles 2014, s. 1–13.

Zábrodská, Kateřina: *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha 2009.

Zavacká, Marína: *Kto žije za ostatným drôtom? Oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku, 1956–1962: teórie, politické smernice a spoločenská prax*. Bratislava 2005.

Zavacká, Marína: „Nová žena“ so starou prachovkou. *Prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940*. In: Dudeková, Gabriela et al.: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava 2011, s. 375–402.

Zavacká, Marína: *Nový režim a jeho nový človek*. In: Marušiak, Juraj — Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava 2005, s. 132–135.

Zaviršek, Darja: *Women and Social Work in Central and Eastern Europe*. In: Regulska, Joanna — Smith, Bonnie G. (eds.): *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. London — New York 2012, s. 52–70.

Zelníček, Jakub: *Moc obrazů, obrazy moci. Politický plakát a propaganda*. Praha 2005.

Zubov, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století. Díl II. 1939–2007*. Praha 2015.

1. Plakát *Nejlepší pracující za kandidáty Národní fronty*. Archiv města Brna, U 3 Sběrka vyhlášek a plakátů 1700–2013, sg. Ip, č. 72.
2. Plakát *Učení Lenina a Stalina, zkušenosti Sovětského svazu, toť studnice poučení pro naši každodenní budovatelskou práci, toť reflektor osvětlující nám cestu k socialismu*. Archiv města Brna, U 3 Sběrka vyhlášek a plakátů 1700–2013, sg. XXXIVd, č. 4.
3. Plakát *Snížení cen, výsledek práce našeho lidu*. Archiv města Brna, U 3 Sběrka vyhlášek a plakátů 1700–2013, sg. Ip, č. 70.
4. Plakát *Děvčata, hlase se do učilišť*. Archiv města Brna, U 3 Sběrka vyhlášek a plakátů 1700–2013, sg. XXXVb, č. 28.
5. Plakát *Se Sovětským svazem na věčné časy*. Archiv města Brna, U 3 Sběrka vyhlášek a plakátů 1700–2013, sg. XXIXd, č. 7.
6. Plakát *Buď připraven!* Archiv města Brna, U 3 Sběrka vyhlášek a plakátů 1700–2013, sg. XXVI d, č. 30.

A

Adorno, Theodor 38
Aron, Raymond 46, 48, 49
Attwoodová, Lynne 22, 68, 144, 152, 163,
206
Augustinus, Aurelius 35

B

Benco, Juraj 218
Berger, Peter 30
Besançon, Alain 179, 211, 212
Bílek, Petr A. 158
Bloch, Marc 53
Bogdanov, Alexandr A. 70
Bonnellová, Victoria 86, 100, 101, 104
Borenstein, Eliot 108, 165
Boymová, Svetlana 181
Brandenberger, David 191
Brenová, Paulina 161
Brooks, Jeffrey 40, 69

C

Clair, Jean 53
Clark, Toby 29, 34, 105
Clarková, Katerina 42, 64, 72, 73, 101,
105, 120, 177, 179, 182, 204, 208,
222
Coreth, Emerich 57
Čepička, Alexej 165
Černý, Václav 184
Černyševskij, Nikolaj G. 64, 65, 207

D

David-Fox, Michael 33
Dietsch, Johan 29

E

Ehlen, Peter 63
Eliade, Mircea 42
Engels, Fridrich 39, 43, 44, 61, 64, 86, 160

F

Fairclough, Norman 16, 30
Fasora, Lukáš 85
Fidelisová, Malgorzata 147
Fidelius, Petr 31, 51
Forbes, Ian 60, 62
Foucault, Michel 51
Fourier, Charles 43
Freud, Sigmund 205
Fritzsche, Peter 22

G

Gentile, Emilio 48, 48
Geoghegan, Vincent 43
Getty, Arch J. 191
Gide, André 218, 219
Gill, Graeme 172
Glatzerová Rosenthalová, Bernice 58, 59
Gorham, Michael 32
Gorkij, Maxim 59, 173
Gottwald, Klement 85, 90, 91, 112, 129,
140, 144, 158, 193, 203
Groys, Boris 31, 179, 188, 192, 193, 208,
220
Günter, Hans 205

H

Hagemeister, Michael 67, 77
Hardyová, Cynthia 16
Harschová, Donna 140
Haynes, John 29
Hellbeck, Jochen 22, 33

Heller, Mikhail 52
 Hennecke, Adolf 120, 121
 Heumos, Peter 80, 118, 121
 Hobbes, Thomas 53
 Hobsbawm, Eric 107, 108, 158
 Hodinová-Spurná, Anežka 133, 144
 Hodrová, Daniela 177
 Hoffman, David L. 38, 111, 178
 Horkheimer, Max 38
 Hroch, Miroslav 198
 Huntová, Lynn 37
 Husa, Václav 29
 Husák, Gustáv 116

CH

Cheng, Yinghong 29
 Chruščov, Nikita S. 45, 200

J

John, Oldřich 220
 Judt, Tony 115

K

Kaganovská, Lilya 104, 105, 106
 Kalinin, Michail I. 173
 Kalinová, Lenka 116
 Kameněv, Lev B. 189
 Kaška, Václav 187
 Kenez, Peter 32
 Keyová, Ellen 95
 Kolář, Pavel 45
 Kolman, Arnošt 185
 Kopecký, Jan 217
 Korčagin, Pavka 104, 207, 210
 Kosa, John 11
 Kotkin, Stephen 186
 Kottová, Sandrine 95, 121
 Küenzler, Gottfried 47

L

Lacan, Jacques 105
 Lebowová, Katherine 118, 121
 Lenin, Vladimír I. 39, 53, 64, 65, 77, 82, 102, 129, 133, 167, 177, 181, 184, 185, 191, 192, 208, 212
 Letterierová, Sophie-Anne 36
 Lissitzky, El 53

Loewenstein, Bedřich 39, 40, 51, 64, 72, 200
 Luckmann, Thomas 30
 Lunačarskij, Anatolij V. 59
 Luther, Martin 36
 Luzin, Nikolaj N.
 Lyotard, Jean-François 23
 Lysenko, Trofim D. 18

M

Macura, Vladimír 88, 93, 97, 98, 219
 Maier, Hans 54
 Malčík, Petr 31
 Malia, Martin 36
 Maliniová, Praskovja A. 214, 215, 216
 Mann, Thomas 52
 Mannheim, Karl 43
 Marshden, John 47
 Marx, Karl 39, 43, 44, 53, 60, 61, 62, 63, 64, 86, 107, 110, 159, 177, 184, 185, 213
 Matějka, Ondřej 115
 Meresjev, Alexej P. 104, 210
 Meuschelová, Sigrid 44
 Mičurin, Ivan V. 68
 Mistr Eckhart 35
 More, Thomas 44
 Morozov, Pavel T. 96

N

Náprstek, Vojtěch 152
 Nejedlý, Zdeněk 94, 103
 Němec, Václav 50, 66
 Neumann, Stanislav K. 219
 Nezval, Vítězslav 93
 Nietzsche, Friedrich 40, 53, 56, 57, 58, 60

O

Ožański, Piotr 118, 121
 Ozoufová, Mona 36

P

Pavka, Marek 90
 Pavlov, Ivan P. 67
 Pehnt, Wolfgang 23, 35
 Pešková, Michaela 21, 34, 94, 160, 176, 177
 Plaggenborg, Stefan 38
 Plamber, Jan 191
 Platonov, Andrej 88, 167

Plechánov, Georgij V. 64
Puškin, Alexandr S. 179, 181

R

Randák, Jan 88
Ree, Erik van 44
Reiman, Michal 213
Rieger, František L. 133
Roberts, David 34, 187
Roubal, Petr 93, 103, 104
Rousseau, Jean-Jacques 53, 54, 55, 56, 58
Rychlík, Jan 200

S

Sabrow, Martin 40
Shanahan, Daniel 52
Shorten, Richard 44, 53, 60, 65
Siegelbaum, Lewis 122, 123
Skradolová, Natalia 13, 29, 30, 32, 40, 44,
68
Slánská, Josefa 185
Slánský, Rudolf 185, 189
Sloterdijk, Peter 51
Stachanov, Alexej G. 92, 122, 124
Stalín, Josif V. 14, 23, 39, 44, 45, 64, 66, 71,
94, 102, 105, 116, 129, 158, 174, 176,
177, 181, 183, 185, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 194, 196, 201, 204, 205, 206,
208, 210, 220, 221, 228, 230, 235, 236,
240, 241, 243

Studerová, Brigitte 109
Suk, Jiří 43, 45, 46
Sv. Jan 35
Sv. Pavel 35
Šlosar, Dušan 31
Štoll, Ladislav 219

T

Trocký, Lev D. 60, 189
Tupitsynová, Margarita 59
Truman, Harry S. 84

V

Vertov, Dziga 205
Voegelin, Erich 48
Volkov, Vadim 180
Vydra, Zbyněk 116

W

Wajda, Andrzej 121
Wodaková, Ruth 16

Z

Zalkind, Aron B. 167
Zápotocký, Antonín 90, 93, 99, 113
Zaviršeková, Darja 148
Zubov, Andrej 196
Ždanov, Andrej J. 39, 182

DENISA
NEČASOVÁ

NOVÝ SOCIALISTICKÝ ČLOVĚK

ČESKOSLOVENSKO
1948–1956

Odpovědní redaktoři Jan Dvořák a Petr Malčík
Obálku a grafickou úpravu navrhl Andrej Nechaj
Sazba písmo Komu a Arnhem Robert Šváb
Tisk a knihařské zpracování
Reprocentrum, Blansko

Vydalo nakladatelství Host
Radlas 5, 602 00 Brno
roku 2018 jako svou 1366. publikaci
První vydání. Počet stran 272
www.hostbrno.cz